

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies | №4 **Journal** | Vol. 7 2025

Turkic Studies Journal

2025, Volume 7, Number 4

Published 4 times a year

Astana, 2025

Founder and publisher: L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editorial Board and Advisory Council

Editor-in Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)

International Advisory Council

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Birsel Karakoc, PhD., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, RF)
Chimiza Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Sitdikov, Airtat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician AS RT, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the AS RT; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, RF)
Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)

Editorial Board

Bavuu-Surun, Mira Viktorovna, Doctor of Philology, Professor, Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, RF)
Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, RF)
Duisekova, Kuliayash Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, RF)
Károly, László, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Taimagambetov, Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)
Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, RF)
Tsagaan, Turbat, PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, RF)
Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Frequency: 4 times a year. Founded in 2019.

Official website of the journal: <https://tsj.enu.kz>

Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, 2 K. Satpayev Str.

E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4>

Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.

Registration number No KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж).

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Редакциялық алқа және Редакциялық кеңес

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Халықаралық редакциялық кеңес

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, PhD., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РҒА, Тіл білімі институты (Мәскеу, РФ)

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)

Мария Иванович, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)

Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Ситдиқов Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)

Редакциялық алқа

Баву-Сюрюн Мира Викторовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Тыва мемлекеттік университеті (Кызыл, РФ)
Бахтикереева Улданай Максұтовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, РФ)

Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, РФ)
Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)

Галимуллина Альфия Феофановна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Лазло Карой, PhD., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)

Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Сабитов Жақсылық Муратович, PhD., Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)

Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)

Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)

Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)

Таймағамбетов Жәкен Кожамбетович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)

Тажиева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)

Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, РФ)

Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)

Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халықаралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Амалбекова Марал Бимендиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2019 жылы құрылған. Журналдың сайты: <https://tsj.enu.kz>

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. NoKZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2025

© Turkic Studies Journal, 2025

Учредитель и издатель: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Редакционная коллегия и редакционный совет

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Международный редакционный совет

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический Институт (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, Ph.D., профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)

Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Москва, РФ)

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)

Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Ситдииков Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, РФ)

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)

Редакционная коллегия

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, доктор филологических наук, профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, РФ)

Бахтикиреева Улданай Максutowна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, РФ)

Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, РФ)

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)

Ласзло Карой, Ph.D., профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)

Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)

Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Сабитов Жаксылык Муратович, Ph.D., Научный институт изучения улуса Джучи (Астана, Казахстан)

Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)

Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей РК (Астана, Казахстан)

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана (Павлодар, Казахстан)

Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, РФ)

Цагаан Төрбат, Ph.D, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)

Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центрально-азиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Амалбекова Марал Бимендиновна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, ответственный секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 2019. Официальный сайт журнала: <https://tsj.enu.kz>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. К. Сатпаева, 2. E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4>

Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство No KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).

CONTENT

Medieval History and Steppe Archaeology

Article	Y. Akymbek (Almaty, Kazakhstan), N. Nurgali (Almaty, Kazakhstan) Ceramic handles of Medieval cauldrons from South Kazakhstan: morphological features and chronology (<i>in Kazakh</i>).....	17
Article	Ö. Ateş (Kastamonu, Turkey), G.O. İbrayeva (Astana, Kazakhstan) The historical, typological and cultural significance of the yurt – the traditional dwelling of the Turkic peoples of Central Asia (<i>in Kazakh</i>).....	40
Article	G. Kazhenova (Astana, Kazakhstan) The tribal structure and traditional institutions of Kazakh society are key determinants of survival and social stability (<i>in Russian</i>).....	66
Article	M.D. Kalmenov (Oral, Kazakhstan), A.E. Bizhanova (Oral, Kazakhstan), G.T. Zhalekenova (Oral, Kazakhstan) The underground cult structure Sultan-epe on the Tupkaragan peninsula (<i>in Russian</i>).....	89
Article	S. Syzdykov (Astana, Kazakhstan) Yolyg Tegin, Alp Eletmish, Tonyukuk – the first historians of the Second Turkic Khaganate (<i>in Kazakh</i>).....	118

Textology of Turkic Written Monuments

Article	B. Jafarov (Namangan, Uzbekistan), B. Ganiyeva (Namangan, Uzbekistan) Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wal Qifchaq (<i>in English</i>).....	131
Article	T.Z. Kaiyrken (Astana, Kazakhstan) The Chinese text of the medieval "Orda Balik Inscription" (<i>in Kazakh</i>).....	147
Article	L. Hermann (Stavelot, Belgium), N. Bazylkhan (Astana, Kazakhstan), G. Soronkulov (Talas, Kyrgyzstan), L. Delwiche (Talas, Kyrgyzstan), A. Asein Uulu (Talas, Kyrgyzstan) Arabic Inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan (<i>in English</i>).....	170
Article	S. Utebekov (Turkistan, Kazakhstan), J. Suyinjanova (Turkistan, Kazakhstan) Phono-semantic continuity of the Turkish and Kazakh languages in the era of Yunus Emre (XIII-XIV centuries) (<i>in Kazakh</i>).....	196

Turkic languages

Article	Z.B. Kulmanova (East Lansing, USA) The Concept of “Happiness” in Turkic Languages: A Linguocultural Approach (Based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish) (<i>in English</i>).....	214

Review

Book review	T.K. Tchoroev (Chorotegin) (Bishkek, Kyrgyzstan) The epic ‘Manas’ of the Kyrgyz in China. Research materials (<i>in Russian</i>).....	233

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

*Ортағасырлық тарих және дала археологиясы /
Средневековая история и степная археология*

<i>Article</i>	<i>Е.Ш. Ақымбек</i> (Алматы қ., Қазақстан), <i>Н.Б. Нұрғали</i> (Алматы қ., Қазақстан) Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: морфологиялық ерекшеліктері мен хронологиясы.....	
	<i>Е.Ш. Ақымбек</i> (г. Алматы, Казахстан), <i>Н.Б. Нұрғали</i> (г. Алматы, Казахстан) Керамические ручки средневековых котлов Южного Казахстана: морфологические особенности и хронология (<i>қазақша</i>).....	17
<i>Article</i>	<i>О. Атеш</i> (Кастамону қ., Түркия), <i>Г.О. Ибраева</i> (Астана қ., Қазақстан) Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні.....	
	<i>О. Атеш</i> (г. Кастамону, Турция), <i>Г.О. Ибраева</i> (г. Астана, Казахстан) Историко-типологическое и культурное значение юрты – традиционного жилища тюркских народов Центральной Азии (<i>қазақша</i>).....	40
<i>Article</i>	<i>Г.Т. Каженова</i> (г. Астана, Казахстан) Родоплеменная структура и традиционные институты казахского общества как факторы выживания и социальной устойчивости.....	
	<i>Г.Т. Каженова</i> (Астана қ., Қазақстан) Қазақ қоғамының ру-тайпалық құрылымы және дәстүрлі институттары – өміршеңдік пен әлеуметтік тұрақтылық факторлары (<i>на русском</i>)	67
<i>Article</i>	<i>М.Д. Калменов</i> (г. Уральск, Казахстан), <i>А.Е. Бижанова</i> (г. Уральск, Казахстан), <i>Г.Т. Жалекенова</i> (г. Уральск, Казахстан) Подземное культовое сооружение Султан-епа на полуострове Түпқараған.....	
	<i>М.Д. Калменов</i> (Орал қ., Қазақстан), <i>А.Е. Бижанова</i> (Орал қ., Қазақстан), <i>Г.Т. Жалекенова</i> (Орал қ., Қазақстан) Түпқараған түбегіндегі Сұлтан-епа жерасты құрылысы (<i>на русском</i>).....	89
<i>Article</i>	<i>С.Сыздықов</i> (Астана қ., Қазақстан) Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары.....	
	<i>С. Сыздықов</i> (г. Астана, Казахстан) Первые историки Второго Тюркского каганата: Иолыг тегин, Алп Елетмиш, Тоньюкук (<i>қазақша</i>).....	118

*Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы /
Текстология тюркских письменных памятников*

<i>Article</i>	<i>Б. Жафаров</i> (Наманган қ., Өзбекстан), <i>Б. Ганиева</i> (Наманган қ., Өзбекстан) Китабу Булғат әл-Мұштақ фи Луғат әт-Түрк уәл-Қыпшақ қолжазбасының кодикологиялық және тілдік құрылымы	
	<i>Б. Джафаров</i> (г. Наманган, Узбекистан), <i>Б. Ганиева</i> (г. Наманган, Узбекистан) Кодикологическая и лингвистическая структура рукописи Китабу Булғат аль-Муштак фи Лугат ат-Турк ва аль-Кипчак (<i>ағылшынша</i>)	131

Article	Т.З. Қайыркен (Астана қ., Қазақстан) Ортағасырлық «Орда-Балық ескерткішіндегі» қытай мәтіні	
	Т.З. Кайыркен (г. Астана, Казахстан) Китайский текст средневекового «Памятника Орда-Балык» (қазақша).....	147
Article	Л. Херманн (Ставрополь, Бельгия), Н. Базылхан (Астана қ., Қазақстан), Г. Соронкулов (Талас қ., Қырғызстан), Л. Дельвич (Талас қ., Қырғызстан), А.А. Уулу (Талас қ., Қырғызстан) Қырғызстандағы Талас облысының Үр-Марал аймағындағы арабграфиялық жазбалары	
	Л. Херманн (г. Ставрополь, Бельгия), Н. Базылхан (г. Астана, Казахстан), Г. Соронкулов (г. Талас, Кыргызстан), Л. Дельвич (г. Талас, Кыргызстан), А.А. Уулу (г. Талас, Кыргызстан) Арабграфические надписи из Ур-Маральского района (Таласская область) в Киргизии (ағылшынша).....	170
Article	С. Утебеков (Түркістан қ., Қазақстан), Ж. Сүйінжанова (Түркістан қ., Қазақстан) Жүніс Әміре (XIII-XIV ғғ.) дәуіріндегі түрік тілі мен қазақ тілінің фоно-семантикалық сабақтастығы.....	
	С. Утебеков (г. Туркестан, Казахстан), Ж. Суйинжанова (г. Туркестан, Казахстан) Фоносемантическая преемственность турецкого и казахского языков в эпоху Юнуса Эмре (XIII-XIV вв.) (қазақша).....	196
Түркі тілдері / Тюркские языки		
Article	З.Б. Кульманова (Ист-Лансинг қ., АҚШ) Түркі тілдеріндегі «Бақыт» ұғымы: лингвомәдени зертеу (қазақ, қырғыз, өзбек және түрік тілдері негізінде)	
	З.Б. Кульманова (г. Ист-Лансинг, США) Концепт «Счастье» в тюркских языках: лингвокультурный подход (на материалах казахского, кыргызского, узбекского и турецкого языков) (ағылшынша).....	214
Сын-Пікір / Рецензия		
Book review	Т.К. Чороев (Чоротегин) (г. Бишкек, Кыргызстан) Эпос «Манас» киргизов Китая. Материалы к исследованию	
	Т.Қ. Чороев (Чоротегин) (Бішкек қ., Қырғызстан) Қытайдағы қырғыздардың «Манас» эпосы. Зерттеу материалдары (на русском).....	233

From the Editorial Board

The fourth issue of the *Turkic Studies Journal* (TSJ) in 2025 takes an interdisciplinary approach to exploring the history, culture, language and written heritage of Turkic peoples. The issue's central theme is to showcase the diversity of Turkic civilisation by analysing written monuments, archaeological data, historical sources and linguistic and cultural phenomena that reflect the shared origins and distinct developmental trajectories of the Turkic world. Contributors include scholars from Belgium, Kyrgyzstan, the United States, Turkey and Uzbekistan, as well as domestic researchers.

A key area of TSJ's research focuses on Turkic written monuments in various scripts (Runic, Uyghur, Manichaean, Arabic, Armenian-Kipchak, Chagatai, Latin and Cyrillic). These monuments reveal multicultural, historical, social, geographical, and linguistic connections and relationships within the Turkic world and between the East and West. Of particular interest in this issue of TSJ is the section "Textology", which demonstrates the functionality of various Turkic graphic traditions.

The fourth issue of the *Turkic Studies Journal* (TSJ) for 2025 is distinguished by a wide thematic range of articles examined from historical and cultural perspective. The geographical diversity of contributions from both international and domestic authors is particularly noteworthy. International submissions were prepared by scholars from Belgium, Kyrgyzstan, the United States, Turkey and Uzbekistan, while domestic contributions come from authors representing various regions and cities of Kazakhstan, including Almaty, Astana, Oral, and Turkistan.

One of the main directions of TSJ's scholarly activities is the study of Turkic written monuments recorded in various graphic systems (runic, Uyghur, Manichaean, Arabic, Armenian-Kipchak, Chagatai, Latin, Cyrillic). These manuscripts shed light on the historical, social, areal, and linguistic connections that characterize the multifaceted cultural identity of Turkic-speaking peoples, as well as the broader interactions between Eastern and Western civilizations. In this regard, the Textual Studies section of the fourth issue of TSJ is of particular interest, as it brings together articles that demonstrate the functional capacities of different Turkic graphic traditions. For example, T. Z. Kaiyrken's article, "*The Chinese Text of the Medieval 'Orda-Balyq Inscription'*" (in Kazakh), is devoted to the written monument of the ancient Uyghur state that is referred to in some sources as the "Karabalgasun inscription". However, the author designates the manuscript according to its geographical location - the Orda-Balyq settlement in present-day Mongolia. The inscription is trilingual, comprising Old Turkic (runic), Sogdian, and Chinese texts. Because the Chinese portion has received comparatively little scholarly attention, Professor T. Z. Kaiyrken, drawing on his expertise as a sinologist, undertakes a linguistic and historical analysis of the monument and offers an authoritative reconstruction of the Chinese text. His findings suggest that the rulers of the Uyghur Khaganate preserved a strong continuity with the political organization, customs, traditions, and linguistic practices of the earlier Turkic empires. On this basis, the professor proposes referring to the Uyghur Khaganate as the "*Unified Turkic Khaganate*" or the "*Third Turkic Khaganate*". This interpretation may well stimulate further academic debate.

The section also features several studies devoted to Arabic-script Turkic inscriptions found in the territories of Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Uzbekistan, which are likely to attract considerable interest among readers. In their article "*Arabic inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan*" (in English), a research team composed of scholars from Belgium, Kazakhstan, and Kyrgyzstan (L. Hermann, N. Bazylkhan, G. Soronkulov,

L. Delwiche, A. Asein Uulu) examines Arabic-script rock inscriptions that contain animal depictions, Turkic tamgas, and symbolic motifs. The accuracy of the text readings and the validity of the research findings are supported by extensive metadata, a carefully designed research methodology, and a rich corpus of photographic materials and illustrations. This collaborative study, in our view, is likely to draw significant scholarly attention.

In their article “*Codicological and linguistic structure of Kitābu Bulghatil Mushtāq fī Lughat at-Turk wal-Qifchaq*” (in English), Uzbek scholars B. Jafarov and B. Ganiyeva analyze the linguistic and codicological features of a bilingual dictionary compiled in Egypt during the Mamluk-Kipchak period.

The article by S. Utebekov and Zh. Suyinjanova, “*Phono-semantic continuity of the Turkic and Kazakh languages in the era of Yunus Emre (13th–14th Centuries)*” (in Kazakh), is devoted to the language of a medieval written monument and its links to the system of contemporary Turkic languages.

In the historical-cultural section of the fourth issue, articles by archaeologists, historians, and cultural scholars are also presented. In this issue, archaeologists focus on medieval settlements and monuments in Southern and Western Kazakhstan. In their article “*Medieval ceramic handles of Medieval cauldrons from Southern Kazakhstan: morphological features and chronology*” (in Kazakh), E. Sh. Akymbek and N. B. Nurgali examine ceramic production traditions and analyze pottery unearthed from medieval settlements and sites across Kazakhstan. The study provides detailed descriptions of pottery-making techniques (such as hand-molding and wheel-throwing) and the composition of the clay used. The authors identify two principal morphological types of handles on cauldrons distributed in the Shu–Talas region from the 6th to the 12th centuries: arched and crescent-shaped. The researchers further argue that these findings reflect shared cultural elements linked to the migration of the Oghuz tribes from the Syr Darya region to the Volga area (Samosdelka) in the 9th century.

Professor S.M. Syzdykov’s article, “*Yolyg Tegin, Alp Eletmish, and Tonyukuk – the first historians of the Second Turkic Khaganate*” (in Kazakh), is innovative in its approach, as it addresses questions of authorship in the Orkhon inscriptions; the names of individuals who carved the runic texts at the end of the inscriptions are recorded. According to Professor Syzdykov, the authors of these inscriptions report the historical events and facts of the Second Turkic Khaganate with a high degree of objectivity, describe the political situation within the khaganate, and reveal the ideological positions of its supreme rulers. For this reason, it is justified to regard Iolyg Tegin, Alp Yeletmish, and Tonikok as the earliest representatives of medieval Turkic historiography.

In their article, “*The historical, typological, and cultural significance of the yurt - the traditional dwelling of Turkic peoples in Central Asia*” (in Kazakh), O. Atesh and G. O. Ibrayeva examine the historical development of dwellings in Turkic cultures. Drawing on antique, medieval Arabic-Persian, and Chinese sources, the authors explore the evolution of portable dwellings (yurts) among the Saka/Scythians, Huns, and early Turks; they comparatively analyze structural forms and regional construction techniques, study the semantic aspects of interior organization, and highlight the functional significance of the yurt in the cultures of Turkic and Mongolic peoples across Eurasia. The authors emphasize that the yurt should be understood not merely as a practical, quickly assembled shelter adapted to a nomadic lifestyle, but as an ethnocultural phenomenon deeply intertwined with spiritual worldview, social organization, and symbolic space.

G.T. Kazhenova’s article, “*Tribal structure and traditional institutions of Kazakh society are key determinants of survival and social stability*” (in Russian), investigates the role of governance

and social organization institutions that have enabled Kazakh nomadic society to adapt and survive across diverse historical contexts. The article examines aspects of the functioning of Kazakh clan and tribal structures, including the judicial role of biys and elders, as well as mutual aid institutions such as asar, zhylu, and sauyn. The author interprets these structures as a multilayered hierarchical system that provided social support, protection, and mechanisms of self-regulation within society.

In the linguistic section of this issue, Z.B. Kulmanova's article, "*The concept of 'Happiness' in Turkic languages: A linguocultural approach (Based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish)*" (in English), explores contemporary developments in Turkic languages through a conceptual and linguocultural methodology.

The issue concludes with Professor T.K. Tchoroev's (Chorotegin) review, entitled '*The epic 'Manas' of the Kyrgyz in China. Research materials*' (in Russian), of a monograph by the Kyrgyz scholar Ch. T. Subakozhoyeva. The monograph focuses on the different versions of the Manas epic preserved among Kyrgyz communities in China. The review is written in a polemical style, the article serves as an open discourse for the study of Kyrgyz heroic epic traditions.

**N.G. Shaymerdinova,
Doctor of Philology, Professor
Deputy Editor, Turkic Studies Journal**

2025 жылғы *Turkic Studies Journal* (TSJ) журналының төртінші саны түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, тілі және жазба мұрасына арналған көпсалалы көзқарасты біріктіреді. Шығарылымның басты идеясы – жазба ескерткіштер, археологиялық, тарихи деректер және лингвомәдени құбылыстар арқылы түркі әлемінің ортақ тамырлары мен даму жолдарының ерекшеліктерін көрсетіп, түркі өркениетінің сан қырлылығын көрсету болып табылады. Журналдың бұл санында Бельгия, Қырғызстан, АҚШ, Түркия, Өзбекстан ғалымдарының, сондай-ақ отандық зерттеушілердің еңбектері жарық көрді.

TSJ журналының негізгі ғылыми бағыттарының бірі – әртүрлі графикалық жүйелермен жазылған түркі жазба ескерткіштерін зерттеу (руникалық, ұйғыр, манихейлік, араб, армян-қыпшақ, шағатай, латын, кириллица). Бұл ескерткіштер түркі әлеміндегі, соның ішінде Шығыс пен Батыс арасындағы көпмәдени, тарихи, әлеуметтік, ареалдық, тілдік байланыстар мен қатынастарды ашуға мүмкіндік береді. Журналдың аталмыш санында ерекше қызығушылық тудыратын бөлім – «Мәтінтану», онда әртүрлі түркі графикалық дәстүрлерінің функционалдығы көрсетіледі.

Мәселен, Т.З. Қайыркеннің «Ортағасырлық «Орда-Балық ескерткішіндегі» қытай мәтіні» (қаз.) мақаласы ежелгі ұйғыр мемлекетінің кейбір деректерде «Қарабаласұғын жазуы» деп аталып жүрген ескерткішіне арналған. Алайда автор ескерткіш атауын оның орналасқан жеріне – Моңғолиядағы Орда-Балық қонысына байланысты анықтайды. Ескерткіш мәтіні үш тілде – көне түркі (руникалық), соғды және қытай тілдерінде жазылған. Қытай мәтіні аз зерттелгендіктен, синолог-ғалым ретінде профессор Т.З. Қайыркен ескерткіштің тілдік бірліктері мен тарихи деректерін талдап, қытай мәтінінің авторлық нұсқасын ұсынады және Ұйғыр қағанатының билеушілері ежелгі түріктердің мемлекеттің саяси құрылымымен, әдет-ғұрыптарымен, дәстүрлерімен, тілімен сабақтастықты сақтағаны жөнінде тұжырым жасайды. Сондықтан профессор Ұйғыр қағанатын Біріккен Түрік қағанаты немесе Үшінші Түрік қағанаты деп атауды ұсынады. Бәлкім, бұл тұжырым әрі қарайғы ғылыми пікірталастардың арқауына айналуы ықтимал.

Бөлімнің Қырғызстан, Қазақстан және Өзбекстан аумағындағы арабграфикалы түркі ескерткіштерін зерттеуге арналған мақалалары да оқырман қызығушылығын тудырады. Бельгия, Қазақстан және Қырғызстан ғалымдарынан құралған топ (L. Hermann, N. Bazytkhan, G. Soronkulov, L. Delwiche, A. Asein Uulu) «Arabic Inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan» атты мақалада (ағылш.) жануар бейнелері, түркі таңбалары мен рәміздері бар арабграфикалы жартас жазбаларының мазмұнын ашып көрсетеді. Мәтіндерді оқудың дәлдігі мен зерттеу нәтижелері мол метадеректермен, мұқият ойластырылған зерттеу әдіснамасымен, фотоматериалдармен және суреттермен дәлелденеді. Ғалымдардың бұл бірлескен зерттеуі қызығушылардың назарын аударады деген ойдамыз. Өзбек ғалымдары B. Jafarov пен B. Ganiyeva «Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wal Qifchaq» мақаласында (ағылш.) мәмлүк-қыпшақ дәуірінде Мысырда құрастырылған екітілді сөздіктің лингвистикалық және кодикологиялық көріністерін талдайды.

С. Утебеков пен Ж. Сүйінжанованың «Жүніс Әміре (XIII–XIV ғғ.) дәуіріндегі түрік тілі мен қазақ тілінің фоно-семантикалық сабақтастығы» мақаласы (қаз.) ортағасырлық ескерткіштің тіліне және оның қазіргі түркі тілдері жүйесімен сабақтастық байланыстарына арналған.

4-санның тарихи-мәдени бағыты бойынша археологтардың, тарихшылардың және мәдениеттанушылардың мақалалары ұсынылған. Бұл санда археологтардың зерттеу

нысаны Оңтүстік және Батыс Қазақстандағы ортағасырлық қалашықтар мен ескерткіштер болды. Е.Ш. Ақымбек пен Н.Б. Нұрғалидің «Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: морфологиялық ерекшеліктері мен хронологиясы» мақаласында (қаз.) қыштан бұйым жасау дәстүрлері, Қазақстандағы ортағасырлық қалашықтар мен қоныстардан табылған керамикалық ыдыстар зерттеледі. Керамикалық қазандарды жасау технологиясы (қолдан сомдау, көзеші шарығы) мен саз балшық құрамына сипаттама беріліп, Шу-Талас өңірінде VI-XII ғасырларда таралған қазан тұтқаларының екі негізгі морфологиялық түрі – доға тәрізді және жарты ай пішінді болғаны анықталған. Мақала авторлары жүргізілген зерттеулер IX ғасырда оғыз тайпаларының Сырдария өңірінен Еділ бойына (Самосделка) қоныс аударуымен байланысты ортақ мәдени элементтердің болғанын дәлелдейтінін атап өтеді.

Оралдық археологтар М.Д. Калменов, А.Е. Бижанова мен Г.Т. Жалекенованың «*Подземное культовое сооружение Султан-епа на полуострове Тупкараган*» мақаласының (рус.) да зерттеушілер үшін пайдасы мол. Батыс Қазақстан ежелден, сак/скиф дәуірінен бастап, көшпенді тайпалардың белсенді көші-қон жолы болып келген және қазіргі күнге дейін онда ғылыми зерттеулердің нысаны болып қана қоймай, адамдардың ғибадат орнына айналған көптеген киелі орындар мен ескерткіштер сақталған. Ескерткіштердің ішінде жартастарды қашап жасалған және жер астына салынған ғибадаттық құрылыстар түрінде көрінетін жерасты сәулет өнері ерекше орын алады. Осындай ескерткіштердің бірі – Сұлтан-епа жерасты мешіті, оны мақала авторлары көркем өңдеуге жарамды жергілікті айрықша материал – әктасқа (ұлутас), сондай-ақ жоғары эстетикалық және технологиялық сипаттарымен ерекшеленетін тас өңдеу өнерінің дәстүрлеріне назар аударып, архитектура тұрғысынан талдайды.

Профессор С.М. Сыздықовтың «*Иолыг тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары*» мақаласы (қаз.) жаңашыл сипатқа ие, себебі онда Орхонескерткіштеріндегі авторлық мәселесі қарастырылады; олардың мәтіндерінің соңында руникалық жазбаларды қашап қалдырған адамдардың есімдері аталған. Профессор С.М. Сыздықовтың пікірінше, мәтін авторлары Екінші Түрік қағанатының тарихи фактілері мен оқиғаларын жеткілікті дәрежеде объективті тұрғыдан баяндап, қағанаттағы саяси жағдайды сипаттаған және жоғарғы билеушілердің идеологиялық ұстанымдарын ашып көрсеткен. Осы себепті мәтін авторлары – Иолыг тегінді, Алп Елетмішті және Тоныкөкті ортағасырлық түркі тарихнамасының алғашқы өкілдері деп атауға негіз бар.

О. Атеш пен Г.О. Ибраеваның «*Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні*» мақаласында (қаз.) түркі халықтарының мәдениетіндегі баспананың даму тарихы баяндалады. Антикалық, ортағасырлық араб-парсы және қытай деректеріне сүйене отырып, сақтар/скифтер, ғұндар, көне түріктер мәдениетіндегі жылжымалы баспананың (киіз үй) дамуы зерттеледі; оның пішіндері, аймақтық конструкциялары салыстырмалы талданады, ішкі құрылым семантикасы қарастырылады, сондай-ақ киіз үйдің Еуразия кеңістігіндегі түркі және моңғол халықтарының мәдениетіндегі функционалдық мәні атап көрсетіледі. Мақала авторлары киіз үйді тек көшпенді өмір салтына бейімделген, ыңғайлы әрі тез құрылатын баспана ретінде ғана емес, рухани дүниетаныммен, әлеуметтік құрылыммен және символикалық кеңістікпен тығыз байланысты этномәдени феномен ретінде қарастырады.

Г.Т. Каженованың «*Родоплеменная структура и традиционные институты казахского общества как факторы выживания и социальной устойчивости*» мақаласы

(орысша) қазақтардың ғасырлар бойы әрекет етіп, көшпенді қоғамның әртүрлі тарихи жағдайларда бейімделуіне және тіршілігін сақтап қалуына мүмкіндік берген басқару және әлеуметтік ұйымдасу институттарының қызметін зерттеуге арналған. Мақалада қазақтардың ру-тайпалық құрылымдары әрекетінің кейбір қырлары ашылады, олар: билер мен ақсақалдар соты, өзара көмек институттары (асар, жылу, сауын); автор бұларды әлеуметтік қолдау мен қорғау, сондай-ақ қоғамда өзін-өзі реттеу функцияларын атқарған көпдеңгейлі иерархиялық жүйе ретінде қарастырады.

4-санның лингвистикалық бөлімінде Z.B. Kulmanova жазған «*The Concept of “Happiness” in Turkic Languages: A Linguocultural Approach (Based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish)*» атты мақала (ағылш.) ұсынылған. Мақалада концептуалды әдіснамаға сүйене отырып, түркі тілдерінің қазіргі даму үдерістері қарастырылады.

Журналдың бұл саны профессор Т.К. Чороевтің (Чоротегин) «*Қытайдағы қырғыздардың «Манас» эпосы. Зерттеу материалдары*» (орыс тілінде) атты рецензиясымен аяқталады. Бұл рецензия қырғыз ғалымы Ч.Т. Субакожоеваның монографиясына арналған. Монография Қытай Халық Республикасында тұратын қырғыздардың «Манас» эпосының нұсқаларын зерттеген. Рецензия полемикалық формада жазылған және қырғыздардың батырлық эпосы туралы ашық диалог ретінде ұсынылған.

**Н.Г. Шаймердинова,
филология ғылымдарының докторы, профессор;
Turkic Studies Journal редакторының орынбасары**

От редакции

Четвёртый номер *Turkic Studies Journal* (TSJ) за 2025 год объединяет междисциплинарный взгляд на историю, культуру, язык и письменное наследие тюркских народов. Центральной идеей выпуска становится демонстрация многообразия тюркской цивилизации через анализ письменных памятников, археологических данных, исторических источников и лингвокультурных явлений, отражающих общие корни и уникальные траектории развития тюркского мира. На его страницах представлены работы учёных из Бельгии, Кыргызстана, США, Турции и Узбекистана, а также отечественных исследователей.

Одним из ключевых направлений научной деятельности TSJ является исследование тюркских письменных памятников, написанных различными графическими системами (рунической, уйгурской, манихейской, арабской, армяно-кыпчакской, чагатайской, латинской, кириллической). Эти памятники позволяют раскрыть мультикультурные, исторические, социальные, ареальные, языковые связи и отношения как внутри тюркского мира, так и между Востоком и Западом. В выпускаемом номере TSJ интерес представляет раздел «Текстология», в котором демонстрируется функциональность различных тюркских графических традиций.

Так, статья Т.З.Қайыркен «*Ортағасырлық «Орда-Балық ескерткішіндегі» қытай мәтіні*» (каз.) посвящена анализу памятника древнеуйгурского государства, именуемого в некоторых источниках как Карабаласугунская надпись. Однако автор статьи название памятника определяет по месту его нахождения в Монголии, в поселении Орда-балык. Текст памятника написан на трех языках - древнетюркском (руническом), согдийском и китайском языках. Китайский текст памятника малоизучен, поэтому профессор Т.З. Қайыркен, будучи синологом, анализирует языковые единицы и исторические сведения памятника, дает авторскую версию китайского текста и приходит к выводу, что правители Уйгурского каганата сохранили преемственность с древними тюрками в политическом устройстве государства, в обычаях, традициях, языке. Поэтому профессор предлагает Уйгурский каганат называть Объединённым Тюркским каганатом или Третьим Тюркским каганатом. Возможно, такие выводы могут стать предметом дальнейших дискуссий.

Вызывают интерес читателя и другие статьи раздела, посвященные тюркским арабографичным памятникам на территории Кыргызстана, Казахстана и Узбекистана. Группа ученых из Бельгии, Казахстана и Кыргызстана (L. Hermann, N. Bazytkhan, G. Soronkulov, L. Delwiche, A. Asein Uulu) написали статью «*Arabic Inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan*» (англ.), раскрывающие содержание арабографичных наскальных надписей с изображением животных, тюркских тамг и символов. Верифицированность прочтения текстов и результаты исследований доказываются обширными метаданными, продуманной методологией исследования, представленными фотоматериалами и рисунками. Думается, что совместная статья ученых привлечёт внимание интресующихся. В статье узбекских ученых В. Jafarov, В. Ganiyeva «*Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wal Qifchaq*» (англ.) анализируется двуязычный словарь, составленный в Египте в эпоху мамлюк-кыпчаков, раскрываются его лингвистические и кодикологические репрезентации.

Статья С. Утебекова и Ж. Сүйінжановой «*Жүніс Әміре (XIII-XIV ғғ.) дәуіріндегі түрік тілі мен қазақ тілінің фоносемантикалық сабақтастығы*» (каз.) посвящена языку памятника средневековья и его премственным связям с системой современных тюркских языков.

Историко-культурное направление 4 номера представлено статьями археологов, историков и культурологов. Объектом исследования археологов в данном номере стали средневековые городища и памятники Южного и Западного Казахстана. В статье Е.Ш. Ақымбек и Н.Б. Нұрғали «Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: морфологиялық ерекшеліктері мен хронологиясы» (каз.) изучены гончарные традиции, керамическая посуда, обнаруженная в средневековых городищах и поселениях Казахстана. Описаны технология изготовления керамических котлов (ручная лепка, гончарный круг) и состав глиняной массы, выявлены два основных морфологических типа ручек котлов: дугообразные и полулунные, распространенные в VI-XII вв. в Шу-Таласском регионе. Авторы статьи отмечают, что проведенные исследования подтверждают наличие общих культурных элементов, связанных с миграцией огузских племён из региона Сырдарьи в Поволжье (Самосделка) в IX веке.

Не менее полезной для исследователей является статья археологов из Уральска М.Д. Калменова, А.Е. Бижановой, Г.Т. Жалекеновой «Подземное культовое сооружение Султан-епа на полуострове Тупкараган» (рус.). Западный Казахстан издревле, еще со времен саков/скифов, был активным маршрутом миграции кочевых племен, и по сей день там сохранились многочисленные сакральные места и памятники, являющиеся не только объектом научных исследований, но и паломничества людей. Особое место среди памятников занимает подземная архитектура, представленная культовыми сооружениями, вырубленными в скальных массивах и под землёй. Одним из таких памятников является подземная мечеть Султан-епа, архитектурный анализ которого делают авторы статьи, обращая внимание на уникальный местный материал известняк-ракушечник, пригодный для художественной обработки, а также на традиции камнерезного искусства, отличающегося высокими эстетическими и технологическими характеристиками.

Новаторской является статья профессора С.М.Сыздыкова «Иолыг тегін, Алп Елетміш, Тонькөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары» (каз.), поскольку речь идет о проблеме авторства Орхонских памятников, где в конце текстов называются имена тех, кто фиксировал рунические тексты. Профессор С.М.Сыздыков полагает, что авторы текстов достаточно объективно изложили исторические факты и события второго тюркского каганата, описали политическую ситуацию в каганате, раскрыли идеологические позиции верховных правителей – все это дает право назвать авторов текстов Иолыг тегина, Алп Элетмиша и Тоньюкука первыми представителями средневековой тюркской историографии.

В статье О. Атеш, Г.О. Ибраева «Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні» (каз.) изложена история развития жилища в культуре тюркских народов. На базе античных, средневековых арабо-персидских и китайских источников раскрывается история развития переносного жилища (юрты) в культуре саков/скифов, гуннов, древних тюрков; проводится сравнительно-сопоставительный анализ его форм, региональных конструкций, семантика внутренней части, отмечается функциональное назначение юрты в культуре тюркских и монгольских народов Евразийского пространства. Авторы статьи определяют юрту не только как удобное, быстро возводимое жилище, приспособленное к образу жизни кочевой цивилизации, но и как этнокультурный феномен, тесно связанный с духовным мировоззрением, социальной структурой и символическим пространством.

Статья Г.Т. Каженовой «Родоплеменная структура и традиционные институты казахского общества как факторы выживания и социальной устойчивости» (рус.)

посвящена функционированию институтов управления и социальной организации казахов, действовавших на протяжении столетий и способствовавших адаптации и выживанию кочевого социума в различных исторических условиях. Статья открывает некоторые завесы деятельности родоплеменных структур казахов: суд биев и аксакалов (старейшин), институты взаимопомощи (асар, жылу и сауын), которые рассматриваются автором как многоуровневая иерархическая система, выполнявшая функции социальной поддержки и защиты людей, а также саморегуляции общества.

Лингвистический раздел 4 номера TSJ представлен статьей Z.B. Kulmanova «*The Concept of “Happiness” in Turkic Languages: A Linguocultural Approach (Based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish)*» (англ). На базе концептуальной методологии освещаются современные тенденции развития тюркских языков.

Номер завершается рецензией профессора Т.К. Чороева (Чоротегин) «*Многовековая культура и этническая идентичность кыргызов КНР сквозь призму эпоса «Манас»*» (рус.) на монографию кыргызского ученого Ч.Т.Субакожоевой. Монография посвящена изучению вариантов эпоса «Манас» кыргызами, проживающими в Китайской Народной Республике (КНР). Рецензия написана в полемичной форме и представляет собой открытый диалог о героическом эпосе кыргызов.

Н.Г. Шаймердинова,
доктор филологических наук, профессор;
заместитель редактора Turkic Studies Journal

Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: морфологиялық ерекшеліктері мен хронологиясы¹

Е.Ш. Ақымбек^a, *Н.Б. Нұрғали^b

^aӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0007-9093-5342

(E-mail: eralyakymbek@gmail.com)

^bӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0002-0603-4514

(E-mail: nesipbay.nurgali@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: nesipbay.nurgali@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Түркі, Оңтүстік Қазақстан, орта ғасыр, керамика, қазан, тұтқа, морфология, жіктелуі, хронология, қыш ыдыстар, тұтқаның формалары.

FTAMP 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-17-39>

Аталған мақала Қазақстанның ортағасырлық қалалық және қоныстық ескерткіштерінен табылған асүйлік керамиканың, атап айтқанда, қыш қазан тұтқаларының морфологиялық ерекшеліктерін, типологиясын және хронологиясын зерттеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі – ортағасырлық қыш ыдыстардың жекелеген бөлшектері (ернеуі, тұтқасы) бойынша арнайы талдаулардың жеткіліксіздігімен байланысты. Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қыш бұйымдарды зерттеу XX ғ. ортасынан бастап жүйелі түрде жүргізілді. Алғашқы кезеңдерде зерттеулердің басым бөлігі қоныстар мен қалалардың стратиграфиясын және керамика кешендерін сипаттауға бағытталды. Алайда қазан түрлерінің аймақтық ерекшеліктері арнайы талдау нысанына айналмады. Жұмыстың мақсаты – Қазақстанның оңтүстік аймақтарының (Сырдария-Қаратау, Шу-Талас, Жетісу) қалаларындағы қазан тұтқаларының түрлерін жіктеп, олардың Орталық Азия (Соғды, Ферғана) және Батыс Қазақстан аймақтарымен ұқсастықтары мен айырмашылықтарын хронологиялық тұрғыдан анықтау. Зерттеу барысында морфологиялық талдау, топтау-жіктеу әдістері, стратиграфиялық және тарихи салыстырмалы талдаулар қолданылды. Негізгі материал ретінде аталған өңірлерлерден табылған археологиялық деректер пайдаланылды. Қыш қазандардың

---

¹Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR21882346 «Ежелгі және орта ғасырдағы Алматы: археологиялық мұраны зерттеу және сақтау» тақырыбындағы жобасы аясында дайындалды.

жасалу технологиясы (қолмен жапсыру, көзеші шарығы) мен саз құрамы (құм, майда тас) сипатталды. Нәтижесінде, қазан тұтқаларының негізгі екі морфологиялық типі айқындалды: доға және жарты ай тәрізді. Бұл түрлердің алғашқы үлгілері VI–VII ғғ. («кеңгір» кезеңі, Құлан қаласының соғды жазулы тұтқасы) қалыптасып, кеңінен тараған. Доға тәрізді және оның модификациялары (шиыршықталған, үшбұрыш тәрізді) Шу-Талас өңірінде (Тараз, Төменгі Барысхан) VIII–XII ғғ. аралығында кең таралған. Сонымен қатар тұтқалардың формасы мен тұтқаларының жапсырылу тәсілдері жетілдіріліп, аймақтық нұсқалар пайда болған. Талас өңіріндегі үшбұрыш тұтқалы қазандар табылған ескерткіштердің радиокөміртектік мерзімі IX ғ. басы мен XII ғ. басын көрсетті. Көп тұтқалы (4 тұтқалы) қазандардың да жеке үлгілері (Тараз, Ақтөбе-1) кездеседі. Кейбір орталықтарда көп тұтқалы қазандардың болуы олардың тек утилитарлық емес, сонымен қатар сәндік қызмет атқарғанын көрсетеді. Сондай-ақ қазан тұтқаларының пішіндік ерекшеліктерін сипаттауда қолданылатын теңеулер мен атаулардың әркелкілігіне байланысты терминологиялық мәселелер ұсынылды. Жүргізілген салыстырулар IX ғ. Сырдария өңірінен Еділ бойына (Самосделка) оғыз тайпаларының қоныс аударуымен байланысты ортақ мәдени элементтердің болғанын дәлелдейді. Қазан тұтқаларының негізгі типтері Оңтүстік Қазақстан қалаларында XV ғасырға дейін асүйлік мақсатта жиі қолданыста болғандығы анықталды. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның аймақтық қыш жасау дәстүрлерінің даму динамикасын анықтауға мүмкіндік береді.

Y. Akymbek^a

^aMargulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0007-9093-5342

(E-mail: eralyakymbek@gmail.com)

*N. Nurgali^b

^bMargulan Institute of Archaeology; Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-0603-4514

(E-mail: nesipbay.nurgali@mail.ru)

*Corresponding author: nesipbay.nurgali@mail.ru

Ceramic handles of Medieval cauldrons from South Kazakhstan: morphological features and chronology

Received 03 October 2025. Revised 07 November 2025. Accepted 06 December 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: Е.Ш. Ақымбек, Н.Б. Нұрғали Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: морфологиялық ерекшеліктері мен хронологиясы // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 17-39 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-17-39>

For citation: Y. Akymbek, N. Nurgali Ceramic handles of Medieval cauldrons from South Kazakhstan: morphological features and chronology // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. P. 17-39. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-17-39>

Abstract. This article examines the morphological features, typology, and chronology of kitchen pottery – specifically, the handles of ceramic cauldrons – discovered at medieval settlements and archaeological sites in Kazakhstan. The relevance of this study lies in the limited research devoted to individual components of medieval ceramic ware, such as rims and handles. Systematic studies of medieval pottery in Kazakhstan began in the mid-20th century. In the early stages, research primarily focused on describing the stratigraphy of settlements and ancient towns, as well as analyzing ceramic complexes. However, the regional characteristics of cauldron types have not yet been the subject of specialized study. The aim of this study is to classify the cauldron-handle types found at medieval settlements in the southern regions of Kazakhstan (Syrdarya-Karatau, Shu-Talas, and Zhetysu) and to identify their similarities and differences in comparison with materials from Sogd, Fergana, and Western Kazakhstan within a chronological framework. The research employed morphological, stratigraphic, and historical-comparative methods, alongside grouping and typological classification. Archaeological materials from the specified regions serve as the primary dataset. The study also examines the manufacturing techniques of ceramic cauldrons (hand modeling and potter's wheel production) and the composition of the clay paste (sand and crushed stone temper). Two principal morphological types of cauldron handles were identified: arc-shaped (bow-shaped) and crescent-shaped (semi-lunar). The earliest examples of these types appeared and became widespread in the 6th–7th centuries during the so-called “Kenger period”, including a specimen bearing a Sogdian inscription from Kulan. Arc-shaped handles and their modifications (twisted and triangular forms) were widely distributed in the Shu–Talas region (Taraz, Lower Baryskhan) between the 8th and 12th centuries. Over time, both the shapes of the handles and their attachment techniques became more refined, resulting in distinct regional variants. Radiocarbon dating of sites in the Talas region, where cauldrons with triangular handles were found, indicates a timeframe from the early 9th to the early 12th century. Isolated examples of multi-handled (four-handled) cauldrons have also been identified at sites such as Taraz and Aktobe-1. The presence of these vessels at specific centers suggests that they served not only utilitarian purposes but also decorative or representational functions. The study further addresses terminological issues arising from the variety of terms and comparative analogies used to describe the formal characteristics of cauldron handles. Comparative analysis confirms the existence of shared cultural elements associated with the migration of Oghuz tribes from the Syrdarya region to the Volga basin (Samosdelka) in the 9th century. It has been established that the main types of cauldron handles continued to be actively used in culinary contexts in the cities of Southern Kazakhstan up to the 15th century. The findings of this research enable to trace the developmental dynamics of regional pottery traditions in Kazakhstan.

Keywords: Turkic, South Kazakhstan, Middle Ages, ceramics, cauldron, handle, morphology, typology, chronology, ceramic vessels, handle forms.

Е.Ш. Ақымбек^a

^aИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0007-9093-5342

(E-mail: eralyakymbek@gmail.com)

*Н.Б. Нұргали^б

^бИнститут археологии им. А.Х. Маргулана; КазНУ им. аль-Фараби, Алматы,
Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-0603-4514

(E-mail: nesipbay.nurgali@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: nesipbay.nurgali@mail.ru

Керамические ручки средневековых котлов Южного Казахстана: морфологические особенности и хронология

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию морфологических особенностей, типологии и хронологии кухонной керамики, в частности, ручек керамических котлов, обнаруженных на средневековых городищах и поселениях Казахстана. Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью отдельных элементов средневековой керамической посуды (венчиков, ручек). Систематическое изучение средневековых гончарных изделий на территории Казахстана началось с середины XX века. На начальных этапах большая часть исследований была сосредоточена на описании стратиграфии поселений и городищ, а также керамических комплексов. Однако региональные особенности типов котлов не становились предметом специального анализа. Цель работы заключается в классификации типов ручек котлов, найденных на городищах южных регионов Казахстана (Сырдарья-Каратау, Шу-Талас, Жетысу), а также в определении их сходств и различий с материалами Средней Азии (Согд, Фергана) и Западного Казахстана в хронологическом аспекте. В ходе исследования применялись методы морфологического анализа, группировки и классификации, стратиграфического и историко-сравнительного анализа. В качестве основного материала использовались археологические данные, обнаруженные в указанных регионах. Описаны технология изготовления керамических котлов (ручная лепка, гончарный круг) и состав глиняной массы (песок, дресва). В результате выявлены два основных морфологических типа ручек котлов: дугообразные и полулунные. Первые образцы этих типов сформировались и получили распространение в VI-VII вв. (так называемый «кенгерский» период, ручка с согдийской надписью из Кулана). Дугообразные ручки и их модификации (скрученные, треугольные) были широко распространены в Шу-Таласском регионе (Тараз, Нижний Барысхан) в VIII-XII вв. Кроме того, совершенствовались форма ручек и способы их крепления, появились региональные варианты. Радиоуглеродный возраст памятников, где были найдены котлы с треугольными ручками в Таласском регионе, показал период начала IX в. – начала XII в. Встречаются отдельные образцы многоручных (четырёхручных) котлов (Тараз, Актобе-1). Наличие многоручных котлов в некоторых центрах указывает на то, что они выполняли не только утилитарную, но и декоративную функцию. Также были предложены терминологические вопросы, связанные с разнообразием сравнений и названий, используемых при описании формальных особенностей ручек котлов. Проведённые сопоставления подтверждают наличие общих культурных элементов, связанных с миграцией огузских племён из региона Сырдарьи в Поволжье (Самосделка) в IX веке. Установлено, что основные типы ручек котлов активно использовались в кухонных целях в городах Южного Казахстана

вплоть до XV века. Результаты исследования позволяют определить динамику развития региональных гончарных традиций Казахстана.

Ключевые слова: тюркский, Южный Казахстан, средневековье, керамика, котел, ручка, морфология, типология, хронология, керамическая посуда, формы ручек.

Кіріспе

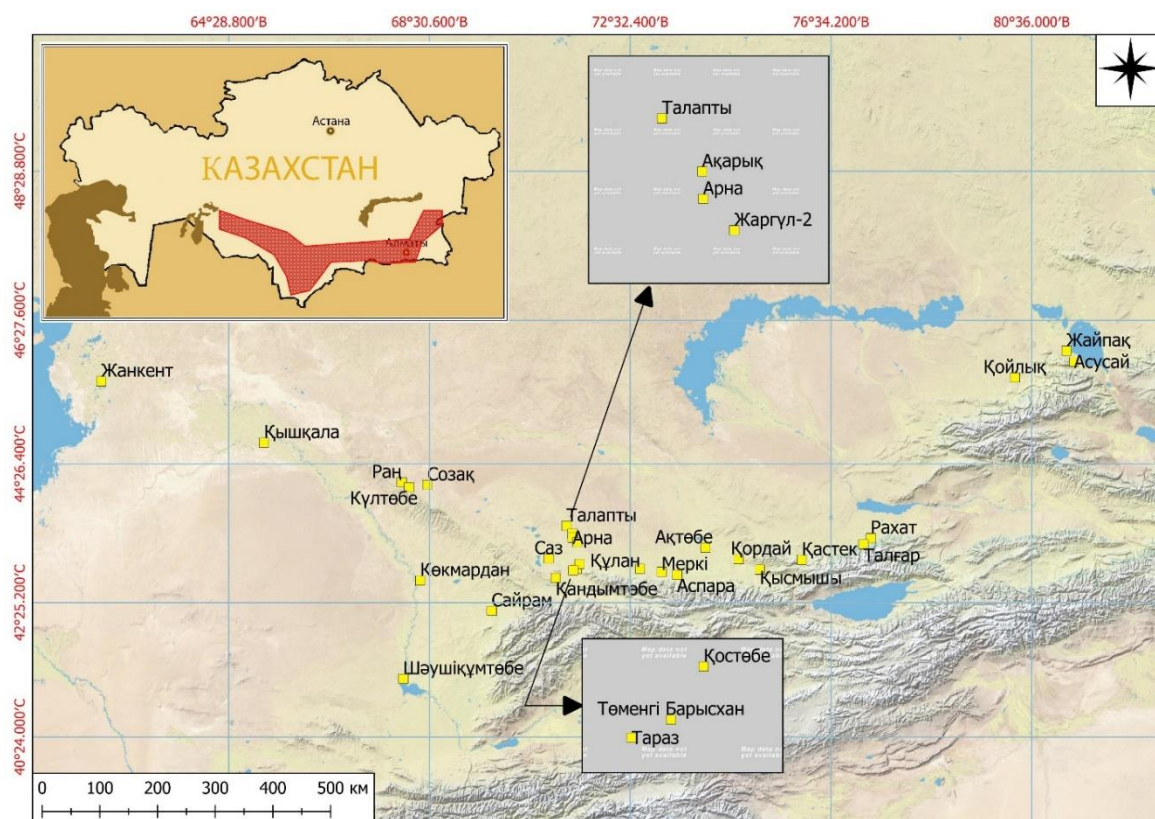
Ортағасырлық керамикалық ыдыстар морфологиялық белгілері бойынша пайдаланылу қызметіне қарай топталып қарастырылады. Ескерткіштерден анықталған қыш бұйымдар асүйлік, асханалық және шаруашылық-тұрмыстық деп үшке жіктеледі. Олардың ішінде асүйлік қыш бұйымдарға: қазан, көзе, көзелек, таба, сүтсауыт ыдыстары және қақпақ, сондай-ақ, ыдыстарға қосымша пайдаланылатын қазан тұғыры, үйкек және т.б. бұйымдарын жатқызамыз. Орта ғасырлардағы асүйлік қыш ыдыстардың барлығы бірдей кең таралмаған. Тағамдар негізінен қазандарда дайындалды. Қазақстанның оңтүстігіндегі ескерткіштерден табылған керамикалық материалдарға жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде тұтқалары әртүрлі болып келетін қазандар анықталды. Осы уақытқа дейін ортағасырлық асүйлік қыш бұйымдарға қатысты бірнеше зерттеу жұмыстары жарық көрді. Дегенмен, жекелеген ыдыс түрлері мен оның ерекшеліктеріне, арнайы бөлшектеріне (ернеу, тұтқа) арналған зерттеулер жоқ деуге болады. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қазан тұтқаларының түрлерін және өзге аймақтардағы тұтқалармен ұқсастықтары мен хронологиялық айырмашылықтарын анықтау.

Асүйлік ыдыстардың морфологиялық белгілері, жасалу технологиясы мен көзелік сазының құрамы аймақтық ерекшеліктерге байланысты түрленеді. Мысалы, асүйлік қыш бұйымдардың ішінде – қазандардың Қазақстанда таралуы біркелкі емес. Қыш қазандар асүйлік бұйымдардың ішінде ең көп таралған ыдыс түрі. И. Ахраровтың пікірінше IX-X ғғ. қазандардың сыйымдылығы негізінен 3-5 адамнан тұратын шағын отбасыға есептелген, бірақ 8-10 адамға арналған ірі қазандар да кездеседі (Ахраров, 1966: 129). Сұйық және қою тағам болсын, негізінен қазандарда пісірілетін болғандықтан, ежелгі көзешілер қазанды жасау барысында отқа төзімді болуы үшін оның көзелік сазының құрамына, қозғалтуға ыңғайлы болу мақсатында формасы мен пішінделуіне (тұтқаларына) ерекше назар аударған. Оңтүстік Қазақстандағы қалалар мен қоныстардан табылған қазандарның көлемі Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің сипаттамасы бойынша: шар тәрізді, екі тұтқалары жартылай сопақша болып келген (Агеева, Пацевич, 1958: 192). М. Елеуовтың Шу-Талас өңірлерінде кең таралған қазандардың пішіні: бүйірі кең, түбі домалақ, мойыны жоқ, ауызы кең (Елеуов, 1999: 201)² деп сипаттайды. Сондай-ақ, О.В. Кузнецова мен Т.В. Савельева Талғар қаласының қазандарын: сфералы, бүйірлері біршама жалпақ болып келген деп көрсетеді (Кузнецова, Савельева, 2019: 73). Қазандардың басым көпшілігі доға және жарты ай тәрізді екі тұтқалы күйінде кездескенімен, тұтқасы жоқ қазандар да табылады. Кей өңірлерде қыш қазандардың аз табылуына қарағанда асты қыш қазанда емес, көзелерде немесе металл қазандарда жасаған болуы мүмкін (1-сур.).

² Елеуов М. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI-XIII ғ. басы). Тарих ғылым. докт., диссер. Алматы, 1999. 360 б.

Қазандар жасалу технологиясы бойынша қолмен жапсыру әдісі арқылы және шарықта жасалған. Дегенмен, салыстырмалы түрде асханалық қыш ыдыстарға қарағанда асүйлік ыдыстардың көпшілігі қолмен жапсыру технологиясында орындалған. Қазанның көзелік сазына негізінен құм мен ұсақ қиыршық тас (дресва) араластырылып дайындалған.

1-сур. Қазақстан территориясында ортағасырлық қыш қазандар көп табылған ескерткіштердің орналасуы.

Fig. 1. Location of sites in Kazakhstan where numerous medieval ceramic cauldrons were found.

Рис. 1. Расположение памятников на территории Казахстана, где обнаружено значительное количество средневековых керамических котлов.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмыстары барысында морфологиялық талдау әдісі қолданылып, қазандардың формасы мен тұтқаларына сипаттама жасалды. Топтау және жіктеу әдістері бойынша қазан тұтқаларының морфологиялық белгілеріне қарай ұқсастары топтастырылып, ерекшеліктеріне байланысты жіктеліп қарастырылды. Қыш ыдыстардың стратиграфиялық және тарихи салыстырмалы әдіс арқылы алынған мерзімдері талданып, кейбір ескерткіштерден алынған радиокөміртекті талдау нәтижелері қарастырылды. Қыш қазан тұтқалары тарихи-географиялық және хронологиялық кезеңделуі бойынша жіктелді. Негізгі материал ретінде жарияланған еңбектер және мұрағаттық деректер пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қыш бұйымдарды зерттеу XX ғ. ортасынан бастап жүйелі сипат ала бастады. Алғашқы кезеңде зерттеулер негізінен ортағасырлық қоныстар мен қалалардың жалпы стратиграфиясы мен керамика кешендерін сипаттауға бағытталды (Бернштам, 1950; Агеева, Пацевич, 1958; Максимова и др., 1968; Сенигова, 1972). Бұл еңбектерде асүйлік ыдыстардың морфологиялық ерекшеліктері жалпы сипатталып, хронологиялық мерзімдеріне қатысты мәселелер көтерілді. Дегенмен, қазан түрлерінің аймақтық айырмашылықтарына аз көңіл бөлінді. Кейінірек К.М. Байпақов (Байпаков, 1972; 1986) Шу-Талас және Сырдария-Қаратау өңірлерінің ортағасырлық керамикасын кешенді зерттеп, олардың типологиялық және хронологиялық жіктемесін ұсынды. Дегенмен, қазан тұтқалары сияқты жекелеген бөлшектер арнайы талдау нысанына айналмады. Ферғана аймағының асүйлік қыш бұйымдарын И. Ахраров (Ахраров, 1966) зерттеп, IX-X ғғ. қазан формалары мен олардың әлеуметтік-экономикалық контекстін қарастырды. Бұл мәліметтер Оңтүстік Қазақстан материалдарын салыстырмалы тұрғыда талдауға мүмкіндік береді. Жетісу өңірінде қыш жасау ісінің технологиялық аспектілері О.В. Кузнецова мен Т.В. Савельеваның (Кузнецова, Савельева, 2019) еңбектерінде жан-жақты қарастырылғанымен, ғалымдар негізінен ыдыстың толық формаларына көңіл бөлген. Сонымен қатар Оңтүстік Қазақстанның қалалық және қоныстық ескерткіштерінен табылған қазан тұтқаларына қатысты жекелеген деректер жарық көрді (Байтанаев, 2007; Нуржанов, 2008; 2011; Ақымбек, 2015³; 2017). Бұл зерттеулерде тұтқалардың морфологиялық типтері, жасалу әдістері және хронологиялық ерекшеліктері жүйеленіп, олардың аймақтық және мәдени байланыстары анықталды. Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерден табылған қазандарға қатысты морфологиялық зерттеу нәтижелері және салыстырмалы-радиокөміртектік талдаудан алынған мерзімдері Е.Ш. Ақымбектің еңбектерінде жарияланды (Ақымбек, 2022–2024). Қазіргі уақытқа дейін қазан тұтқалары жеке зерттеу нысаны ретінде кешенді түрде қарастырылмаған. Ұсынылып отырған жұмыста Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі қазан тұтқаларының морфологиясы, типологиясы және хронологиялық эволюциясы арнайы қарастырылады.

Талдау

Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қазандардың морфологиялық ерекшеліктері бойынша екі түрге жіктеуге болады (2-сур., 1-2): 1) доға тәрізді (бүйіріне толығымен жапсырылған және саңылау тастап бекітілген (3-сур., 1-4); 2) жарты ай тәрізді (3-сур., 7-8, 11), көлденең, тік горизонтты (3-сур., 5-6). Сонымен қатар, кең таралған қазандардан бөлек, көп тұтқалы қазандар да кездеседі (саны 4).

Ерте кезеңге тән қазан тұтқалары доға тәрізді пішінде жасалған. Құлан қаласынан анықталған соғды жазуы бар қазан тұтқасы VI-VII ғғ. мерзімделген (Байпақов, 1972: 78). Оңтүстік Қазақстандағы доға секілді шиыршықталып оралып жасалған «кеңгір (кенгересский)» кезеңінің қазан тұтқалары VI-VII ғғ. тән (Агеева, Пацевич, 1958: 171, 99-сур.). Шәуішқұмтөбе қаласының доға тәрізді тұтқаларына аналог ретінде Пенджикент қаласының VI-VII ғғ. қабатынан табылған доға тұтқалы қазандар және

³ Ақымбек Е.Ш., 2015. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI ғ.-XIII ғ. басы). Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. Алматы: Қазақ университеті. 208 б.

Соғды мен Ферғанада VI-VII ғ. басында қалыптасқан ширатылып жасалған тұтқалар қарастырылған (Максимова и др., 1968: 116). Доға және оның ширатылып жасалған түрлері, жарты ай тәрізді тұтқалар Құлан қаласының VII-

VIII ғғ. кезеңінен анықталса (Байпақов, 1972: 77), Ақтөбе қаласының VI-VIII ғғ. тән (Ақымбек, 2015: 101). Көкмардан қаласынан табылған доға және жарты ай тәрізді тұтқасы бар қазандар VI-VII ғ. ортасымен мерзімделген (Байпақов, 1986: 43, 5-сур.). Көлемі шар тәрізді, түбі дөңгелек, доға секілді тұтқалары бар қазандар Алматыдағы Алмарасан қаласының «үйсін» кезеңіне тән қабатынан анықалған (Кузнецова, 2012: 52, 1-сур.). Сонымен қатар, ілмек және мүйіз тәріздес қазан тұтқалары табылған. Алмасарасан қаласының төменгі үйсін кезеңінің қабаты б.з.б. III – б.з. III ғғ. мерзімделсе, ортағасырлық кезеңі XI-XIII ғ. басымен мерзімделген.

Доға тәріздес жасалған тұтқалардан, жоғарғы жағы бұрыштанған немесе «ұшбұрышты» тұтқалар тарайды (3-сур., 3). Негізінен Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштерден жиі табылған. Атап айтсақ, Тараз қаласының VIII-IX ғғ. қабатынан, Төменгі Барысхан қаласының IX-X ғғ. қабатынан (Нуржанов, Ақымбек, 2012: 99, 3-сур.), Туюкту-Арча ескерткішінің VII-VIII ғғ. қабатынан (Бубнова, 1963: 240, 12-сур.), Ақтөбе қаласының (Таластық) X-XII ғғ. қабатынан (Кожемяко, 1963: 155, 3-кесте), Қостөбе қаласының XII-XIII ғғ. қабатынан (Қасенов, 2015: 137, 27-сур.), Талапты төрткүлінен (X-XI ғғ.) (Ақымбек және т.б., 2022: 162, 4-сур.), Арна төрткүлінен (XI-XII ғғ.) (Ақымбек және т.б., 2022: 27), Саз төрткүлінен (Ақымбек және т.б., 2023: 144), Жаргүл төрткүлдерінен (Ақымбек және т.б., 2024: 280) анықталған.

Сонымен қатар доға тәрізді қазан тұтқаларынан: бүйіріне толығымен жапсырылып бекітілген түрлері; саңылау тастап жапсырылған; тұтқаның беті толық саусақ ұшымен бастырылған; есілген/ширатылған жіп (толық және саңылау тастап) секілді жапсырылған (3, 4, 10-сур.); доға тәрізді жасалып тұтқаның үсті бүршік не түйін секілді безендерілген және т.б. түрлері Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінде кең таралған.

Көп тұтқалы қазандар Тараз қаласының X-XI ғғ. тән мәдени қабатынан (Сенигова, 1972: 82, 4-кесте, 32-сур.), Ақтөбе-1 (Шардаралық) қаласының XI-XIII ғ. қабатынан (Максимова и др., 1968: 22-сур.) кездеседі.

Доға дәрізді шиыршықтап оралған, ұшбұрыш тұтқалы, горизонтальды құлақ тәрізді тұтқалар төменгі Еділ бойындағы Самосделка қаласының IX ғ. жататын қабатынан анықталған (Попов, 2017: 1, 8-11-сур.). Самосделка қаласының қазандарының және т.б. қыш бұйымдардың көптеген ұқсастықтары Сырдария мен Жетісудағы ортағасырлық ескерткіштерден анықталған. Э.Д. Зиливинскаяның пікірінше, бұл IX ғ. басында Сырдария өзенінің арнасы өзгеріп, бұл жағдай оғыз тайпаларының оңтүстікке және батысқа, соның ішінде Үстіртке және Еділдің төменгі ағысына жаппай қоныс аударуына байланысты (Зиливинская, 2012: 100).

Қазан тұтқаларының пішіні доға және жарты ай тәрізді жасалып, қазан ернеуінің астына жапсырылып бекітілген түрлері VIII-X ғғ. Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінің қарлұқ кезеңіндегі қабаттарынан белгілі (Агеева, Пацевич, 1958: 180, 103-сур.). Сонымен қатар, мұндай тұтқалар Сайрам қаласының IX ғ. (Байтанаев, 2007: 68, 5-сур.) қабатынан, Ферғананың X ғ. қабатынан (Ахраров, 1966: 130, 5-сур.) анықталған (3, 11-сур.).

Оңтүстік Қазақстанда қалыптасқан доға және жарты ай тәрізді қазан тұтқаларының VI-VII ғғ. қалыптасып, X-XII ғғ. үлкен қалаларда ғана емес, төрткүл және қоныстық деңгейдегі ескерткіштерде де кең таралған. Мұндай тұтқалары бар қазандардың нақты

қай уақытта қолданыстан шыққандығын айту қиын. Дегенмен XV ғ. дейін Оңтүстік Қазақстан қалаларында жарты ай және доға тәрізді тұтқалары бар қазандар асүйлік мақсатта жиі қолданыста болған секілді (1-кесте). Талас өңіріндегі төрткүлдерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде доға, жарты ай, үшбұрыш тәрізді тұтқалар анықталды. Соның ішінде тек үшбұрышты тұтқалар табылған Талапты, Жаргүл-2, Арна, Қандымтөбе-1 ескерткіштерінің радиокөміртектік талдау нәтижесінде алынған мерзім IX ғ. басы мен XII ғ. басын көрсетеді (2-кесте). Бірақ Талас өңіріндегі басқа да ескерткіштерден анықталған үшбұрыш тұтқалы қазандардың салыстырмалы мерзімі VII-XII ғғ. аралығына жатады.

1-кесте. Қазақстанның оңтүстік аймақтары ескерткіштеріндегі қазан тұтқаларының хронологиялық жіктемесі.

Table 1. Chronological classification of cauldron handles from sites in Southern Kazakhstan.

Таблица 1. Хронологическая классификация ручек котлов по памятникам Южного Казахстана.

Мерзімі	Ескерткіш (қала, қоныс, төрткүл)	Тұтқа типі
VI-VII ғғ.	Шәушікұмтөбе	Доға тұтқалы
VI-VII ғғ.; IX-X ғғ.; XI-XII ғғ.	Құлан	Сопақ пішінді ілмек түрінде, жарты ай тәрізді шығыңқы, доға пішінді тұтқалар, шиыршықталған тұтқалар
VI-VIII ғғ.; VIII-X ғғ.; X-XIII ғ. басы	Ақтөбе (Степнинское)	Жарты ай, таға не доға тәрізді бітеу, үш тісті, иірілген жіпке ұқсас.
VIII-IX ғғ.; X-XI ғғ.; XI-XIII ғғ.; XIII-XV.	Тараз	Доға тәрізді үшбұрышты; ілмек тәрізді көлденең, «есілген» жіп секілді; доға тәрізді.
IX-X; XI-XIII ғғ.	Төменгі Барысхан	Доға тәрізді үшбұрышты; доға тәрізді.
IX-XI ғғ.; XI-XIII ғ. басы.	Ақтөбе-1 (Шардара)	Доға тәрізді; доға тәрізді 4 тұтқалы.
IX-X-XIII-XIV ғғ.	Қойлық	Ілмек тәрізді, шиыршықталған, құлақша түрінде.
XIV-XV ғғ.	Аспара	Доға тәрізді, бітеу жарты ай және доға тәрізді ширатылған тұтқалар.

Радиокөміртекті зерттеу нәтижелері:

2-кесте. Радиокөміртекті талдаудың нәтижесі (“БАРНАС” ғылыми қызмет компаниясы, Вильнюс радиокөміртекті зертханасы).

Table 2. Results of radiocarbon analysis (“BARNs” Scientific Service Company, Vilnius Radiocarbon Laboratory).

Таблица 2. Результаты радиоуглеродного анализа (научная компания «BARNs», Вильнюсская радиоуглеродная лаборатория).

Ескерткіштің атауы	Зертхана шифры, мерімдеу нөмірі	¹⁴ C-мерзім, ж.б.	Мөлшерлік мәні, б.д. жж.		pMC*
			1σ (68,3%)	2σ (95,4%)	
Талапты	FTMC-GR14-14	1025 ± 27	995–1028 Cal AD	977–1046 Cal AD	88.02 ± 0.29
Жаргүл-2	FTMC-GR14-12	895 ± 26	1053–1076 Cal AD	1045–1220 Cal AD	89.46 ± 0.29
Арна	FTMC-GR14-13	918 ± 26	1046–1085 Cal AD	1037–1180 Cal AD	89.20 ± 0.29
Қандымтөбе-1	FTMC-SF12–78	1060 ± 29	907–1024 Cal AD	895–1030 Cal AD	87,63 ± 0,32
Қандымтөбе-1	FTMC- SF12–79	1166 ± 35	776–951 Cal AD	773–977 Cal AD	86,49 ± 0,38

Ескерту: *pMC (percentage modern carbon) – көміртегінің қазіргі пайызы

Нәтижелер

Сырдария-Қаратау. Е.И. Агеева Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінен табылған керамикалық материалдарды хронологиялық тұрғыдан 6 кезеңге жіктеп қарастырады (Агеева, Пацевич, 1958: 156-157): 1) сақ кезеңі (б.з.д. VII-IV ғғ.); 2) ерте қаңлы кезеңі (б.з.д. III ғ. – б.з. I ғ.); 3) кейінгі қаңлы кезеңі (б.з. I-IV ғғ.); 4) кеңгір (кенгересский) кезеңі (б.з. V-VIII ғғ.) 5) қарлұқ кезеңі (б.з. VIII-XII ғғ.), 6) шығыс қыпшақ кезеңі (б.з. XIII-XV ғғ.). Аталған кезеңдердің ішінде көлемі шар тәрізді, тұтқасы доға секілді қазандар «кеңгір (кенгересский)» кезеңінің б.з. VI-VII ғғ. қабатына тән (Агеева, Пацевич, 1958: 171, 99-сур.). Сонымен қатар, қарлұқ кезеңінің б.з. VIII-X ғғ. ернеуінің астына жабысып тұратын жарты ай пішінді тұтқалар анықталған (Агеева, Пацевич, 1958: 180, 103-сур.).

Ақтөбе 1 (Шардаралық) қаласындағы қазандар IX-XI ғғ. және XI-XIII ғ. басына жататын құрылыс қабатынан анықталған. IX-XI ғғ. жататын қазандар көзеші шарығында жасалған, тұтқалары доға пішінінде келген (Максимова и др., 1968: 22, 51-сур.). XI-XIII ғ. басымен мерзімделген қазандар шарықта жасалған, көлемі шар тәрізді алдыңғы кезеңдегі үлгілермен салыстырғанда ірі, ауызы кең, бірақ жұқа қабырғалы болып келген. Бір қазанның ернеуіне жақын тұста, бүйір үстіне доға (түпнұсқада «скопка») тәрізді төрт тұтқасы жапсырылып бекітілген (Максимова и др., 1968: 22, 70-сур.).

Шәушікүмтөбе қаласынан табылған доға тәрізді және жалпақ шығыңқы тұтқалары бар қазандар анықталған. Зерттеушілер аталған қазанның ұқсастығы ретінде

Пенджикент қаласының VI-VII ғғ. қабатынан табылған доға тұтқалы қазандарды атаған (Максимова и др., 1968: 116).

Сайрам қаласынан анықталған қазандардың қабырғалары жұқа әрі шарықта жасалған. Қазандардың мойны жіңішке, ернеулері көлденең қимасында үшбұрыш тәрізді болып келген. Иық бөлігінде кей жағдайда жарты ай пішіндес, көлденең орналасқан білікше тәрізді тұтқалары бекітілген (Байтанаев, 2007: 68, 5-сур.). Кейбір үлгілерінде жұқа, жарты ай тәрізді тұтқа ернеуге жапсырылып жасалған. Сондай-ақ, ұшы үшкір білік кейде үш ашалы пішінінде келген. Қазандардың түп жағы жұмырланып, сопақша формада жасалған. Ернеу тұсына бекітілген жарты ай немесе қапсырма тәрізді тұтқалар Ташкент маңындағы IX ғ. жататын керамика кешеніндегі үлгілермен сәйкес келеді. Сонымен қатар, бадрабтан табылған жалғыз қалың қабырғалы, қолмен жапсырылып жасалған, ернеуінде «таға» тәрізді тұтқасы бар қазан сынығы бүкіл кешеннің төменгі мерзімделу шегін IX ғ. байланыстыруға негіз болған. Сондай-ақ, Б.А. Байтанаев И. Ахраровтың Ферғана өңіріндегі IX ғ. қазандар мен X ғ. қазандардың жалпы ұқсас келеді деген пікірін жазып, бірақ IX ғ. қазандардың қабырғалары қалыңырақ әрі қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған асүйлік қыш ыдыстар кең таралғандығын алға тартады. Сайрам қаласындағы қазба жұмыстарынан анықталған қазандардың ернеу бойымен орналасқан айдар тәрізді жапсырма тұтқалары X-XII ғғ. мерзімделген және мұндай тұтқалар кең географиялық таралу аймағына ие (Байтанаев, 2007: 68, 5-сур.).

2009 ж. **Созақ** қаласына жүргізілген қазба жұмыстарынан анықталған қазан тұтқасы жарты ай тәріздес жасалып, жиегі саусақ ұшымен бастырылып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген (Талеев және т.б., 2010)⁴. Дегенмен, қазба жұмыстары қаланың жоғарғы XIX ғ. жататын қабатынан бастап, төменгі XV ғ. тән қабатына дейін жүргізілген.

Күлтөбе және Раң қаласынан анықталған қазандардың көлемі шар тәрізді, түбі жалпақ болып келген. Қазан тұтқалары қазіргі кезеңінің қазан құлағына ұқсас және мойнына тігінен жапсырылғаны сипатталған. Осыған ұқсас қазан тұтқалары Орталық Қазақстандағы Милықұдық, Аяққамыр және XII-XIV ғғ. Баба-Ата қонысынан табылған (Жолдасбаев, 2016: 80).

Жанкент қаласындағы асүйлік ыдыстардың басым бөлігін көзелер құрағанымен, бірнеше қазандар да анықталған (Арх. исс. на гор. Жанкент..., 2017: 55)⁵. 2017 ж. анықталған қазан тұтқасы горизонт бойымен ернеуіне көлденең жапсырылған. Яғни, қазіргі қазандарға ұқсас, ауызы мен тұтқасы тегіс қосылып кеткен. 2023 ж. табылған қазанның бүйірі шар тәріздес формада, алайда түбі тегіс келген (Города огузов..., 2024: 125, 122-сур.).⁶ Ыдыс бүйіріне көлденеңінен жапсырылған тұтқасы «құлақша тәрізді пішінде» деп сипатталған. **Қышқаладан** анықталған қазандардың формасы сфералық, бүйіріне «құлақ» пішінді көлденең жасалған тұтқалары жапсырылған (Молдахмет, 2024: 114)⁷.

⁴ Талеев Д., Смагулов Р., Байгунаков Д., Молдасейітов Н., Рахимжанов К., 2010. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақ хандығы қалалары (Созақ, Үзгент, Сүткент, Қарнақ, Қарақорым). Тақырыбы бойынша 2010 ж. жүргізген арх. зерттеу жұмыстарының есебі // Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. Алматы. Іс 3132. Опись 52. 62 бет.

⁵ Археологические исследования на городище Жанкент Казалинского района Кызылординской области, 2017. Отчет о научно-исследовательской работе. Кызылорда. 86 с.

⁶ Города огузов Приаралья в истории культуры тюрок (раскопки городища Жанкент) (Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2023 года), 2024. Астана: Тюркская Академия. 234 с.

⁷ Молдахмет А.А., 2024. Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы Алтын Орда дәуірінің қалалары (Қышқала материалдары бойынша). Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. Алматы: Қазақ университеті. 222 б.

2-сур. Ортағасырлық қазандар:

1 – Ақтөбе қаласынан анықталған жарты ай (құлақша) тұтқалы қыш қазан (Ақымбек, 2015: 170, Б-3-сур.); 2 – Талғар қаласынан табылған доға тұтқалы қыш қазан (Кузнецова, Савельева, 2019: 93).

Fig. 2. Medieval ceramic cauldrons:

1 – ceramic cauldron with an ear-shaped handle from the city of Aktobe (Akymbek, 2015: 170, fig. B-3); 2 – ceramic cauldron with an arched handle from the city of Talgar (Kuznetsova, Savelyeva, 2019: 93).

Рис. 2. Средневековые керамические котлы: 1 – котёл с ушковидной ручкой из городища Актобе (Ақымбек, 2015: 170, рис. Б-3); 2 – котёл с дугообразной ручкой из городища Талғар (Кузнецова, Савельева, 2019: 93).

Шу өңірі. **Құлан.** 1963-1965 жж. Құлан қаласының аумағында қазба жұмыстары жүргізілді. Луговое А төбесінің орталық бөлігі және шахристаннан оңтүстікке қарай 2–2,5 км қашықтықтағы Луговое Б төбесінің бір бөлігі аршылған. Қазбадан анықталған қыш бұйымдар хронологиялық тұрғыдан үш кезеңге: VII-VIII ғғ., IX-X ғғ., XI-XII ғғ. жіктеліп қарастырылады. VII-VIII ғғ. тән қазандар қолмен жапсыру әдісімен жасалып, пішіні шар тәрізді, мойыны кең, ернеуі тік немесе сыртқа қайырылған болып келеді. Қазандардың тұтқалары жапсырма әдіспен жасалған. Жасалу ерекшеліктері бойынша: сопақ пішінді ілмек түрінде, жарты ай тәрізді шығыңқы, доға пішінді тұтқалар табылған. Табылған қазандар Шу–Талас өңірлеріндегі қалалардан табылған қазандармен ұқсас келген. Қазандардағы тұтқа-имитациялар Шаш (Ташкент) өңірінен де кездескен (Байпаков, 1972: 77-81, 1-2; 8-сур.). Сонымен қатар, Құлан ескерткішінен VI–VII ғғ. тән соғды тіліндегі жазуы бар қазан тұтқасы табылған. Аталған эпиграфиялық дерек осы кезеңге сәйкес келетін керамика үлгілерін мерзімдеуге негіз болған (Байпаков, 1972: 78). IX-X ғғ. қазандардың қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалғандары басым. Тұтқалары жапсырма түрде жасалған, көбіне шиыршықталған, жарты ай тәрізді немесе «әтештің айдары» тәрізді формада жасалған. Осы кезеңде тұтқасыз қазандар біртіндеп қолданыстан шыға бастаған. XI–XII ғғ. қазандар пішіндік пропорциялары айтарлықтай өзгеріске ұшырамаған. Дегенмен қазанның бүйір қабырғалары бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда жұқарып, қолмен жапсырылып жасалған ыдыстарға тән пішіндік асимметрия (тегіссіздік) біртіндеп жойыла бастайды. Ортағасырлық Құлан қаласының керамика кешеніне жүргізілген зерттеу жұмыстарын К.М. Байпаков: ыдыс түрлері,

олардың жасалу технологиясы мен сәндік элементтері жағынан Батыс Жетісу аймағына тән ерекшеліктерге ие екендігін жазады (Байпаков, 1972: 97).

2007 ж. Меркі қаласында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде көлемі шар тәрізді қазандар табылған. Қазан тұтқаларының бірнеше түрі анықталған: 1) көлденең орналасқан, ілмек тәрізді, қимасында дөңгелек, диаметрі – $1,7 \times 1,8$ см, екі тұтқасы саусақ ұшымен бастырылып бедерленген; 2) көлденең орналасқан, ілмек тәрізді, қимасында дөңгелек, диаметрі – $1,8 \times 1,9$ см, екі тұтқаның бірі ғана саусақ ұшымен бастырылып бедерленген; 3) тұтқасы доға тәрізді, ирек жиекті, доғаның бүкіл ұзындығы бойымен қазанның бүйіріне жапсырылып бекітілген. Сонымен қатар, қазанға немесе көзе тәрізді ыдысқа тиесілі ілмек тәрізді көлденең тұтқа табылған, тұтқаның жоғарғы жағы мүйіз тәрізді пішінделген, ал түбі – бес және алты тік сызықты тілім тәрізді сызықтармен сәнделген (Нуржанов, Кузнецова, 2008: 168, 2, 1-3-сур.; 4, 3-сур.). Дегенмен, «мүйіз тәрізді» деп аталған тұтқа, қазанның емес, қақпақтың тұтқасы секілді.

2013 ж. қазба жұмыстары жүргізілген ортағасырлық Аспара қаласынан қазан тұтқаларының бірнеше түрі анықталған. Олардың пішіні доға тәрізді, бітеу жарты ай тәрізді және доға тәрізді ширатылған пішінде жасалып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген (Байпаков, Ақымбек, 2014: 393). Қазандар XIV–XV ғғ. мерзімделген. Аспара қаласынан 2014 ж. табылған қазан тұтқалары құрылымына қарай екі топқа жіктелген. Бірінші топқа қимасында дөңгеленіп келген тұтқалар жатады. Олардың диаметрі 1,7–2,4 см. Екінші топтағы тұтқалар есілген жіп тәрізді жасалып жапсырылып бекітілген, диаметрі 1,6–3,4 см (Байпаков и др., 2014: 15)⁸.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қыш қазандары хронологиялық тұрғыдан VI–VIII ғғ., VIII–X ғғ. және X–XIII ғ. басы деп жіктеліп қарастырылып, қазан тұтқаларының пішінделу ерекшеліктері сипатталған (Ақымбек, 2015: 101–102, Б1–Б9-сур.). VI–VIII ғғ. қазан тұтқалары: «жарты ай, таға не доға тәрізді бітеу, үш тісті, иірілген жіпке ұқсас» келген. Соның ішінде есілген жапсырма өрнектер мен кертпе нақыштар Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерімен ұқсас. VIII–X ғғ. Ақтөбе қаласының қазандарының бірнеше түрі таралып, олардың тұтқа, ернеу және пішіні жағынан ерекшеленген. Тұтқаларының ерекшеліктері бойынша: жарты ай, доға, есілген жіп тәрізді доға, мысық шүйде құлақ секілді және сәл ғана иілген жуан тұтқа деп жіктелген. Кейбір тұтқалардың көлемі үлкен болып келген. Сонымен қатар, екі тұтқасына симметриялы түрде жапсырылған түйіндері анықталған. Зерттеушінің пікірінше, аталған түйіндер ыстық тағамды басқа ыдысқа құю кезінде оның ернеуіне іліп қоюға қолайлы етіп жасалған. Сондай-ақ, мұндай түйінді тұтқалардың ұқсастығы X–XIII ғ. басындағы Шелек және Қайназар қоныстарынан анықталған (Ақымбек, 2015: 102)⁹. Ақтөбе қаласының X–XIII ғ. басындағы қазандардың: жарты ай, доға, есілген жіп тәрізді тұтқалары таралған. Дегенмен аталған тұтқалардың қазан бүйіріне жапсырылып орналастыруы ерекшеленеді. Олардың ішінде бітеу доға тәрізді тұтқалар қазанға жапсырылып, ұштары саусақпен бастырылып бекітілген; доға тәрізді екінші тұтқаның ұштары және бойы саусақ ұшымен бастырылған; қыры саусақпен басылып ойықты толқындары бар.

⁸ Байпаков К.М., Ақымбек Е., Камалдинов И., Макаренко Ю., 2014. Средневековая городская культура Казахстана в XIII–XV вв. по сведениям письменных источников, археологическим исследованиям и нумизматическим материалам. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. Алматы. 77 с. Дело 3324, опись 56.

⁹ Ақымбек Е.Ш., 2015. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI ғ.–XIII ғ. басы). Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. Алматы: Қазақ университеті. 208 б.

Доға және жарты ай тәрізді жасалған қазан тұтқалары Шу өңіріндегі ескерткіштердің Х-ХІ ғғ. жататын қабатынан (Бернштам, 1949: 151, табл. LXXIX), доға және есілген жіп секілді жасалған Х-ХІІ ғғ. Қордай ескерткішінен (Ақымбек, 2017: 44, 48-49-сур.), доға тәрізді және беті саусақ ұшымен бастырылған қазан тұтқалары ІХ-ХІ ғғ. Қысмышы қаласынан (Ақымбек, 2017: 62, 94; 96-сур.) табылған.

Жетісу. **Талғар** қаласынан анықталған қазан тұтқаларының бірнеше түрі таралған. Олардың ішінде бүйірінде көлденең орналастырылған ілмек пішінді тұтқалар бар. Және жарты ай тәрізді тұтқасы көлденең жапсырылған үлгілер де анықталған. Тұтқалардың жиегі әртүрлі өрнектермен безендіріліп, саусақ ұшымен бастыру тәсілі арқылы орындалған. (Кузнецова, Савельева, 2019: 63). Сонымен қатар, бітеу доға пішіндегі есілген жіп секілді тұтқалары да бар. Талғар қаласының керамика кешені ХІ-ХІІІ ғасырдың басымен мерзімделген.

Қастек қаласында 2018 ж. қазба жұмыстары нәтижесінде қолмен жапсыру арқылы жасалған қазан тұтқаларының бірнеше түрі анықталған. Тұтқалары доға тәрізді жасалған және осыған ұқсас пішіндегі тұтқалардың екі ұшы саусақпен бастырылған түрлері таралған (Төлегенов, 2022: 76, 6-сур.). Қастек қаласының керамика кешенінің хронологиясы VIII-Х ғ. басы және Х-ХІІІ ғ. басымен сәйкестендірілген.

Рахат ескерткішіне 2019-2020 жж. археологиялық зерттеу жұмысы жүргізілді. Қазба жұмыстарынан алынған артефактілердің көп бөлігін керамика бөлшектері құраған. Қыш ыдыстарға жүргізілген зерттеулер нәтижесі Рахат қонысының Х-ХІІІ ғ. басына жататындығын көрсеткен (Мухтарова и др., 2020: 92-102). Табылған қазан тұтқаларын көлденең бағытта орналасқан ілмек тәрізді, шиыршық тәрізді бұралған түрде орындалған, саусақ ұшымен бастырылып бекітілген және «құлақша» тәріздес тұтқалар деп сипаттаған. Соның ішіндегі «ілмек тәрізді тұтқасы бар» қазан ХІ-ХІІІ ғғ. басымен мерзімделген. Ыдыс формасының сызба түріндегі реконструкциясы берілген (Мухтарова и др., 2020: 98, 1-сур.). Қазанның реконструкциясында ауытқушылық бар секілді. Бұл қазанның бүтін емес, сынық бөлігі бойынша жасалуымен байланысты. 2021 жылы **Рахат** қонысынан табылған қазандардың формасы Жетісу аймағына тән типтік сипатта келген. Зерттеушілердің пікірінше, осы кезеңдегі Шу аңғарының қазандары Іле аңғарындағы ұқсас үлгілерден «айтарлықтай» өзгешеленген (Айтқұл и др., 2021: 105). Көлденең бағытта орналасқан дөңгелек пішінді, доға тәрізді және «құлақша» тәрізді тұтқалар анықталған. Рахат қонысының керамика кешені ІХ-ХІІІ ғғ. басымен мерзімделген.

Ортағасырлық **Қойлық** қаласының керамика кешенінен қазан тұтқаларының негізгі екі түрі анықталған. Тұтқалар ыдыстың иық тұсына ілмек және құлақ тәрізді пішінде жапсырылған. Олардың ішінде ілмек тәрізді, көлденең қимасында дөңгелек болып келген тұтқалар саусақ ұшымен бастырылып бекітіліп, сопақша ойықтармен бедерленген. Кейбір тұтқалар шиыршық түрінде жасалған. Құлақ тәрізді тұтқалардың жиегі толқынды болып келген (Маханбаева, Воякина, 2007: 111-112, 6, 3-7, 19-20-сур.). Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Қойлық қаласының өмір сүрген уақыты ІХ-Х ғғ. және ХІІІ-ХІV ғғ. сәйкес келеді.

Жетісу аймағындағы ортағасырлық төрткүл үлгісіндегі **Асусай** мен **Жайпақ** ескерткіштерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қыш қазандар көп табылған. Ерте ортағасырлық кезеңге жататын Асусай қаласынан табылған асүйлік қазандар негізінен дөңгелек пішінді. Қазанның жоғарғы ернеуінен шамамен 2,5 см

төменгі бөлігінде ұзындығы 7 см болатын, көлденең бағытта орналастырылған екі тұтқа жасалған («тағаға ұқсас»). Олардың шеттерінен онға дейін жететін арнайы ойықтар анықталған. Қыш ыдыстар сазына құм мен ұсақ қиыршық тас араластырылған. Асусай қалашығынан табылған қыш қазандардың пішіні, дайындалу техникасы мен тұтқаларындағы оймыш элементтері Жетісу өңіріндегі Лавар, Талғар, Шелек және Жақсылық қалаларынан табылған қазандармен салыстырғанда бірқатар ортақ сипаттарға ие (Шағырбаев, 2013: 192). Жайпақ қаласында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылған қыш қазандар негізінен шар тәрізді келген. Қазандардың бүйіріне жапсырылған тұтқалардың шеті саусақ ұшымен бастырылып бедерленген. Тұтқалардың ұзындығы 6,2 см мен 13,5 см аралығында ауытқыған (Төлеубаев және т.б., 2017: 150).

Талас өңірі. **Тараз** қаласының цитаделіне жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде қазандар барлық құрылыс кезеңдерінің қабатынан анықталған. Төртінші құрылыс кезеңінен (VIII–IX ғғ.) үшбұрыш тұтқалы қазан табылған (Сенигова, 1972: 53, Табл II). Сонымен қатар, X–XI ғғ. тән мәдени қабатынан пішіні доға тәріздес көп тұтқалы қазандар анықталған (Сенигова, 1972: 82, 4-кесте, 32-сур.). Тараз қаласының IX–X ғғ. қазандардың бүйірі домалақ, тұтқалары ілмек тәрізді көлденең, «есілген» жіп секілді және томпайған түрінде жасалған (Байпақов және т.б., 2011: 316). XI–XIII ғасырлардағы қазандардың көлемі шар тәрізді, тапал бүйірлі және түбі дөңгелек болып келген. Сондай-ақ, томпайып жапсырылған ілмек тұтқа орналасқан жерінде «арка» үлгісінде жапсырмасы бар әшекейлі қазандар пайда болған. XIII–XV ғғ. жататын қазандардың тұтқасы доға тәрізді жасалған.

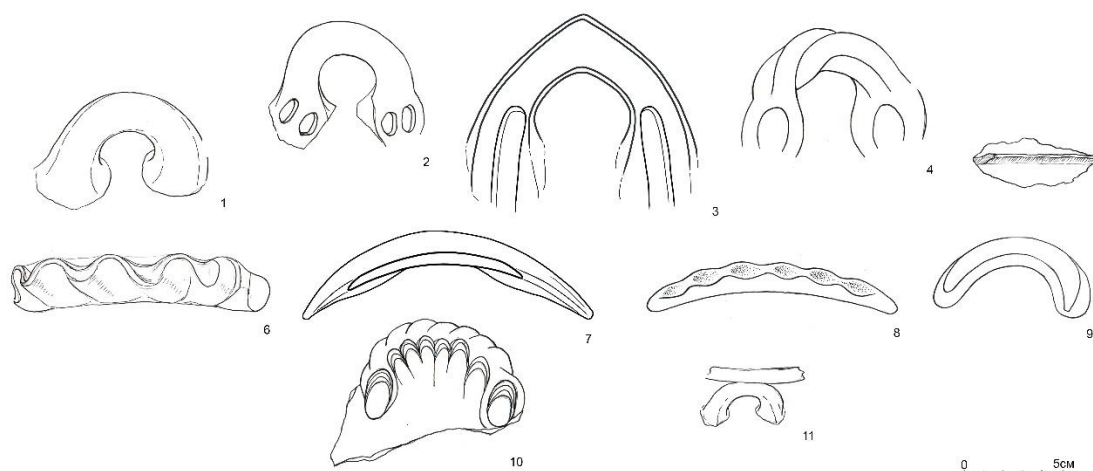
Төменгі Барысхан қаласынан табылған керамикалық материалдар төрт құрылыс кезеңіне жіктелген. 1-құрылыс кезеңіндегі бүйірі шар тәрізді, ауызы кең, доғалданып бекітілген тұтқасы бар қазандар XI–XIII ғғ. басымен мерзімделген. 3-құрылыс кезеңіне тән доға тәрізді, жоғарғы жағы бұрыштанып шыққан «үшбұрышты» қазан тұтқасы IX–X ғасырларға жатқызылған (Нуржанов, Ақымбек, 2012: 99, 3-сур.).

Жаргүл төрткүлдерінен қазандардың бірнеше түрі анықталған. Жасалу ерекшеліктеріне қарай үш түрге жіктелген: 1) жарты ай тәріздес жасалып, қазан бүйіріне жапсырылып бекітілген; 2) үшбұрыш секілді жасалып, қазан бүйіріне саңылау тастап, екі ұшы ғана жапсырылып бекітілген; 3) саздан доға тәріздес жасалынып, қазан қабырғасына саңылау тастап, екі ұшы саусақ ұшымен жапсырылып орналастырылған (Ақымбек және т.б., 2024: 280).

Батыс Қазақстан. Батыс Қазақстандағы **Сарайшық** қаласынан қазандардың мойыны тік және аласа, ауызы кең, тегіс түпті, тұтқалары бүйірінде көлденең орналасқан және үш тісті айшық тәрізді тұтқалар табылған (Самашев және т.б., 2008: 34). Сонымен қатар, ыдыстың жоғарғы жағы тараққа ұқсас штамппен түсіріліп, онға бағытталған бұрыштар түріндегі өрнекпен безендірілген. Зерттеушілердің пікірі бойынша мұндай ыдыстар Алтын Орда дәуірінде пайда болған және Еділ бұлғарларының қыш жасау өнерімен байланысты. Сонымен қатар, тұтқасыз дөңгелек түпті қазандардың XII–XIII ғғ. Хорезмде қалыптасқандығын айтады (Самашев және т.б., 2008: 34).

Үстірт пен Маңғыстаудың керуен жолдары бойындағы ортағасырлық ескерткіштерден табылған қазандар мойынсыз, көлемі үлкен, түбі тегіс келген (Калменов, 2023: 118–119, 90-91-сур.). Қазандардың қабырғасы жұқа әрі үлкен болғанына қарамастан ыдыстар қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған. Қазандардың тұтқасы туралы дерек

жоқ, дегенмен ыдыс иық тұсы бүршік немесе түйін тәрізді және жарты шеңбер тәрізді жапсырмалармен безендірілген. Қазан бөлшектерінің басым бөлігі X–XI ғғ. қабаттардан анықталған.

3-сур. Оңтүстік Қазақстанда кең таралған ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: 1–4 – доға тәрізді, қазан бүйіріне саңылау тастап жапсырылған тұтқалар (1 – доға тәрізді; 2 – доға тәрізді; 3 – доға тәрізді үшбұрышты; 4 – доға тәрізді ширатылып жасалған);

5–11 – көлденеңінен толық жапсырылған (5 – көлденең тік жапсырылған; 6 – көлденең жапсырылған, шеті саусақ ұшымен бастырылған; 7 – жарты ай тәрізді; 8 – жарты ай тәрізді, шеті саусақ ұшымен бастырылған; 9 – жарты ай тәрізді; 10 – доға тәрізді ширатылып жасалған;

11 – жарты ай тәрізді, ернеуінің астына жапсырылып бекітілген)

(1 – Рахат қаласы (Мухтарова и др., 2020: 98, 1-сур.); 2 – Талғар қаласы (Кузнецова, Савельева, 2019: 30); 3 – Талапты төрткүлі (Ақымбек және т.б., 2022: 162, 4-сур.); 4 – Ақтөбе қаласы (Ақымбек, 2015: 17, Б-4-сур.); 5 – Талғар қаласы (Кузнецова, Савельева, 2019: 29); 6 – Жайпақ қаласы (Төлеубаев бойынша); 7 – Талапты төрткүлі (Ақымбек және т.б., 2022: 162, 4-сур.); 8 – Ақтөбе қаласы (Ақымбек, 2015: 171, Б-8-сур.); 9 – Ақтөбе қаласы (Ақымбек, 2015: 171, Б-7-сур.); 10 – Ақтөбе қаласы (Ақымбек, 2015: 170, Б-5-сур.); 11 – Оңтүстік Қазақстан (Агеева, Пацевич, 1958: 180, 103-сур.)).

Fig. 3. Medieval ceramic cauldron handles widely distributed in Southern Kazakhstan:

1–4 – arched handles attached to the vessel wall leaving a gap (1 – arched; 2 – arched; 3 – arched triangular; 4 – twisted arched); 5–11 – fully horizontally attached (5 – vertically attached horizontal handle; 6 – horizontal handle with fingertip-impressed edge; 7 – ear-shaped; 8 – ear-shaped with impressed edge; 9 – ear-shaped; 10 – twisted arched; 11 – ear-shaped attached under the rim)

(1 – the city of Rakhate (Mukhtarova et al., 2020: 98, fig.1); 2 – the city of Talgar (Kuznetsova, Savelyeva, 2019: 30); 3 – Talapty tortkul (Akymbek et al., 2022: 162, fig. 4); 4 – the city of Aktobe (Akymbek, 2015: 17, fig. B-4); 5 – the city of Talgar (Kuznetsova, Savelyeva, 2019: 29); 6 – the city of Zhaypak (after Toleubayev); 7 – Talapty tortkul (Akymbek et al., 2022: 162, fig. 4); 8 – the city of Aktobe (Akymbek, 2015: 171, fig. B-8); 9 – the city of Aktobe (Akymbek, 2015: 171, fig. B-7); 10 – the city of Aktobe (Akymbek, 2015: 170, fig. B-5); 11 – South Kazakhstan (Ageeva, Patsevich, 1958: 180, fig. 103)).

Рис. 3. Традиционные типы ручек средневековых керамических котлов Южного Казахстана: 1–4 – дуговидные ручки, прилепленные с зазором (1 – дуговидная; 2 – дуговидная; 3 – дуговидная треугольная; 4 – дуговидная скрученная); 5–11 – полностью горизонтально прилепленные (5 – горизонтальная, вертикально поставленная; 6 – горизонтальная, край вдавлен пальцем; 7 – ушковидная; 8 – ушковидная с вдавленным краем; 9 – ушковидная; 10 – дуговидная скрученная; 11 – ушковидная, прикрепленная под венчиком) (1 – городище Рахат (Мухтарова и др., 2020: 98, рис.1); 2 – городище Талгар (Кузнецова, Савельева, 2019: 30); 3 – Талапты торткуль (Ақымбек и др., 2022: 162, рис. 4); 4 – городище Ақтобе (Ақымбек, 2015: 17, рис. Б-4); 5 – городище Талгар (Кузнецова, Савельева, 2019: 29); 6 – городище Жайпак (по Толеубаеву); 7 – Талапты торткуль (Ақымбек и др., 2022: 162, рис. 4); 8 – городище Ақтобе (Ақымбек, 2015: 171, рис. Б-8); 9 – городище Ақтобе (Ақымбек, 2015: 171, рис. Б-7); 10 – городище Ақтобе (Ақымбек, 2015: 170, рис. Б-5); 11 – Южный Казахстан (Агеева, Пацевич, 1958: 180, рис. 103)).

Қорытынды

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қазан тұтқалары пішіндік және технологиялық ерекшеліктеріне қарай бірнеше негізгі типке бөлінді. Ең ерте кезеңге (VI–VIII ғғ.) тән үлгілерге доға тәрізді, толық жапсырылған және ширатылып жасалған тұтқалар жатады. VII–VIII ғғ. Талас өңірінде үшбұрыш тұтқалы қазандар қалыптасып, X–XII ғғ. кең тараған. Ал кейбір орталықтарда (Тараз, Ақтөбе-1) төрт және одан да көп тұтқалы қазандардың пайда болуы олардың функциясымен қатар сәндік элемент ретінде де көрініс тапқанын көрсетсе керек. Қазандардың морфологиялық ұқсастықтары Ферғана, Еділ бойы және Хорезм аймақтарымен мәдени-этникалық және сауда байланыстары болғандығын білдіреді. Бұл фактор Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық кезеңде тек өндірістік орталық қана емес, сонымен бірге технологиялық тәжірибе алмасу торабы болғандығын көрсетеді. Әртүрлі қазан тұтқаларын сипаттаудағы орыс және қазақ тіліндегі теңеулерде ғалымдар арасында бірізділік жоқ. Тұтқаларды сипаттауда «доға», «таға», «жарты ай», «құлақша», «ілемек тәрізді» «есілген жіп немесе ширатылып оралған / бұралған» және т.б. атаулар қалыптасқан. Орыс тілінде де тұтқаларды сипаттауда «дугообразные», «полулунные», «валикообразные», «подковообразный», «ушковидные», «скоба» әр ғалым тарапынан әртүрлі қолданылып келеді. Қазан тұтқаларының түрлерін сипаттауда ғалымдар арасында ортақ ғылыми атаулар қалыптасуы қажет деп санаймыз.

Әдебиет

Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Тр. ИИАЭ АН Каз.ССР. Т. V. Археология. Алма-Ата. С. 3–215.

Айтқұл Х.А., Железняков Б.А., Зікірия Д.Қ., 2021. Керамика поселения Рахат IX – начала XIII вв. (предварительные результаты полевых исследований в ущелье Рахат в 2021 г.). Вестник КазНУ: Серия историческая. Том 103. №4. С. 101–111.

Ақымбек Е.Ш., 2017. Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданының материалдары бойынша). Алматы. 112 б.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2022. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің керамикасы. Еуразиялық далалық өркениет: адам және тарихи-мәдени орта.

Еуразия даласы археологиясы V халықаралық конгресінің материалдары (Түркістан қ., 11–14 қазан 2022 ж.). Бас. ред. А.Оңғар. 5 томдық. Алматы – Түркістан: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 3 том. Б. 157–168.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2022. Ортағасырлық Арна төрткүлі. «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 28–29 қазан 2022 ж.). Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті. Б. 22–43.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2023. Ортағасырлық Ақарық төрткүлі: 2022 ж. жүргізілген зерттеулер бойынша (Оңтүстік Қазақстан). Қазақстан археологиясы. 2 (20). Б. 186–202.

Ақымбек Е.Ш., Железняков Б.А., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б., Абир Р.Қ., 2023. Аса алқабындағы ортағасырлық Саза төрткүлі. «Қазіргі кезеңдегі Еуразия археологиясы, этнологиясы және музеологиясының өзекті мәселелері: жаңа тұжырымдар мен нәтижелер» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (15 қараша 2023 жыл). Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті. Б. 109–120.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2024. Ортағасырлық Жаргүл төрткүлдерінің керамикалық және остеологиялық материалдарын талдау нәтижелері: палеоэкономикалық аспект (Оңтүстік Қазақстан). Қазақстан археологиясы (Археология Казахстана) 1 (23). Б. 256–287.

Ахраров И., 1966. Кухонная керамика Ферганы IX-X вв. История материальной культуры Узбекистана. Отв. ред. В.А. Шишкин. Вып. 7. Ташкент: ФАН УзССР. С. 125–131.

Байтанаев Б.А., 2007. К вопросу о топографии и статиграфии городища Сайрам. Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 62–180.

Байпаков К.М., 1972. Керамика средневекового Кулана. Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: Наука. С. 77–98.

Байпаков К.М., 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука. 256 с.

Байпақов К.М., Капекова Г.А., Воякин Д. А., Марьяшев А. Н., 2011. Ежелгі және орта ғасырлардағы Тараз бен Жамбыл облысының қазыналары. Тараз: Археологиялық сараптама. 618 с.

Байпақов К.М., Ақымбек Е.Ш., 2014. 2013 жылы Аспара қаласында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі. К. Ақышевтің туғанына 90 жыл толуына арналған «Қазақстан территориясындағы ежелгі және ортағасырлық мемлекеттер» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Алматы, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Б. 394–406.

Бернштам А.А., 1950. Труды Семиречинской археологической экспедиции «Чуйская долина»: материалы и исследования археологии СССР. М.; Ленинград. №4. 158 с.

Бубнова М.А., 1963. Добыча серебро-свинцовых руд в Шельджи в IX–XII вв. Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Илим. С. 225–262.

Жолдасбаев С., 2016. Қаратаудың солтүстігіндегі соңғы ортағасырдағы қалалар. Түркістан: ЖК «Сейт». 115 б.

Зиливинская Э.Д., 2012. Связи Жетысу и бассейна Сырдарьи с Нижним Поволжьем в хазарский и домонгольский периоды. Алматы. История тысячелетия. Мат. междунар. науч.-практ. конф. «Древняя и средневековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы». 17-18 ноября 2010 г. Вып 3. Алматы. С. 92–102.

Калменов М.Д., 2023. Средневековые памятники Устюрта и Мангистау на караванных путях (X-XIV вв.). Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XVI. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана. 168 с.

Касенов М.С., 2015. Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI-XIII ғғ.). Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті. 180 б.

Кожемяко П.Н., 1963. Оседлые поселения Таласской долины. Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Илим. С. 145–225.

Кузнецова О.В., 2012. Предварительное исследование коллекции керамики с поселения Алматы (Алмарасан). Алматы. История тысячелетия. Мат. междунар. науч.-практ. конф. «Древняя и средновековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы» 17-18 ноября 2010 г. Вып 3. Алматы. С. 52–30.

Кузнецова О.В., Савельева Т.В., 2019. Гончарное ремесло в средновековом Талгаре. Альбом. Алматы. 220 с.

Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М., 1968. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Наука.

Маханбаева Н., Воякина Н., 2007. Керамический комплекс средновекового Каялыка. Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 107–125.

Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Тулегенов Т.Ж., 2020. Средновековая керамика поселения Рахат. Археология Казахстана. № 3 (9). С. 92–102.

Нуржанов А., Кузнецова О.В., 2008. Археологические раскопки городища Мерке в полевом сезоне 2007 года. Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 165–171.

Нуржанов А.А., Ақымбек Е.Ш., 2012. Средновековое городище Нижний Барсхан в Таласской долине. Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 3. С. 94–107.

Попов П. В., 2017. Лепная керамика из нижних слоев городища Самосделка в Астраханской области. Общество: философия, история, культура. №2. С. 52–57.

Самашев З., Кузнецова О., Плахов В., 2008. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Алматы. 264 б.

Сенигова Т. Н., 1972. Средновековый Тараз. Алма-Ата: Наука. 217 с.

Төлегенов А.К., 2022. Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы. Қазақстан археологиясы. № 1 (15). Б. 70–81.

Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шағырбаев М.С., Ерғабылов А., 2017. Алакөл ойпатындағы ортағасырлық қалалардың керамика кешені (салыстырмалы талдау). Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Түркістан. ИП «Сейт». Б. 145–154.

Шағырбаев М.С., 2013. Ерте ортағасырлық Асусай қалашығының қыш ыдыстары. Қазақ Ұлттық Университетінің Хабаршысы. № 4 (71). Б. 187–198.

Reference

Aitkul Kh.A., Zheleznyakov B.A., Zikiriya D.K., 2021. Keramika poseleniya Rakhat IX – nachala XIII vv. [Predvaritelnye rezultaty polevykh issledovaniy v ushchele Rakhat v 2021 g.]. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. 103(4). P. 101–111. [in Russian].

Ageeva E.I., Patsevich G.I., 1958. Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii [Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. [in Russian].

Akymbek E.S., 2017. Shu onirinin ejelgi jane ortagasyrlyk keramikasy (Kordai audanynyn materialdary boiynsha) [Ancient and medieval ceramics of the Shu region (based on the materials of the Kordai district)]. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. 112 p. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagyrbaev M.S., Nurgali N.B., 2022. In: Ongar A. Euryazyalyk dalalyk orkeniet: adam zhane tarihi-madeni orta [Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Eurasian Steppe, Turkistan, 11–14 October 2022], vol. 3. Almaty–Turkistan: Margulan Institute of Archaeology. P. 157–168. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S., Nurgali N.B., 2022. In: Zhumatayev R.S. XIV Orazbaevskie chteniya [14th Orazbayev Readings]. Almaty: Kazakh University. P. 22-43. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Zheleznyakov B.A., Shagirbayev M.S., Nurgali N.B., Abir R.K., 2023. In: Kalshabaeva B.K. Kazirgi kezendegi Euraziya arheologiyasy, etnologiyasy jane muzeologiyasynyn ozekti maseleleri: jana tuzhyrymdar men natijeler [Actual problems of archaeology, ethnology and museology of Eurasia at the present stage]. Almaty: Kazakh University. P. 109–120. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagyrbaev M.S., Nurgali N.B., 2023. Kazakhstan Arheologiyasy [Kazakhstan Archaeology], 2(20). P. 186–202. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagyrbaev M.S., Nurgali N.B., 2024. Kazakhstan Arheologiyasy [Kazakhstan Archaeology], 1(23). P. 256–287. [in Kazakh].

Akhrarov I., 1966. In: Shishkin V.A. (ed.). Istoriya materialnoi kultury Uzbekistana [History of material culture of Uzbekistan], vol. 7. P. 125–131. [in Russian].

Baitanaev B.A., 2007. K voprosu o topografii i stratigrafii gorodishcha Sayram [On the issue of topography and statography of the Sairam settlement]. Izvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk, 1. P. 62–180. [in Russian].

Baipakov K.M., 1972. Keramika srednevekovogo Kulana. Poiski i raskopki v Kazakhstane [Medieval Kulan Ceramics: Excavations and Surveys in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. P. 77–98. [in Russian].

Baipakov K.M., 1986. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirechya (VI – nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (6th – early 13th centuries)]. Alma-Ata: Nauka. 256 p.[in Russian].

Baipakov K.M., Kapekova G.A., Voyakin D.A., Maryashev A.N., 2011. Ejelgi zhane orta gasyrlardagy Taraz ben Zhambyl oblysynyn qazynalary [Treasures of Ancient and Medieval Taraz and the Zhambyl Region]. Taraz: Arkheologiyalyk Saraptama. 618 p. [in Kazakh].

Baipakov K.M., Akymbek E.S., 2014. In: Baipakov K.M. (ed.). Arheologiyany shynyna shykkan [Ascension to the crowns of archaeology]. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. P. 394–406. [in Kazakh].

Bernstam A.A., 1950. Trudy Semirechinskoy arkheologicheskoy ekspeditsii “Chuyskaya dolina” [Works of the Semirechye Archaeological Expedition “Chu Valley”]. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 4. Moscow–Leningrad. 158 p. [in Russian].

Bubnova M.A., 1963. In: Kozhemyako P.N. Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy doliny [Archaeological sites of the Talas Valley]. Frunze: Ilim. P. 225-262. [in Russian].

Zholdasbaev S., 2016. Karataudyn soltustigindegi songy ortagasyrdagy kalalar [Late medieval cities in the northern Karatau]. Turkistan: Seit. 115 p. [in Kazakh].

Zilivinskaya E.D., 2012. Svyazi Zhetysu i basseyna Syrdari s Nizhniem Povolzhem v khazarskiy i domongolskiy periody [Connections between Zhetysu and the Syr Darya basin

with the Lower Volga region during the Khazar and pre-Mongol periods. Almaty. History of the Millennium]. In: Almaty. Istoriya tysyacheletiya, Proceedings of the International Conference “Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Evrazii”. vol. 3. Almaty. P. 92–102. [in Russian].

Kalmenov M.D., 2023. Srednevekovye pamyatniki Ustyurta i Mangystau na karavannykh putyakh (X–XIV vv.) [Medieval monuments of Ustyurt and Mangystau along caravan routes (10th–14th centuries)]. Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana, XVI. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. 168 p. [in Russian].

Kasenov M.S., 2015. Talas onirinin otyrykshylyk madenieti (VI–VIII gg.) [Settlement culture of the Talas Region (6th–8th centuries)]. Atyrau: Dosmukhamedov Atyrau State University. 180 p. [in Kazakh].

Kozhemyako P.N., 1963. In: Kozhemyako P.N. (ed.). Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy doliny [Archaeological sites of the Talas Valley]. Frunze: Ilim. P. 145–225. [in Russian].

Kuznetsova O.V., Nurjanov A.A., 2008. Izvestiya Natsional’noy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk [News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series]. 1. P. 165–171. [in Russian].

Kuznetsova O.V., 2012. Predvaritel’noe issledovanie kollektsii keramiki s poseleniya Almaty (Almarasan). In: Almaty. Istoriya tysyacheletiya. vol. 3. P. 52–30. Almaty. [in Russian].

Kuznetsova O.V., Saveleva T.V., 2019. Goncharnoe remeslo v srednevekovom Talgare. Al’bom [Pottery craft in medieval Talgar. Album]. Almaty: IA KN MON RK Publ. 220 p. [in Russian]

Maksimova A.G., Mershev M.S., Vainberg B.I., Levina L.M., 1968. Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo vodohranilishcha) [Antiquities of Chardara (Archaeological research in the Chardara reservoir area)]. Alma-Ata: Gylym. [in Russian].

Makhanbayeva N., Voyakina N., 2007. Izvestiya Natsional’noy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk [News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series]. 1. P. 107–125. [in Russian].

Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A., Tulegenov T.Zh., 2020. Srednevekovaya keramika poseleniya Rakhat. Kazakstan Arheologiyasy [Kazakhstan Archaeology]. 3(9). P. 92–102. [in Russian].

Nurzhanov A.A., Akymbek E.S., 2012. Arheologicheskie raskopki gorodishche Merkev polevom sezone 2007 goda [Archaeological excavations of the Merkev settlement during the 2007 field season]. Izvestiya Natsional’noy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. 3. P. 94–107. [in Russian].

Popov P.V., 2017. Lepnaya keramika iz nizhnikh sloev gorodishcha Samosdelka v Astrakhanskoy oblasti [Molded ceramics from the lower layers of the Samosdelka settlement in the Astrakhan region]. Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kultura. 2. P. 52–57. [in Russian].

Samashev Z., Kuznetsova O., Plakhov V., 2008. Sarayshyqtyn kysh buyimdary [Pottery of Saraishyk]. Almaty. 264 p. [in Kazakh].

Senigova T.N., 1972. Srednevekovyy Taraz [Medieval Taraz]. Alma-Ata: Nauka Publ. 217 p. [in Russian].

Tulegenov A.K., 2022. Ortagasyrlyk Kastek kalasynyn keramykasy [Ceramics from the medieval town of Kastek]. Kazakstan Arheologiyasy [Kazakhstan Archaeology]. 1(15). P. 70–81. [in Kazakh].

Toleubaev A.T., Zhumataev R.S., Shagirbaev M.S., Ergabilov A., 2017. Alakol oypatyndagy ortagasyrlyk kalalardyn keramika keshni (salystrmaly taldaу) [Ceramic complexes of medieval cities in the Alakol lowland (comparative analysis)]. In: Turkistan aymagyndagy arkheologiyalyk eskertkishterdin sabaktastygy [Continuity of Archaeological Sites of the Turkistan Region]. Turkistan: IP Seit. P. 145–154. [in Kazakh].

Shagirbaev M.S., 2013. Erte ortaghasyrlyk Asusay kalashygynyn kysh ydystary [Pottery from the early medieval town of Asusay]. Vestnik Kazakhskogo Natsional'nogo Universiteta. 4(71). P. 187–198. [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56258902800

Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы, докторант, кіші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58524536000

Information about authors:

Akymbek Yerally Shardarbekuly, PhD, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58524536000

Nurgali Nesipbay Bekbolatuly, PhD Student, Junior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Al-Farabi Kazakh National University, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58524536000

Сведения об авторах:

Ақымбек Ералы Шардарбекулы, PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58524536000

Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы, докторант, младший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, КазНУ им. аль-Фараби, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58524536000

Авторлық үлес:

Е.Ш. Ақымбек ортағасырлық керамикалық қазандарға қатысты материалдарды жинау және талдаумен қатар, зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі.

Н.Б. Нұрғали материалдарға талдау жасап, оларды интерпретациялауға қатысты, сондай-ақ қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

Author contributions:

E.Sh. Akymbek developed the overall research concept and methodology, and conducted the collection and analysis of materials related to medieval ceramic cauldrons.

N.B. Nurgali analyzed the materials, participated in their interpretation, and edited and prepared the manuscript for publication.

Вклад авторов:

Е.Ш. Ақымбек разработал общую концепцию и методологию исследования, сбор и анализ материалов, связанных со средневековыми керамическими котлами.

Н.Б. Нурғали сделал анализ материалов, участвовал в интерпретации материалов, редактировал и подготовил рукопись к публикации.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні

О. Атеп^а, *Г.О. Ибраева^б

^аҚастамону университеті, Қастамону, Түркия Республикасы

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: omerfarukates34@gmail.com)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0003-8399-8741

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

түркі халықтары, көшпенділер мәдениеті, көшпелі және отырықшы тұрғын үй түрлері, дәстүрлі баспаналар; киіз үй, киіз үйдің пайда болу арналары мен себептері, киіз үйлердің тарихи формалары мен түрлері, киіз үй құрылымының ортақтығы, киіз үйлердің құрылымдық айырмашылықтары, құрылым семантикасы, баспананың мифологиялық мағынасы, түркі және моңғол халықтарының өзара байланыстары.

АННОТАЦИЯ

Түркі халықтарының мәдениетін тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеуде тұрғын үй ең маңызды нысандардың бірі болып табылады. Кез келген халықтың дәстүрлі баспанасын зерделеу оның қоғамдық құрылым жүйесін, шаруашылық қызметін, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын танып білумен тығыз байланысты. Түркі халықтарының баспаналарын зерттеудің өзектілігі – олардың тарихи-хронологиялық даму жолдарын айқындау, сондай-ақ әртүрлі баспана түрлерінің ғасырлар бойы сақталып, қызмет етуіне ықпал еткен дүниетанымдық және этномәдени құндылықтарды анықтау қажеттілігімен негізделеді. Мақала авторлары қойылған ғылыми міндеттерді шешу барысында және көшпелі мәдениеттегі баспана түрлерін талдауда антикалық, ортағасырлық араб-парсы және қытай дереккөздерін пайдаланды. Зерттеу барысында түркі халықтарының мәдениетінде құрылымы әртүрлі көшпелі және отырықшы баспана түрлері болғаны анықталды. Олардың қатарына ағаш қабығымен жабылған шағын күркелер, Оңтүстік Сібірге тән көпбұрышты ағаш үйлер, Орталық Азиядағы киізбен жабылған киіз үйлер және адамзат баспанасының көптеген өтпелі (аралық) сипаттағы баспана түрлері жатады. Түркі халықтарының негізгі шаруашылығы маусымдық қонысауыстырумен тығыз байланыстағы мал шаруашылығы болғандықтан, ең қолайлы баспана түрі – көшпелі өмір салтына бейімделген киіз үй еді. Мақалада аталған дереккөздер негізінде киіз үйдің шығу тегі мен қалыптасу себептеріне қатысты әртүрлі ғылыми көзқарастар талданып, сақ/скиф, ғұн және көне түркі мәдениеттеріндегі ежелгі нұсқалары мен үлгілері ашып көрсетіледі. Сондай-ақ салыстырмалы-мәдени талдау аясында киіз үйдің құрылымдық

XFТАР 03.61.91.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-40-65>

және аймақтық ерекшеліктері, Еуразия кеңістігіндегі түркі және моңғол халықтарының мәдениетінде атқарған функционалдық маңызы қарастырылады. Мақала авторлары киіз үйді тек көшпелі өмір салтына бейімделген, жылдам тігіліп-жиналатын қолайлы баспана ретінде ғана емес, сонымен қатар рухани дүниетаныммен, әлеуметтік құрылыммен және кеңістіктің символдық жүйесімен тығыз байланысқан этномәдени феномен ретінде қарастырады. Зерттеуде Орталық Азия мен жартылай көшпелі өмір салты сақталған Сібір түркілерінде таралған киіз үй нысандарының салыстырмалы жүйеленуі жүзеге асырылды. Зерттеу аясында киіз үй түрлерінің – киіз үйдің басты құрылымдық негіздері кереге, уық және шаңырақтың ортақ болуына қарамастан, уықтардың иілу деңгейі мен шаңырақ құрылымындағы айырмашылықтары мен жабын материалының түрлеріне байланысты ерекшеленетіні анықталды. Бұл өзгешеліктер түркі және моңғол халықтарының этномәдени және географиялық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Мақалада тыва, хакас, алтай сынды Сібір халықтарының табиғи-климаттық жағдайларға сай киіз үйді бейімдеу және жетілдіру тәжірибесіне ерекше назар аударылған.

Ö. Ateş^a

^aKastamonu University, Kastamonu, Republic of Turkey

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: omerfarukates34@gmail.com)

*G.O. Ibrayeva^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0003-8399-8741

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

*Corresponding author: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru

The historical, typological and cultural significance of the yurt – the traditional dwelling of the Turkic peoples of Central Asia

Received 23 September 2025. Revised 22 October 2025. Accepted 23 November 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: О. Атеш, Г.О. Ибраева Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 40-65 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-40-65>

For citation: Ö. Ateş, G.O. Ibrayeva The historical, typological and cultural significance of the yurt – the traditional dwelling of the Turkic peoples of Central Asia // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. Р. 40-65. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-40-65>

Abstract. The dwelling is one of the most important objects of historical and ethnographic research on the culture of the Turkic peoples. The examination of traditional dwellings of any people depends on a several factors, including knowledge of their social structure, economic activities, and stages of socioeconomic and cultural development. The relevance of studying the dwellings of the Turkic peoples lies in the need to trace their historical and chronological evolution and to identify the ideological and ethnocultural constants that shaped the development and functioning of various types of dwellings among them over many centuries. To achieve these objectives and analyze dwelling forms in nomadic culture, the authors of this article draw on ancient, medieval Arab-Persian, and Chinese sources. The study reveals that both nomadic and sedentary dwellings of diverse designs coexisted within Turkic culture. These include huts covered with tree bark, South Siberian polygonal log structures, Central Asian yurts covered with felt, and various transitional forms of dwellings. The primary economic activity of the Turkic peoples was livestock breeding, associated with seasonal migrations, for which the yurt – a portable dwelling – proved to be the most practical and convenient. Based on the historical sources, this article examines different scholarly perspectives on the origins and development of the yurt, identifying its earliest forms among the Saka/Scythians and the Huns, the ancient ancestors of the Turks. The design, regional variations, and functional significance of the yurt within the cultures of the Turkic and Mongolian peoples of Eurasia are analyzed in a comparative cultural context. The authors define the yurt not only as a practical, easily erected dwelling adapted to the nomadic way of life but also as an ethnocultural phenomenon closely linked to spiritual beliefs, social organization, and symbolic space. The study provides a comparative systematization of yurt forms common in Central Asia and among the Siberian Turks, whose lifestyle was predominantly semi-nomadic. It is shown that, despite the shared structural components of the yurt – ‘kerege’, ‘uyk’, and ‘shanyrak’ – regional variants differ in the curvature of the ‘uyk’, the design of the ‘shanyrak’, and the materials used for covering, reflecting the ethnocultural and geographical diversity of the Turkic and Mongolian peoples. Particular attention is devoted to the adaptation and refinement of the yurt by Siberian peoples such as the Tuvans, Khakass, and Altaians, in accordance with their natural environments.

Keywords: Turkic peoples, nomadic culture, nomadic and sedentary types of dwellings, traditional dwellings; the yurt, the origins and causes of the emergence of the yurt, historical forms and types of yurts, the structural commonality of the yurt, structural differences of yurts, the semantics of the structure, the mythological significance of the dwelling, contacts between Turkic and Mongolian peoples.

О.Атеш^а

^аУниверситет Кастамону, Кастамону, Республика Турция

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: omerfarukates34@gmail.com)

*Г.О. Ибраева^б

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0003-8399-8741

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru

Историко-типологическое и культурное значение юрты – традиционного жилища тюркских народов Центральной Азии

Аннотация. Жилище является одним из важнейших объектов историко-этнографического исследования культуры тюркских народов. Изучение традиционного жилища любого народа зависит от ряда факторов, в частности, знаний его системы общественного устройства, хозяйственной деятельности, социально-экономического и культурного развития. Актуальность исследования жилищ тюркских народов определяется необходимостью проследить пути их историко-хронологического развития, определить мировоззренческие и этнокультурные константы, повлиявшие на функционирование тех или иных типов жилищ тюркских народов на протяжении многих столетий. Для решения поставленных задач и анализа типов жилищ в номадической культуре авторы статьи используют античные, средневековые арабо-персидские и китайские источники. В процессе исследования установлено, что в культуре тюркских народов сосуществовали как кочевые, так и оседлые типы жилищ различной конструкции. К ним относятся шалаши, покрытые древесной корой, южно-сибирские многоугольные срубы, среднеазиатские юрты, покрытые войлоком, а также множество других переходных конструкций жилища человека. Основной формой хозяйственной деятельности тюркских народов было разведение скотоводства, связанное с сезонными перекочевками, для которых наиболее удобным было переносное жилище – юрта. В статье на основе указанных источников анализируются различные научные точки зрения относительно истоков и причин возникновения юрты, раскрываются древнейшие ее формы и виды в культуре саков/скифов, гуннов, древних тюрков. Также в сравнительно-культурном контексте рассматриваются конструктивные и региональные особенности, функциональное значение юрты в культуре тюркских и монгольских народов Евразийского пространства. Авторы статьи определяют юрту не только как удобное, быстро возводимое жилище, приспособленное к образу жизни кочевой цивилизации, но и как этнокультурный феномен, тесно связанный с духовным мировоззрением, социальной структурой и символическим пространством. В процессе исследования осуществлена сравнительная систематизация форм юрты, распространенных в Центральной Азии и у сибирских тюрков (в регионе полукочевого образа жизни). Выявлено, что несмотря на общую базовую основу юрты, какими являются основные конструкции кереге, уык, шанырак, формы юрт отличаются степенью изгиба уыков, конструкцией шанырака и материалами покрытия, что обусловлено этнокультурными и географическими особенностями тюркских и монгольских народов. Особое внимание в статье уделено опыту адаптации и усовершенствования юрты у сибирских народов, таких, как тувинцы, хакасы и алтайцы, в соответствии с их природными условиями проживания.

Ключевые слова: тюркские народы, номадическая культура, кочевые и оседлые типы жилищ, традиционные жилища; юрта, истоки и причины возникновения юрты, исторические формы и виды юрт, общность конструкции юрты, конструктивные различия юрт, семантика конструкции, мифологическое значение жилища, контакты тюркских и монгольских народов.

Кіріспе

Киіз үй – көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы. Көшпелі өмір салтының негізін мал шаруашылығы құрады әрі жиі көшіп-қонып жүруге ыңғайлы, әртүрлі ауа райына төзімді, табиғи материалдардан жасалатын, тез жиналып, жылдам тігілетін баспананы қажет етті. Бұл талаптардың барлығы киіз үйдің пайда болуы мен дамуына негіз болды. Ғасырлар бойына киіз үйді қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, түрікмен, тыва, хакас, алтай және тағы да басқа түркі халықтары қолданып келді.

Киіз үй кең-байтақ Еуразияның далалық, таулы аймақтарында, тау бөктерлерінде ғасырлар бойына сақталды және тарихи этникалық процестер мен мәдени өзара ықпалдастық нәтижесінде түрлі халықтар арасында құрылымдық тұрғыдан ортақ принциптерге негізделген түрде дамыды. Халықтардың ортақ мәдениеті, тұрмысы, дәстүрі этникалық жақындықты айқындап, киіз үйдің ұқсастықтарын қалыптастырды. Көшпелі өмір салтының ерекшеліктері жиналмалы ағаш құрылымды және киізбен жабылатын күмбез пішінді баспананың пайда болуын айқындады. Киіз үйдің көлемі, ішкі кеңістігінің ұйымдастырылуы, көркемдік безендірілуі мен материалдық құрылымы оның жарасымды тұтастығын танытты. Уақыт өте келе далалық ортаға бейімделген баспаналар қарапайым күрке түрінен құрылымы жетілген киіз үйге дейін эволюциялық дамудың бірнеше сатысынан өтті.

Зерттеу өзектілігі – тақырып аясында түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеттегі баспанасы географиялық және климаттық жағдайларға ұтымды бейімделген құрылым ғана емес, сонымен қатар, түркі халықтарының дүниетанымдық ұстанымдарын, салт-дәстүрлерін, әлеуметтік кеңістікті жіктеу арқылы адамзаттың әлем құрылымы туралы түсінігін жаңғыртатын үлгі ретіндегі зерттелуі болып табылады.

Мақаланың географиялық шегі – Орталық Азия аймағын, хронологиялық шегі – қола дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалаға зерттеу материалдары ретінде тарихи жазба деректер, археологиялық табылымдар, этнографиялық экспедициялар барысында жинақталған мәліметтер, халық ауыз әдебиеті үлгілері алынды. Тарихи жазба деректерде киіз үйдің көне дәуірлерден бастау алатын тарихы, көшпелілердің өмір салты мен тұрмыс-тіршілігі, күрделі құрылымды баспаналары туралы мәліметтер қамтылған. Археологиялық табылымдар киіз үйдің ежелгі түрлерін, құрылымдық элементтерінің даму үрдісін анықтауға мүмкіндік туғызады. Этнографиялық бақылау нәтижелері, экспедициялық материалдар әртүрлі аймақтағы киіз үйлердің құрылымдық ерекшеліктерін, нақты өлшемдері мен көлемін, сыртқы жабын материалдары туралы толықтай ақпаратты береді. Халық ауыз әдебиеті үлгілері көшпелі баспаналардың көне формалары жөнінде мағлұматты қамтиды.

Зерттеу барысында ғылыми кешенді тәсіл таңдалды. Киіз үйдің эволюциялық үдерісін, яғни қарапайым күркеден күрделі құрылымды, торлы негізді киіз үйге дейінгі шығу тегі мен дамуын талдау үшін ретроспективалық әдіс қолданылды. Киіз үйдің әртүрлі тарихи кезеңдердегі және аймақтардағы үлгілерінің ұқсастықтары

мен айырмашылықтары тұрғысынан салыстыра талдау үшін салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды. Киіз үйдің құрылымдық бөлшектерін және аймақтағы үлгілерін жүйелеу мақсатында құрылымдық-жүйелік тәсіл, киіз үйдің символдық, мифологиялық мәнін түсіндіріп, талдау жасау үшін герменевтикалық тәсіл басшылыққа алынды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Көшпелі баспана тақырыбы әр дәуірде ғалымдардың, әсіресе этнографтардың басты назарында болды. Зерттеушілерді киіз үйдің өзіндік құрылымы, сондай ақ түркі-моңғол халықтарының мәдени-тұрмыстық өміріндегі мәні қызықтырды.

Көшпелілер архитектурасына қатысты алғашқы деректер Геродот, Эл-Якуби, Земарх, Плано Карпини, Гильом Рубрук, Ибн Баттута, Ибн Фадлан, Бо-Цзуй еңбектерінде кездеседі. Бұл деректерде б.з.д. V ғасырдан бастап көшпелілердің күмбезді сәулет құрылыстарының сипаттамасы берілген.

Ресей империясының қазақ елін отарлау кезеңінде П.С. Паллас, И.Г. Георги, П.И. Рычков еңбектерінде қазақ халқының этнографиясына қатысты мәліметтер келтіріледі. Киіз үй тақырыбын алғаш зерттеген отандық ғалым – Шоқан Уәлиханов. Ғалым киіз үй тақырыбына арнайы зерттеу арнамаған, дегенмен, оның «Іле өңірінің географиялық очеркі» атты еңбегі қазақ халқының көшпелі баспаналарының көрінісін, құрылыс типтерін, басқа халықтың баспаналарымен айырмашылығын суреттейді. Көшпелі халықтардың баспаналарына қатысты іргелі зерттеу – 1893 жылы жарық көрген П.Маковецкийдің «Юрта (летнее жилище киргизов)» атты еңбегі. Бұл этнографиялық сипаттағы мақаласында автор киіз үйдің құрылымдық бөлшектеріне, өлшемдеріне, құрылу тәртібіне, шиді дайындау әдістеріне, киіз жабындарына тоқталады.

Кеңестік дәуірде бұл тақырып кеңінен зерттелді. 1926 жылы Б.А. Куфтиннің «Киргиз-казаки. Культура и быт» атты этнологиялық очеркі жарық көреді. Зерттеуші ғылыми әдебиеттерді, музей материалдарын және түркі-моңғол терминдерін саралап, қазақ және моңғол халықтарының киіз үйлерін салыстыра қарастырған. Ә.Марғұлан 1954 жылы Мәскеуде өткен антропология және этнография конгресіндегі баяндамасында көшпелі баспананы археологиялық және ортағасырлық дерек негізінде қарастырып, киіз үйдің ағаш қаңқасы мен киіз жабындарына назар аудартады.

1950-1970 жылдары Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының экспедициялары қазақ этнографиясын зерделеп, деректермен молайтты. Х.Арғынбаев, Е.Масанов, М.Мұқанов сынды ғалымдардың еңбектері қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен мәдениетін әр қырынан зерттеді. Х.Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» (1987), «Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк» (1969) сияқты зерттеулері киіз үйге қатысты құнды мәліметпен толықтырылған. М.Мұқановтың «Казахская юрта» (1981) атты еңбегінде киіз үйдің шығу тегі мен жасалу технологиясы көрініс тапқан.

Көшпелілердің тұрғын үй тарихына қатысты іргелі зерттеулердің бірі – Н.Н. Харузиннің «История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России» (1896) атты еңбегі. Аталған еңбекте ғалым түркі-моңғол халықтарының баспаналарын салыстырып, олардың шығу тегі мен типологиясын талдады. Киіз үйдің түркі және моңғол типтерін ажыратып, төбе күмбезінің формасына қарай моңғол үлгісін ежелгі деп тұжырымдады.

С.И. Вайнштейннің «История жилища степных кочевников Евразии» (1976) атты тарихи-этнографиялық еңбегінде автор антикалық, араб, қытай, батысеуропалық деректерді негізге ала отырып, киіз үй эволюциясын сақ дәуірі кезеңінен бастап сипаттап, қызықты кестелермен толықтырған. Г.П. Васильеваның «Юрта – переносное жилище народов Средней Азии и Казахстана (опыт сравнительной характеристики конструктивных особенностей)» (2000) атты еңбегі киіз үйдің құрылымдық ерекшеліктерін салыстырып талдауға бағытталған. Зерттеуші түркі үлгісіндегі киіз үйлерді төбе формасына байланысты жартышар тәрізді және конустық деп екіге бөлген. Сонымен бірге, аталған тақырып «Орта Азия және Қазақстан халықтары» (1962–1963) атты екі томдық жинағында, сондай-ақ «Сібір халықтарының тарихи-этнографиялық атласында» (1961) толықтай жүйеленген.

Киіз үйдің мифологиялық-ғұрыптық мәні Б.Ибраевтың «Космогонические представления наших предков» (1980) атты мақаласында талданса, оның символикалық семантикасы Н.Шаханованың «Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки)» (1998) еңбегінде зерделенген.

Жалпы алғанда киіз үйді материалдық аспектіде зерттеген іргелі еңбектер болғанымен, кейбір бағыттар, әсіресе Сібірлік түркілердің баспана үлгілері, сонымен қатар, аймақтар арасындағы құрылым бойынша салыстырмалы талдаулар, дүниетанымдық қырлары болашақтағы зерттеулердің маңызды бағыттары болып қала бермек. Осы орайда, аталмыш мақала киіз үйді тек тұрмыстық қырынан ғана емес, көшпелі халықтың мәдени коды мен символдық кеңістігі тұрғысынан бағалауда зерттеу объектісіне жаңаша назар аудартады.

Талдау

Киіз үйдің шығуы және тарихи даму кезеңдері.

Ғылыми әдебиеттерде киіз үйдің пайда болу уақыты мен шығу тарихына қатысты әртүрлі бір-біріне қарама-қайшы пікірлер кездеседі, бірақ ғалымдардың барлығы оның көне дәуірлерден келе жатқандығы жөніндегі пікірді қолдайды. Этнография мен археология ғылымдарының болжамдарына сүйенсек, киіз үй кейінгі қола дәуірінде (б.з.д. XII – IX ғғ.) пайда болған деп жорамалданады. Көшпелі халықтың жылжымалы баспаналарының көне заманнан бастау алатыны туралы белгілі ғалым Ә.Марғұлан былай деп жазады: «Жеңіл әрі жиналмалы тұрғын үйлердің түпнұсқалары қола дәуірінің аяғында (б.з.д. X – VIII ғғ.) қарасұқ кезеңінде пайда болған, ол кезде жайлаулық мал шаруашылығы мен маусымдық қозғалыстарға байланысты киіз үй сияқты баспанаға қажеттілік туындады. Бастапқыда ол шатыр тәрізді күмбезі бар, дөңгелек немесе көпбұрышты бөрене тәрізді құрылымдардан дамуы мүмкін» (Марғұлан және т.б., 1959: 48).

Киіз үйдің шығу тарихына қатысты Қазан төңкерісіне дейін және одан кейінгі кезеңдерде жазылған еңбектердің арасында этнограф-ғалым Н.Н. Харузиннің еңбегі маңызды саналады. Н.Н. Харузин сол дәуірдегі қолда бар әдебиеттерді пайдалана отырып, әртүрлі халықтардың баспаналарын алғаш рет өз бақылаулары негізінде салыстырмалы талдау жасап зерттеген. Зерттеулерінде ғалым түркі және моңғол тілдес халықтардың киіз үйлерінің біртіндеп даму тарихын саралап, өз тұжырымын ұсынады. Н.Н. Харузиннің пікірінше, киіз үй орманды алқаптарда конус тәрізді күркеден (чумнан) далалы аймақтағы керегелі киіз үйге және дөңгелекті арба үстіндегі баспаналарға дейін дамудың бірнеше сатысынан өткен (Харузин, 2007: 9).

Белгілі қазақ этнографы М.С. Мұқанов «Казахская юрта» атты еңбегінде киіз үйдің шығуы мен пішінінің қалыптасып, дамуына көшпелі баспаналардың жетілген үлгілері әсер еткенін баяндайды. Адамзаттың ежелгі мұрасы болып саналатын «чум» мен «шалаш» сияқты баспаналар киіз үйдің құрылымына әсер етіп, чумын алынбалы жабыны мен уықтары киіз үй күмбезін қалыптастыруда үлкен роль атқарған деп жазады (Мұқанов, 1981: 200). Ө.Жәнібековтың «Жолайрықта» атты еңбегінде жылжымалы баспананың қостан киіз үйге дейінгі арадағы даму тарихы көрсетіледі. Аталған еңбекте автор аңшылар пайдаланған қос тәрізді баспананың күрке, абылайша түрінде бірте-бірте жетілгенін атап өтеді. Қоста шаңырақтың пайда болуы бұл баспана түрін түбегейлі өзгеріске ұшыратқан. Автордың пікірі бойынша, жүздеген жылдардан кейін, қостың қабырғасының қазіргі киіз үйдікі тәрізді оңай жиналып, құрастырылып торкөз керегелерден, оларға тартылып байланатын құрылымға күмбез тәрізді пішін беретін уықтардан, шаңырақтан және т.б. бөлшектерден тұратын қалыпқа келуі қазақ киіз үйін өте мұқият ойластырылған құрылыс түріне қосқан (Жәнібеков, 1995: 19).

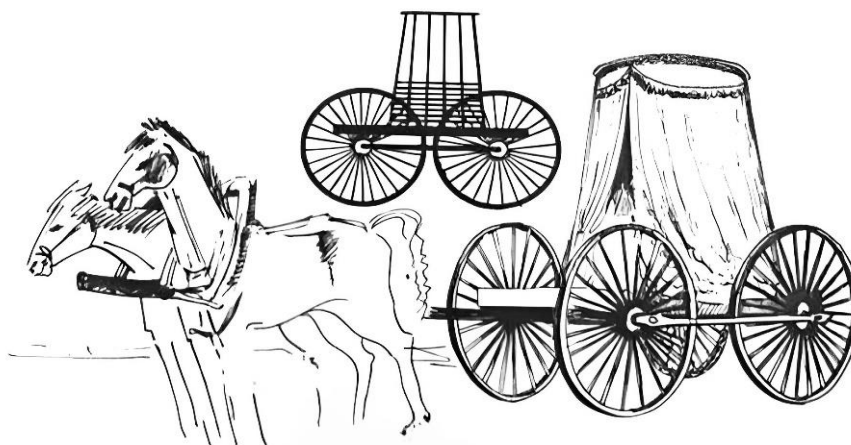
Киіз үйдің шығуы мен даму тарихына байланысты тағы бір маңызды еңбек – Ресей этнографы С.И. Вайнштейнге тиесілі. С.И. Вайнштейн зерттеулері киіз үйдің қалыптасу тарихын түсінуге мүмкіндік тудырады. Н.Н. Харузиннің көзқарасынан басқаша түрде, С.И. Вайнштейн киіз үйдің алғашқы үлгісі ретінде икемді тал шыбықтарынан тоқылған, ортасында биік, мойын-мұржасы бар күмбез тәрізді «ғұн үлгісіндегі» шалашты санайды. Ал киіз үйдің пайда болуы мен кең таралуы б.з. I мыңжылдығының ортасында көне түріктер ойлап тапқандығы жөнінде болжам айтады (Вайнштейн, 1976: 43, 47, 57).

М. Растовцев, А.М. Хазанов, Л.Г. Нечаева, Б.Н. Граков, П.Н. Шульц, Е. Кузьмина, В.А. Левшиц сияқты ғалымдардың бір тобы киіз үйдің түпнұсқасы – «скифтік шатырлар» деп санайды.

Киіз үйдің көне дәуірден бастау алғанын айғақтайтын дереккөздердің арасында Геродоттың «Тарих» атты еңбегі ерекше назар аудартады. Еңбекте Геродот скиф әлеміндегі көне тайпалардың өмірін суреттеп, олардың тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтер береді. Геродоттың деректері скифтердің баспаналарының нақты құрылымын толық сипаттамаса да, киізбен жабылған конус үлгісіндегі тұрғын үйлердің нұсқалары туралы ақпарат береді (Геродот, 1972: 193, 205).

Киізбен қапталған көшпелі тұрғын үйлердің тағы бір түрі туралы деректер антикалық дәрігер Гиппократтың «Ауа, су және мекендер туралы» атты еңбегінде ұшырасады. Гиппократ скифтерді тұрақты баспаналары жоқ, көшпелілер ретінде сипаттай отырып, оларды арба үстіне орналастырылған күймелерде өмір сүреді деп жазады (Гиппократ, 1936: 297). Осы жазбалар скифтердің бірнеше қабат киізбен жабылған шатырларды ғана пайдаланбағанын, сонымен бірге күрделі құрылымды, көшпелі арба үстіне орнатылған үйлерді де қолданғанын көрсетеді (1-2-сур.). Бұл баспаналардың нақты архитектуралық сипаттамасы болмағанымен, құрылымдық ерекшеліктері бойынша өткен ғасырдағы ноғайлар мен түрікмендердің киіз үйлеріне ұқсас болған деп жорамалдауға негіз болады.

Киіз үй тәрізді баспананың көне кезеңнен бастау алатындығын археологиялық олжалар да растай түседі. Скиф кезеңімен мерзімделетін Пазырық қорғандарына (б.з.д. VI-III ғғ.) жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде жоғарыда аталған төрт дөңгелегі бар жеңіл күйме мен киіз үй қаңқасының қалдықтары табылған. Бұл киіз үйдің қаңқасы далалық көшпелілердің жетілдірілген баспанасының формасын көрсетіп, құрылымы тұрғысында қазіргі қазақ халқының киіз үйімен ұқсастығын байқатады (Руденко, 1953: 78).

1-сур. Күйме. Жаңғыртпа.

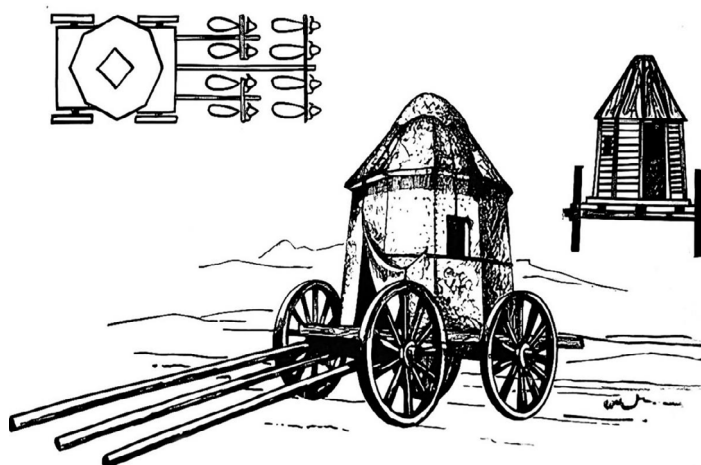
(Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы. 1995. 25 б.).

Fig. 1. Covered wagon. Reconstruction.

(Zhanibekov O. *At the Crossroads*. Almaty.1995. p. 25.)

Рис. 1. Крытая повозка. Реконструкция.

(Джанибеков О. На распутье. Алматы. 1995. с. 25).

2-сур. Үйлі арба. Жаңғыртпа.

(Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы. 1995. 24 б.).

Fig. 2. Wagon-dwelling. Reconstruction.

(Zhanibekov O. *At the Crossroads*. Almaty.1995. p. 24.)

Рис. 2. Дом на повозке. Реконструкция.

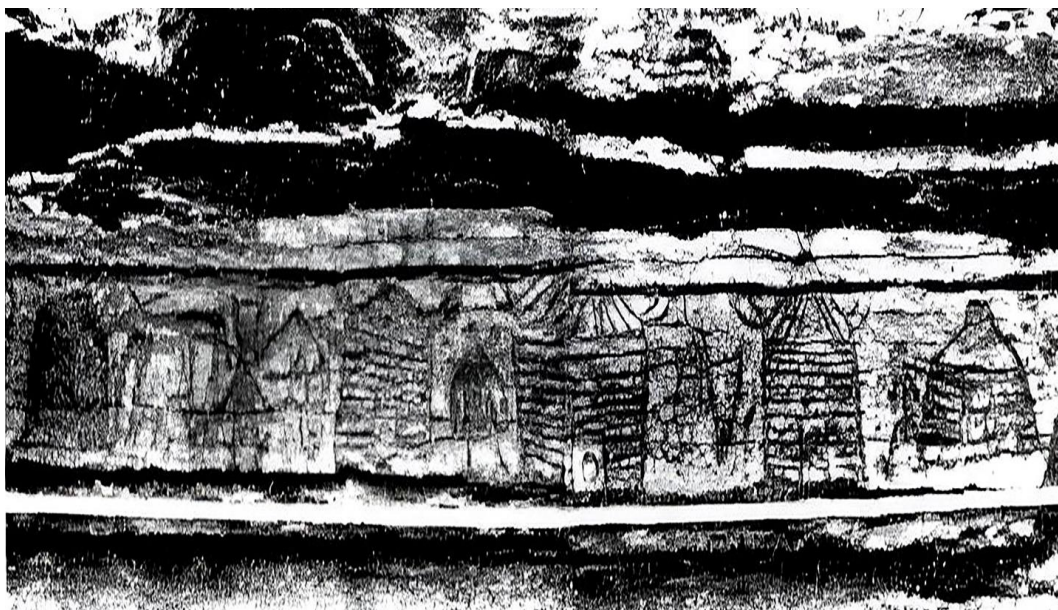
(Джанибеков О. На распутье. Алматы. 1995. с. 24).

Археологиялық олжаларда ерте темір дәуірімен кезеңделетін қыштан жасалған ойыншық тәрізді киіз үйлердің бейнелері кездеседі. Осы үлгілерге қарағанда, Еуразия даласының, атап айтқанда, Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияның ерте көшпелілері арасында б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында бағаналы конус тәрізді күркелермен бірге доға пішінде иілген сырықтардан жасалған «жартышар тәрізді күркелер» кеңінен

таралған. Киіз үйдің шығу тарихын айқындау мәселесінде С.И. Вайнштейннің Тыва Республикасында 1954 жылы скиф дәуіріне жататын Қазылған мәдениеті қорымдарын (б.з.д. V-III ғғ.) қазу кезінде тапқан жартышар пішіндес осындай баспананың суреті маңызды саналады (Вайнштейн, 1991: 49).

Б.з.д. I мыңжылдықтың аяғында Орталық Азия даласында ғұн ортасында арбамен тасымалдауға болатын, ажыратылып-құрастырылмайтын күмбез тәрізді тағы бір баспана түрі кең тарай бастады. Бұл баспанаға С.И. Вайнштейн болашақ киіз үйдің түпнұсқасы ретінде «ғұн үлгісіндегі күрке» деген атау берді (Вайнштейн, 1976: 45). С.И. Вайнштейн өз зерттеулерінде б.з.д. II ғасырда ғұндар арасында тұтқында болған, қытай ақын әйелі Цай Вэнь-цзидің өз тұрмысын сипаттап жазған өлеңдерінде осы күмбез тәріздес, өрілген қабырғалары бар күрке (цюнлю) туралы мәліметтер кездесетінін дерек ретінде келтіреді.

«Ғұн үлгісіндегі» осындай баспаналардың бейнелері Минусинск ойпатындағы әйгілі Бояр петроглифтерінде (б.з.д. VII-III ғғ.) кездеседі. Бұл ескерткішті алғаш рет А.В. Адрианов зерттеген, ал кейіннен 1960–1970 жж. М.А. Дэвлет қайта қарастырып, сюжеттік классификациясын жасаған. Жартас суреттерінде әртүрлі пішіндегі үйлер, тұрмыстық бұйымдар, жануарлар мен адамдардың бейнелері салынған (3-сурет). Үлкен Бояр жазбасында бөренеден тұрғызылған үйлер мен киіз үй тәрізді баспаналар негізгі орынды алады. Дэвлеттің пайымдауынша, бөренелі үйлер тағар дәуірі тұрғын үйлері жайында маңызды деректі қамтиды, ал киіз үй типтес баспаналар хакас халқының қайың қабығымен жабылған дәстүрлі үйлеріне ұқсайды (Дэвлет, 1976: 6–10).

3-сур. Кіші Бояр жазбасы фрагменті.

(Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. // Советская этнография. 1976. № 4. 46 б.).

Fig. 3. Fragment of the “Little Boyar Pisanica”.

(Vainshtein, S.I. Problems in the History of Dwellings of the Eurasian Steppe Nomads.

Soviet Ethnography. 1976. No. 4. p. 46)

Рис. 3. Фрагмент Малой Боярской надписи.

(Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. //

Советская этнография. 1976. № 4. с 46).

Қытай деректерінде Еуразия көшпелілерінің баспанасы «цюнлю» деген атаумен кездеседі. Зерттеушілер бұл ұғымды «күмбезді баспана» ретінде түсіндіріп, киіз үймен байланыстырады. Бань Гу деректерінде цюнлюдің үйсіндер арасында кең таралғандығы жөнінде айтылады. Б.з.д. II ғасырда Хань императорының үйсін гуньмосына ұзатқан Сицзюнь атты ханшайымы өзінің өлеңдерінде қабырғалары киізбен қапталған осындай баспанада өмір сүріп жатқанын жазған. Ал «Синь таншу» жылнамасында цюнлю түркілерге тән баспана ретінде сипатталады. Бір шайқаста жеңіліс тапқан Түркі қағаны Цзелидің Тан империясына жеткізілген кезде арнайы үйде емес, дәл осындай цюнлюда тұрғаны жөнінде дерек бар (Крюков, Курылев, 2000: 10–12).

Киіз үйді ойлап табу зерттеушілердің пікірінше, ежелгі түркілер ортасында б.з.V ғасыры деп есептеледі. Осындай баспаналарды С.И. Вайнштейн ғұндардың қарапайым баспаналарымен салыстыра келе, «көне түркілік үлгідегі» киіз үй деп атауды ұсынады. Көне түркілік үлгідегі киіз үй атауы ортағасырдағы түркі және араб деректерінде көрініс тапқан. Ортағасырлық жазба деректердің, әсіресе, араб саяхатшысы Ибн Фадланның Еділ бұлғарларына сапары жазбаларында мынандай деректер кездеседі: «..Мен бір үйдің ішіндегі үйге жайғастым. Бұл түркілердің киізден жасалған үйі еді» (Ковалевский, 1956: 124).

Түркі үлгісіндегі киіз үй одан әрі оғыз, қимақ-қыпшақ кезеңдерінде де, пішіні өзгермеген күйде одан әрі жетілген. Құрастырмалы керегелі киіз үй XIII ғасырдың басында моңғолдарға белгілі болған және олар бұл үлгіні түркілерден алуы мүмкін деп болжанады. Бұл баспаналар күмбезінің жоғарғы жағына байланысты «Құпия шежіреде» «үшкір төбелі киіз үй» деп аталған (Юсупов, 2010: 17).

XV–XVI ғғ. көшпелілердің тұрғын үйлері туралы мәліметті парсы авторы Фазлалах Рузбихан Исфакхани қалдырған: «Олардың (қазақтардың) ағаштан жасалынған үйлері сарайлар тәрізді. Кеңдігі бойынша бүкіл әлеммен бірдей. Қабырғалары өте мықты, құрылымы өте сапалы келеді. Үйдің үсті әртүрлі және ерекше әшекейлеген киізбен жабылады. Бұл үйлерде сұлтандар және атақты қазақтар тұрады. Бұл үйлер өте әдемі, әрқайсысына 20 адам оңай сияды. Үйлер түйелерге жегілген арбаға орналасады. Үйлердің теріден жасалған терезелері бар» (Рузбихан Исфакхани, 1976: 58).

Жоғарыдағы келтірген деректерден байқағанымыздай, киіз үйдің қалыптасуы мен дамуы көшпелі қоғамның шаруашылық, табиғи және мәдени жағдайларына тікелей байланысты болды. Ерте дәуірлерден бастау алған бұл құрылымдық шешімдер уақыт өте жетіліп, кеңістікті ұйымдастыру мен әлеуметтік қатынастардың көрінісіне айналды. Киіз үйдің эволюциясы – Еуразия көшпелілерінің өмір салты мен дүниетанымын бейнелейтін, табиғат пен адам арасындағы тепе-теңдікті паш ететін ерекше мәдени-тарихи құбылыс болып табылды.

Киіз үйдің құрылымдық ерекшеліктері және аймақтық үлгілері.

Киіз үй ғасырлар бойы көшпелі халықтардың негізгі баспанасы болып, құрылымдық тұрғыдан елеулі өзгеріске ұшырамаған. Бұл оның көшпелі өмір салтына толық бейімделуімен, қолайлылығымен және практикалық тиімділігімен байланысты болды. Зерттеуші С.И. Вайнштейннің пікірінше, киіз үй ауыр көліксіз таулы жердегі жайылымдарға оңай жеткізіліп, тез құрастырылатын болған, ал оның бөлшектері жеңіл әрі тасымалдауға ыңғайлылығымен ерекшеленген. Киіз үйді жасау арнайы шеберлікті қажет еткен, оны жасау кез келген адамның қолынан келмеген. Киіз үйдің құрылымы ғасырлар бойы жетілдірілген ерекше инженерлік жүйе болып табылды. Дегенмен, әр аймақтың табиғи ортасы, шаруашылық түрі мен этномәдени дәстүрі киіз үйдің пішініне, көлеміне және ішкі кеңістікті ұйымдастыру тәсіліне өзіндік ерекшелік енгізген. Ендігі кезекте түркі халықтарының киіз үйінің құрылымы, әртүрлі аймақтарда кездесетін үлгілері мен олардың этнографиялық ерекшеліктеріне тоқталсақ.

Киіз үйдің негізгі құрылымы оның сүйегінен, киіз жабуынан, үзігі, әртүрлі бау-басқұрлары және іші-сыртынан ұстайтын шиінен тұрады (4-сурет).

4-сур. Киіз үйдің құрылымдық бөліктері.
(Қазақстан Архитектурасы. 8 том. 2012. 35 б.).

Fig. 4. Structural components of the yurt.
Architecture of Kazakhstan. vol. 8. 2012. p. 35).

Рис. 4. Конструктивные элементы юрты.
(Архитектура Казахстана. Том 8. 2012. с.35).

Ғалымдар киіз үйдің моңғол және түркі типтерін бөліп қарастырады. Бұл екі типтегі киіз үйлердің айырмашылығы – біріншісінің төбесі конус формасында, ал екіншісі күмбез тәрізді жасалуында. Бұл құрылымдардың ерекшелігі – күмбезді қалыптастыратын уыққа байланысты болған (5-сурет). Түркі типіндегі киіз үйдің уығы иіліп жасалып, киіз үй күмбезінің салмағы керегелері арқылы жерге беріледі. Уықтардың иілуіне байланысты түркі киіз үйінің төбесі күмбез тәрізді, ішкі кеңістігінде тіреулер болмайды. Моңғол киіз үйінің уықтары тік болып келуіне байланысты негізгі ауыртпалық киіз үйдің ортаңғы бөлігіне түседі, сондықтан орталық бөлікке бақан орнатылып, шаңырақты сүйемелдейді. Моңғол киіз үйі бақандардың болу себебінен құруға жеңілдірек, бірақ тасымалдауға ауырлығымен ерекшеленді. Түркі типіндегі киіз үйлерді қазақ, қырғыз, түрікмен халықтары қолданса, ал моңғол типіндегі киіз үйлерді қалған көшпелі халықтар – моңғол, бурят, хакас, алтай, тывалықтар пайдаланған. Түркі және моңғол үлгісіндегі киіз үйлердің құрылымдық айырмашылықтары көбіне олардың географиялық орналасу ерекшелігіне байланысты болды.

5-сур. Түркі (а) және моңғол (б) үлгісіндегі киіз үйлер. С.И. Руденко. 1906.
(Ежелгі дәуірден XIX ғасырдың 60-ж. дейінгі Башқұртстан тарихы. 1996. 156 б.).

Fig. 5. Yurts of Turkic (a) and Mongolian (b) types. S. I. Rudenko. 1906.

(History of Bashkortostan from Ancient Times to the 1860s, 1996. p. 156).

Рис. 5. Юрты тюркского (а) и монгольского (б) типа. С.И. Руденко. 1906.

(История Башкортостана с древнейших времен до 60-х годов XIX в. 1996. с 156).

Түркі халықтарында киіз үй әр халықта өзіндік атауға ие болған: қазақ халқында «киіз үй», қырғызда «боз үй», қарақалпақтарда «боз үй», өзбекте «үй», Сұрхандария өзбектері «отау», башқұртта «тирмә», түрікменде «гара ой», Сырдың төменгі ағысын мекендейтін қазақтарда «қара үй», хакаста «агас иб», алтайлықтарда «айыл» немесе «кереге айыл», тывалықтарда «кидис өг» және т.б.

Қазақ халқының киіз үйі түркі халықтарының дәстүрлі үлгідегі баспаналарынан кеңдігімен және сәнді салтанатымен ерекшеленді. Құрылымы бойынша қырғыз, қара-

қалпақ және Орталық Азиядағы басқа да көшпелі халықтардың киіз үйіне ұқсас болып келгенімен, ұлттық ерекшеліктері жекелеген бөлшектерінен аңғарылды. Киіз үйдің құрылысы және сыртқы келбеті қазақ даласының әр аймағында әртүрлі болды. Бұл айырмашылықтар күмбездің формасына, шаңырақтың көлеміне, уықтардың иілу деңгейіне, сәндеп безендірілуіне байланысты қалыптасты. Мәселен, Ұлы жүз қоныстанған оңтүстік аймақта киіз үйлердің күмбезі биік, шаңырағы шағын, уықтары тік болып келді. Ал солтүстік және далалы өңірлерде күмбезі жайпақ, шаңырағы үлкен түрлері жиі ұшырасты. Киіз үй құрылымындағы осындай өзгешеліктер сол өңірдің табиғи-климаттық жағдайларға бейімделу нәтижесі еді (Народы Средней Азии и Казахстана, 1963: 401).

Ә. Марғұлан «Казахская юрта и ее убранство» атты еңбегінде қазақ халқының киіз үйлерін қызметіне қарай негізгі үш түрге бөлді: тұрғын үй ретіндегі киіз үйлер, мерекелік жағдайларға арналған салтанатты киіз үйлер (ақсүйектер мен қонақ күтуге арналған түрлері де жатады) және жорықтық киіз үйлер. Бұл негізгі түрлерден басқа тамақ дайындайтын киіз үйлер мен қойма қызметін атқаратын киіз үйлер де болды (Марғұлан, 1997: 48). Қазақ даласында көркем безендірілуі мен ішкі жабдығы жағынан ерекше түрлері «ақ үй», «ақ орда», «отау үй» деп аталған салтанатты киіз үйлер ерекше көзге түсті.

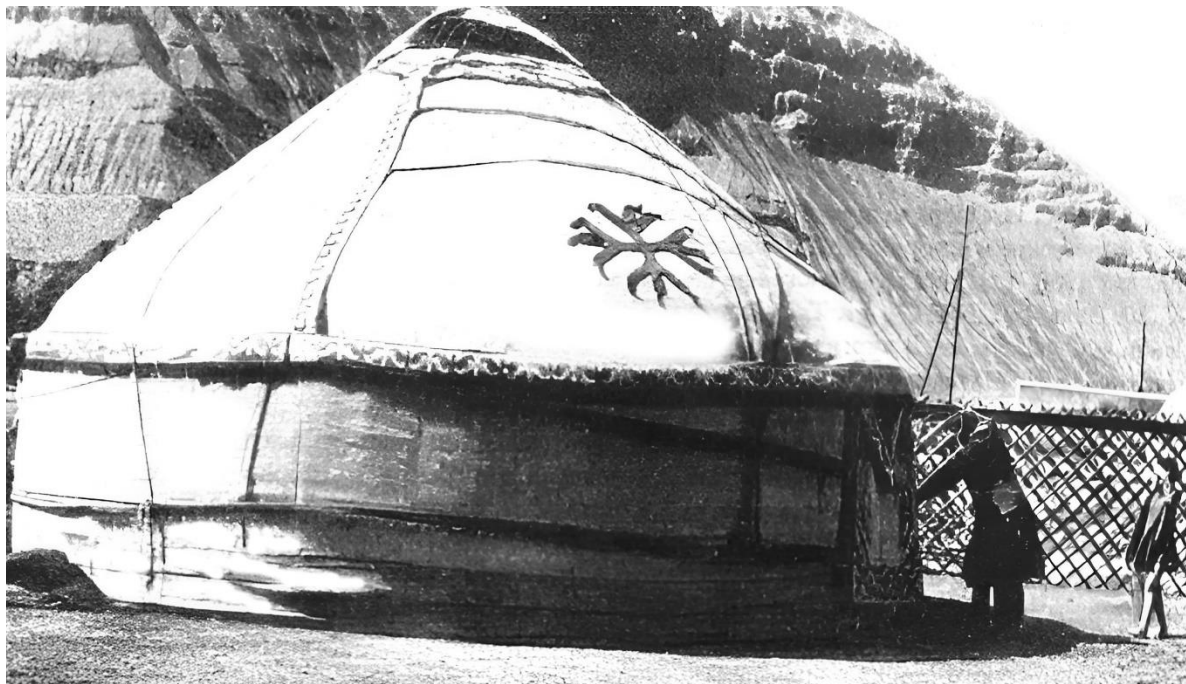
Белгілі сәулет өнері шебері, зерттеуші С. Назарбекұлы өзінің «Қазақтың киіз үйі» атты еңбегінде қазақ халқының дәстүрлі баспанасын пайдалану мақсатына, тігілу әдісіне, түсіне және безендірілуіне қарай бірнеше түрге жіктейді. Зерттеуші бұл атаулардың барлығы қазақ халқының санасында біртұтас «киіз үй» ұғымы аясында қабылданғанымен, олардың әрқайсысының астарында әлеуметтік мәртебе мен мәдени мән жатқанын атап көрсетеді. Киіз үйдің атауы көбіне оның иесінің қоғамдағы беделі, дәулеті мен әлеуметтік дәрежесін бейнелеген (Назарбекұлы, 2005: 32).

Қырғыз киіз үйі құрылымы жағынан Орталық Азияның көшпелі және жартылай көшпелі халықтарының және моңғол халқының баспаналарымен ұқсастығы байқалды. Этномәдени байланыстарға орай, қазақ халқының киіз үйімен ерекше сәйкестігі білінеді. Қырғыз халқының дәстүрлі баспанасын зерттеуші Б.Алымбаеваның еңбектерінде күмбезінің формасына байланысты екі түрі болғанын көреміз. Елдің солтүстік аймағында (Талас аңғарынан басқа) киіз үй шаңырағы конус тәрізді болып келсе, оңтүстігіндегі Талас және Чаткал жазығында уықтардың төменгі жағының иіліп келуіне байланысты күмбезі жайпақ, жартышар тәрізді формалары кездесті. Қырғыз киіз үйлері сонымен қатар ішкі, сыртқы безендірілуіне байланысты да ерекшеленген (Алымбаева, 2000: 93).

Қырғыз халқының дәстүрлі баспанасы киіз үйдің көне түрлері эпикалық шығармаларда көрініс тапқан. Манастану институтының зерттеушісі (Қырғызстан, Бішкек қ.) Г.Аалиеваның еңбектерінде «Манас» жырында бейнеленген киіз үй үлгілері талданады. Автордың зерттеулеріне сәйкес, жырда «алачык», «кош», «чатыр» сияқты баспана түрлері кездеседі. Киізбен немесе жібекпен жабындалған конус пішінді шатырлар туралы мәліметтер беріліп, Манастың қырық нөкерінің жібекпен көмкерілген шатырлары туралы да айтылады. Сондай-ақ эпоста салтанатты баспана түрлері «ақ орда», «ақ сарай», «ақ өргөө» сипатталады. Бұл баспаналар сән-салтанатымен ерекшеленіп, ұзатылатын қызға жасау ретінде сыйланған (Аалиева, 2017: 79). Қарапайым қырғыз

отбасыларының төрт немесе алты қанатты киіз үйі «боз үй» деп аталған. Қырғыз киіз үйінің «боз үй» деп аталуы зерттеуші А. Наурзбаеваның «Қазақ (киіз үй) және қырғыз (боз үй) киіз үйі – этномәдени семиозис аспектісінде» атты зерттеуінде қарастырылады. Автор мұны табиғи материалы мен түс символикасымен байланыстырады. «Боз» түсі қой жүнінің табиғи реңін бейнелеп, табиғатпен үйлесім мен рухани тұрақтылықты көрсетеді. Автор осы атауды қырғыз халқының табиғи ортаға бейімделуін және мифтік-ритуалдық дүниетанымын танытатын этнографиялық ерекшелік ретінде сипаттайды (Наурзбаева, 2023: 66–81).

6-сур. Қырғыз шаруасының киіз үйі. 1970 – ж.ж.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. 105 б.).

Fig. 6. Kyrgyz peasant's yurt. 1970s.

(Nomadic Dwellings of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan, 2000. p. 105).

Рис. 6. Юрта киргизского крестьянина. 1970-е гг.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. с.105).

Қарақалпақ халқының киіз үйі құрылымдық және көркемдік жағынан өзіндік бірегей ерекшеліктерге ие болды. Қарақалпақ халқы басқа түркі халықтары тәрізді көшпелі мал шаруашылығымен айналыспаса да, су көздерінің ынғайына байланысты егістік жерлерін жиі ауыстырып отыруға мәжбүр болып, сол себепті жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған. Қарақалпақ халқының киіз үйі қазақ халқының киіз үйіне ұқсас болғанымен, өзіндік ерекшеліктері де болды. Бұл жөнінде 1873 жылы Амударияның төменгі бөлігінде жүргізілген экспедиция нәтижесінде орыс офицері А.В. Каульбарстың қарақалпақ киіз үйін сипаттаған еңбегінде: «Қарақалпақтардың киіз үйін қазақ киіз үйінен алыстан ажыратуға болады. Қарақалпақ киіз үйінде уықтардың ұшы ғана

иіледі, сол себепті үй төбесі конус тәрізді формаға ие болады. Ал қазақ киіз үйінде уықтар доға тәрізді иіліп, күмбез пішінді жартышарға ұқсас» -деп жазды. Қарақалпақ киіз үйінің қазақ, қырғыз киіз үйлерінен тағы бір айырмашылығы – киіз үй төбесінің ғана киізбен жабылуы, ал бүйір қабырғалары қамыстан жасалған шимен жабылады. Қарақалпақ ауқатты отбасыларында әдетте екі киіз үй тігілген, біріншісі – балалар мен қарттарға арналған «қара үй», екіншісі – қонақтарға арналған «отау үй» (Этнография каракалпаков, 1980: 29).

Киіз үйді басты кәсібі мал шаруашылығы болған топтармен қоса, егіншілікпен айналысқан жартылай көшпелі және отырықшы халықтар да кең пайдаланды. Отырықшы, егіншілікпен айналысқан халықтар киіз үйді маусымдық, жазғы баспана ретінде үй жанына тігіп отырған. XIX ғасырдың басындағы зерттеушлердің бірі – Г.С. Карелин Хасан Кули аймағындағы түрікмендерді аралап, йомут киіз үйінің сыртқы келбетін сол кездегі өзіне жақын таныс қазақтар мен моңғолдардың киіз үйімен салыстыра отырып, сипаттаған: «Киіз үйдің төбесі қазақ халқы мен моңғол халқында бірдей болып келеді, айырмашылығы мынада: қазақтардың киіз үйінің төбесі жартышар тәрізді болса, моңғолдарда конус пішінді, ал түрікмендердікі сәл жалпақтау, қалпаққа ұқсас» (Васильева, 2000: 107). Түрікмен халқында өткен ғасырда малшылар қауымы мен тұрмысы төмендеу отбасылар арасында керегелі ағаш құрылымы жоқ, көлемі шағындау, уықтарының ұшы жерге бекітілген жеңіл киіз үйлер – «ороча» мен «гүтдікме» кең пайдаланылған (Народы Средней Азии и Казахстана, 1963: 65).

7-сур. Түрікмен халқының дәстүрлі киіз үйі. 1970 – жж.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. 120 б).

Fig. 7. Traditional yurt of the Turkmen people. 1970s.

(Nomadic Dwellings of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan. 2000. p. 120).

Рис. 7. Традиционная юрта туркменского народа. 1970-е гг.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. с.120).

Тыва халқының дәстүрлі киіз үйі «өг» немесе «кидис өг» атауымен белгілі. С.И. Вайнштейн өз зерттеулерінде шығыс тывалықтар үшін баспананың бұл түрі белгісіз болса, батыс тывалықтар арасында кеңінен таралғанын атап көрсеткен.

Тыва киіз үйі құрылымдық тұрғыдан моңғол және алтай киіз үйлеріне ұқсас екендігін В.В. Радлов және Е.К. Яковлев сынды ғалымдар өз зерттеулерінде сипаттаған. Тыва киіз үйі туралы алғашқы мәліметтер ХІХ ғасырдың ортасынан бастап кездеседі. Белгілі түркітанушы В.В. Радловтың еңбектерінде тывалықтардың тілі, фольклоры, өмір салты туралы мол ғылыми мағлұматтар бар. Ол жазбаларында тывалықтардың алтай халқы сияқты киіз үйлерде тұратынын, ішкі жабдықталуы жағынан да өте ұқсас екенін, аз ғана айырмасы, тывалықтарда қабырға бойына қойылатын теріден жасалған қаптардың орнына сандықтардың жиналатынын атап өткен. Тыва киіз үйінің іші кілемдермен безендірілсе, алтайлықтар арасында мұндайды байқамағанын жазады. Тыва киіз үйі туралы толық ақпарат зерттеуші Е.К. Яковлевтің еңбектерінде берілген. Ол тыва халқының моңғол типіндегі киіз үйін егжей-тегжей сипаттай отырып, басқа да ағаш бұтақтарынан жасалынған балаган – «чадыр», киізбен немесе самырсын қабығымен қапталған дөңгелек пішінді «алачых» туралы мәліметтер келтіреді (Вайнштейн, 1991: 14).

Тыва киіз үйлерінің түрлеріне тоқталсақ, этнограф С.И. Вайнштейн 1952 жылы Тыва аймағында бұрын ғылыми айналымда тіркелмеген екі нұсқасын анықтаған. Бірінші нұсқада жарық пен түтін шығаруға арналған шеңбер болмаған және жоғарғы бөлігінің өзіндік құрылымымен ерекшеленген. Бұл үй «делегей өг» деп аталған. Екінші нұсқада диаметрі 30-40 см болатын шаңырағы бар, доға тәрізді қиылысып келетін ағаш планкаларсыз жасалған үлгісі. Бұл үлгідегі шаңырақта 10-15 уыққа арналған тесіктер болған. Дегенмен, құрылымдық жағынан кереге мен киіз жабындары кәдімгі киіз үйден ерекшеленбеген (сонда, 29).

Сібір өңірін мекендеген түркі халықтары табиғи-климаттық ортаға барынша икемделген, функционалды әрі инженерлік тұрғыда жетілген баспана үлгілерін қалыптастырған. Тыва шеберлері киіз үйдің құрылымын тек тұрмыстық қажеттілік үшін емес, маусымдық бейімделу мүмкіндігін ескере отырып жасаған. Шаңырақтағы (хараача) арнайы ойықтар мен уықтардың (улун) бұрыштық жүйесі киіз үйдің пішінін өзгертуге жағдай жасаған. Мәселен, қыста уық бұрышы кішірейіп (шамамен 25°), күмбез төмендетілгендіктен жылу сақталып, ішкі кеңістік ықшамдалған, жазда бұрыш ұлғайып (45°-қа дейін), үй биіктеніп, ауа айналымы жақсарған және жауын-шашын тез ағуға мүмкіндік болған. Бұл тәжірибе Сібір халықтарының табиғатпен үйлесімде өмір сүріп, қоршаған ортаны терең түсінгенін дәлелдейді. Тыва шеберлерінің бұл дәстүрі зерттеуші В. О. Ооржактың «Тыва киіз үйінің қаңқасын жасау кезіндегі дәстүрлі дәл есептеу әдістері» атты еңбегінде кеңінен сипатталған (Ооржак, 2020: 68–71).

Хакас халқының дәстүрлі баспанасы киіз үйдің ерекшелігі – жазда қайың қабығымен жабылып, қыста қабықтың үстінен қалың киізбен жабылған. Киіз үй иесінің материалдық жағдайына байланысты жылудың сақталуы мен жабын қабаттары өзгеріп отырған. Хакас тілінде зерттеуші А.Абдинаның мәліметтерінше, киіз үйдің төрт түрлі атауы кездеседі: «киис иб» – киіз үй, «тос иб» – қайың қабығынан жасалған үй, «тірмеліг иб» – керегелі үй, «қараашлығ иб» – шаңырағы бар үй (Абдина, 2019: 166). Хакас халқының қайың қабығы мен киізден жасалған жылжымалы баспаналарының жекелеген бөлшектерінің

атаулары, қайың қабығының өңделу әдістері неміс ғалымы Г.Ф.Миллердің еңбектерінде кездеседі. Ол бұл баспаналарды сыртқы пішіні мен құрылыс тәсілі бойынша қалмақтар, моңғолдар, буряттардың, сонымен бірге хакастардың бельтир, сағай, койбал, красная татарларының тұрғын үйлеріне ұқсас келеді деп сипаттайды. 1770 жылы Хакас Минусинск ойпатына саяхаттаған неміс ғалымы П.С. Палластың еңбектерінде де качин татарларының қысқы киізден жасалған үйлері туралы мәліметтер беріліп, құрылымы бойынша қырғыз, қалмақ үйлерімен ұқсастығы жайында айтылған (Ултургашева, Чебодаева, 2021: 277). Хакас халық ауыз әдебиеті мен фольклорында, эпикалық шығармаларында дәстүрлі киіз үйлер туралы мәліметтер кездеседі. «Алтын Арыг», «Алын чус», «Ай Мирген», «Ах Чібек Арыг» сияқты эпостарда киіз үй «ах иб», «ах пайзан иб», «ах өрге иб» атауларымен аталады.

В.В. Радлов «Из Сибири» атты күнделік жазбасында алтай халқының негізгі баспанасы киіз үйлер деп атап, сонымен бірге ағаш қабығымен, бөренеден жасалған үйлердің де жиі ұшырасатынын жазады (Радлов, 1989: 139). Аталған еңбекте автор киіз үйдің екі түрін көрсетеді. Алғашқысы ұзын сырықтармен жасалған, «чум» тәрізді, шошақ пішінді киіз үйлер. Осындай үйлерде 10 немесе 14 шақты сырықтың бас жағы біріктіріліп, буылып, байланады. Одан соң, киізбен жабылып, қапталады. Бұл киіз үйлер тасымалдауға қиын, іші тар, қараңғы болған, сол себепті алтайлықтар көшкен кезде үйдің сырықтарын жұртта қалдырып, жаңа жерден басқасын әзірлеген. Орманды Алтай өлкесінде мұндай үйлерді кедей отбасылар пайдаланған. Екінші түрі жайпақ төбелі, тік қаңқалы киіз үйлер. Бұл киіз үйлерді тұрақты, қаңқасы бұзылмайтын және керегелі үйлер деп екіге бөлген. Тұрақты, қаңқасы бұзылмайтын үйлерді көшкенде ескі орында қалдырып отырған. Торлы киіз үйлер көлемімен, жарық түсетін шаңырағымен, тез құрастырылып, тез жиналуымен ерекшеленеді деп жазған. Киіз үйдің құрылымдық және аймақтық үлгілерінің қалыптасуы көшпелі өркениеттердің табиғи, тұрмыстық және эстетикалық тәжірибесін айқын бейнелейді. Түркі және моңғол типтерінің эволюциясы табиғи орта мен өмір салтына бейімделудің нәтижесі болып, әр аймақта өзіндік этнографиялық ерекшеліктер жүйесін қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, киіз үй – тек баспана ғана емес, әр халықтың кеңістік мәдениеті мен дәстүрлі дүниетанымының материалдық көрінісі болып табылды. Киіз үй XX ғасырдың ортасына қарай көшпелі өмір салты азайған кезде, біртіндеп пайдаланудан шыға бастады. Дегенмен, ол бүгінгі күнге дейін мерекелер мен мәдени шараларда ұлттық мұра ретінде қолданылады.

Киіз үйдің мәдени-функционалдық мағынасы.

Көшпелі түркі халқының бар өмірі киіз үймен байланысты болып, киіз үй халықтың материалдық мәдениетінің көрінісі ғана емес, сондай-ақ дүниетанымын да бейнелеген.

Көшпелілердің ежелгі түсінігінде кеңістік тік және көлбеу жазық ретінде қарастырылған. Киіз үйдің жоғарыдан төменге дейінгі аралығы тік кеңістік саналып ол үш әлемге (жоғары, ортаңғы, төменгі) бөлінеді. Ал көлбеу кеңістікке киіз үй кеңістігінің функционалдық аймақтары кірген. Киіз үйдің тік кеңістігін жіктеп қарастырудағы алғашқы элементтің бірі – шаңырақ саналып, ол жоғары деңгейді білдірген. Түркі халықтары түсінігінде шаңырақ аспан күмбезімен сәйкестендірілген. Қазақ халқындағы бақсылардың шаңырақ арқылы аспанға көтеріліп, рухтары-көмекшілерімен кездесуі Сібір халқында кездесетін шамандардың жоғарғы әлемге сапарымен ұштастырылады (Толлеубаев, 1991: 158).

Шаңырақ – түркі халықтарының дүниетанымында қастерлі, киелі ұғым. Шаңырақ жоғары мен төменгі, сондай-ақ сыртқы мен ішкі кеңістік арасындағы шекара болып есептелген. Шаңырақ арқылы үй ішіндегі адамдар күн, ай, жұлдыз сияқты қасиетті аспан шырақтарымен байланыс орнатқан. Күннің бейнесін тұспалдайтын шаңырақтың төрткүл күлдіреуіші мен оны ашып-жауып тұратын түндіктің төрт бауы төрт тарапты (шығыс, оңтүстік, батыс, солтүстік) білдірген. Түндік таңертең ерте ашылып, үйге күннің сәулесін түсіріп, нұрын төккен.

Қазақ халқында шаңырақ – ұрпақ жалғастығының, отбасы мәңгілігінің символы болып саналды. Сондықтан да оны ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп қалдыруға тырысқан. Ал егер шаңырақ иелері ұрпақсыз дүние салса, киіз үйдің шаңырағы қабір басына қойылған. Бұл – сол әулеттің, яғни ұрпақ жалғасының тоқтағанын білдіретін белгі болған. Ал түрікмен халқында ескірген жарамсыз киіз үй бөліктерін лақтырып тастауға немесе өртеуге рұқсат етілмеген. Ағаш қалдықтарын мал қорасын жасауға пайдаланылған немесе қасиетті жерге апарылып, сол жерге қалдырылған (Оразов, Чарыев, 2000: 155).

Киіз үйдің шаңырағын көтеру ең қадірменді, батагөй қарттарға ғана рұқсат етілген, ал киіз үйді жыққанда шаңырақты «жолымыз болады» деген түсінікпен көшетін жаққа қарай қисайтып түсірген. Қырғыз халқының ұғымында шаңырақты (түндүк) көтеру үшін үй иесі ауыл ішінен жасы үлкен, сыйлы, ең бастысы, көп балалы адамды таңдайтын болған. Бұл дәстүр үй иесіне және оның отбасы мүшелеріне амандық, ұзақ өмір және береке тілеумен байланысты болған. Шаңырақ көтерілген соң, қадірлі қарияға ақ көйлек кигізіп, беліне ақ белбеу бұған. Киіз үй тұрғызу кезінде қырғыздар әдетте ағаш бөлігінің немесе жабынның бір-екі элементін аяқтамай қалдырған. Жабынды үй иесінің туыстарының әйелдері дайындап, оны киіз үй тіккен кезде орындалатын барлық салт-жораларды атқарып болғаннан кейін ғана аяқтаған. Мұндай шара «көз тиюден» сақтау үшін жасалған, өйткені жаңа үйге жаман күштер кері ықпал етуі мүмкін деп сенген.

Киіз үйдің жоғарғы бөлігі, әсіресе шаңырақтың киелілігі сібірлік түркілердің дүниетанымында да кездеседі. Жануарлардың (қой мен ит) киіз үйдің төбесіне секіріп шығуы дүниенің қалыптасқан тәртібінің бұзылуын көрсететін, жағымсыз жайт ретінде бағаланған. Мұндай кезде жануарларды дереу құрбандыққа шалып, олардың дене мүшелерін үш әлемнің (жоғары, ортаңғы, төменгі) символдарына сай етіп бөліп, таратқан, одан соң, жыл мезгіліне қарамастан үй иесі қоныс аударған (Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир, 1988: 63).

Киіз үй құрылымының тағы да бір маңызды, қасиетті бөлігі – есігі. Есік киіз үйге кіріп шығуға, ит-құстың енуінен сақтайтын арнайы бөлшегі. Есіктің пайда болуы баспананың дамуымен тығыз байланысты болып, ұзақ уақыт түрлі эволюциялық сатылардан өткен. Кейбір түркі халықтары киіз үй құруды есікті орнатудан бастаса, мәселен, қазақ, түрікмен қарақалпақ, қырғыз, ал өзбек халқы киіз үйдің негізгі сүйегі (кереге) жайылған соң орнатқан. Есіктің құрылымдық бөлігі – мандайшасы да қасиетті саналған, ол жоғарғы әлеммен байланыстырылған.

Есіктің қасиеттілігі туралы Қазақстан Республикасының Ұлттық Музейінде 2025 жылдың 25 ақпанында Қазақстан Республикасының белгілі мөрлі шебері Медина Орынбасарқызының киіз үйді тігу бойынша өткізген шеберлік сағатында белгілі руханият жанашыры, музей ісінің үздігі Тамара Жұмалиева «Сөз бен Саз» бағдарламасына берген сұхбатында келесіні баяндайды: «Қазақ халқы есікті сықырлауық деп атаған.

Сықырлауықтың қасиеті – әжелеріміздің айтуы бойынша, бала дүниеге келгенде біреуінің кіндігі есіктің табалдырығының астына көмілсе, екіншісін далаға лақтырып жіберетін болған, бұл несібесін даладан тапсын деген сеніммен байланысты болған. Сонымен бірге, алысқа жорыққа аттанып кетіп бара жатқан батыр маңдайшаға басын қойып, сүйетін болған. Бұл жорықтан аман-есен оралып, қайтадан маңдайымды осы жерге тіреуге жазсын деген түсінікпен байланысты болған. Қазақта басында тәжі бар хан да, дулығасы бар батыр да, сәукелесі бар қалыңдықта маңдайшадан еңкейіп кірген. Киіз үй құрылымындағы әрбір бөлшек адамды адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелеген» (Орынбасарқызы, 2025: URL).

Түркі халқында есікке қатысты діни наным-сенімдер көп таралған. Мәселен қарақалпақ халқында киіз үйдің сүйегін жасаған шебер ешқашан киіз үйдің есігін жасамаған. Егер екеуін де жасайтын болса, қайтыс болуы мүмкін деген сенім болған. Сонымен бірге киіз үйдің есігі орналасатын жерге (босаға) арнайы мал сойылып, жан садағасы беріліп, тілек тіленген. Тағы да бір наным бойынша, егер адам үйге кірерде есіктің босағасына шалынып құласа, жақсы ырым саналған, оны үйге кіргізіп, май және тәттілер ұсынған. Босағаның қасиетті саналуы Сібірдің түркі халықтарында да кездеседі. Хакас-сағайлықтар балаға босағаға отыруға рұқсат етпеген, мұндай жағдайда бала баяу өседі деп ырымдаған. Бұл тыйым қазақ халқының да түсінігінде бар ұғым.

Киіз үйдің ішкі мазмұнына қатысты «үйдің төрі» деп есікке қарама-қарсы жақ саналған. Төр құт пен рухтың мекені саналған. Төрге жасы үлкен қария мен қыз бала ғана отырған. Қыз баладан басқа әйел жынысы (әже, тәте, келіншек) төрге шығуға рұқсат етілмеген. Қыз бала жат жұртқа келін болып түскен соң төрге шығу құқынан айрылған. Көне түріктер өз мемлекетін «төр» деп атаған, қыз бала өз жұртын «төркін» дегені осы ұғымдардан бастау алуы мүмкін деп болжанады. Әйел адамдар есіктен төрге тура қарап отырмаған, себебі төрде кие бар деп есептелген (Тойшанұлы, 2016: 221).

Киіз үйдің ішкі кеңістігі оң және сол жақ деп бөлінген. Оң жақ ер адамдардың символы болып саналған, босаға жанына ер-тұрман, ат абзелдері, бүркіт, киім-кешек т.б. нәрселер қойылған. Жаңа келген келін табалдырықты оң аяқпен аттап, үй іші оны оң жақ босағада қарсы алған. Қайтыс болған адамды да оң жаққа қондырып, оң жақтан арулап, бақиға аттандырған. Киіз үйдің сол жағы әйелдердің мекені деп саналған. Сол жақта ас үй заттары орналасқандықтан, үйдің сол жақ бұрышын «ырыс-құт» мекені деп атаған. Киіз үйдің ортасы от орны саналып, ол жерге ошақ қойылған. Бұл сол үйдің тіршілік тынысының символы болып есептелген. Ошақ күннің жердегі бейнесі саналған. Ошақ тұрған жер әлемнің кіндігі және оның қасиеттілігі шаңырақпен бірдей болған.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеу барысында киіз үйдің шығу тегі мен оның құрылымдық ерекшеліктерінің қалыптасу мәселесі көшпелі халықтың баспана тарихындағы маңызды әрі қызықты тақырып екенін байқадық. Тақырыпты жан-жақты талдап, саралау нәтижесінде ғалымдардың арасында киіз үйдің пайда болуына қатысты бірізді пікір жоқ екенін тұжырымдадық. Этнограф-ғалым Н.Н. Харузин киіз үйді «чумның» өзгеріске ұшыраған нұсқасы ретінде қарастырса, С.И. Вайнштейн киіз үйдің түпнұсқасын б.з.д. I мыңжылдықта көне түркілік үлгіге негізделіп қалыптасқанын айтады. Автордың

болжамы бойынша, көне түркілік киіз үй одан ертедегі жылжымалы баспана – ғұндардың жартышар тәрізді шалашымен тығыз байланысты. Ал бірқатар зерттеушілер киіз үйдің пайда болуын скифтік шатырлардан табады. Қазақ зерттеушілерінің пайымдауынша, киіз үйдің пайда болуы мен дамуына әртүрлі үлгідегі көшпелі баспаналар әсер еткен. Біздің ойымызша, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, киіз үй қарапайым баспана түрлерінің дамып, ұзақ та күрделі үрдісінен өткен ерекше құрылым.

Зерттеу нәтижелерінен киіз үйдің құрылысында торлы кереге, иілген немесе тік уықтар, орталық шаңырақ бөлшегі маңызды элементтер екенін байқадық. Түркі және моңғол типтеріндегі айырмашылықтар, аймақтық ерекшеліктер және киіз үйдің сыртқы жабдықталуы тұрмыстық жағдайлар мен географиялық орналасуға байланысты екенін айқындадық. Әр халықта киіз үй атаулары әртүрлі аталғанына қарамастан, тарихи дамуы арқылы енген болмашы айырмашылықты қоспағанда, олардың құрылымы мен киіз жабынынан түркі халқына тән ортақтық пен бірегейлікті байқадық. Орталық Азия халқы қолданған ағаш қаңқа мен жекелеген бөліктері мен киіз жабыны өте ұқсас, кейде өзгешелік сезілмейді. Сібірлік түркілер арасында киіз үйдің ағаш қаңқасының айтарлықтай айырмасы болмағанымен, географиялық орналасуына сай табиғи жағдайларға бейімделгіш құрылымы мен сыртқы жабын үшін киізбен бірге ағаш қабығы пайдаланылғанын анықтадық. Сонымен бірге киіз үй көшпелілердің материалдық мәдениетінің элементі ғана емес, барлық дүниетанымының айнасы екені пайымдалды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, киіз үй түркі халықтарының материалдық және рухани мәдениетінің біртұтас символы, олардың өмір сүру салты мен дүниетанымының көрінісі болып табылады. Киіз үй көшпелі өркениеттің табиғатпен үйлесімді өмір сүру қағидаттарын, әлеуметтік қатынастардағы тепе-теңдікті бейнелейді. Киіз үйдің құрылымдық ерекшеліктері мен эстетикалық шешімдері түркі халқының қоршаған ортамен үндесе өмір сүруін айқындайды.

Бүгінде киіз үй тек этнографиялық мұра емес, сонымен бірге түркі халықтарының ортақ мәдени кодымен тарихи сабақтастығын паш ететін құндылық. ЮНЕСКО шеңберінде киіз үймен соған байланысты дәстүрлі қолөнер түрлерін адамзаттың материалдық емес мәдени мұра тізіміне енгізу – бұл мұраның халықаралық деңгейде мойындалуының дәлелі. Бұл түркі елдері арасындағы мәдени ынтымақтастықты күшейтіп, ұлттық мұраны сақтау мен дәріптеу ісіне жаңа серпін береді деп ойлаймыз.

Әдебиет

Алымбаева Б., 2000. Юрта киргизов в прошлом и настоящем. Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. Отв.ред. Г.П. Васильева. Москва: Наука. 206 с.

Аалиева Г.К., 2017. Этикет жилища кыргызов. Наука, техника, образование. №1. (31). С. 79–82.

Абдина Р.П., 2019. Наименования жилищ и зональных мест традиционной юрты в хакасском языке. Филологические науки. Вопросы теории и практики. (Т. 12). Выпуск 10. С. 166–167.

- Вайнштейн С.И., 1976. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. Советская этнография. № 4. С. 42–62.
- Вайнштейн С.И., 1991. Мир кочевников центра Азии. Москва: Наука. 296 с.
- Васильева Г.П., 2000. Типы переносного жилища туркмен. Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. Отв.ред. Г.П. Васильева. Москва: Наука. 206 с.
- Геродот, 1972. История в девяти книгах. Ленинград: Наука. 599 с.
- Гиппократ, 1936. Избранные книги. Пер. с греч. В.И. Руднева; ред., вступ. ст. и примеч. В.П. Карпова. Москва: Государственное издательство биологической и медицинской литературы. 736 с.
- Жәнібеков Ө., 1995. Жолайрықта. Алматы: Рауан. 110 б.
- Дэвлет М.А., 1976. Большая Боярская писаница. Москва: Наука. 36 с.
- Крюков М.В., Курылев В.П., 2000. К ранней истории юрты (по китайским источникам III в. до н.э. XIII в. н.э). Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука. 206 с.
- Ковалевский А.П., 1956. Книга Ахмеда Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков. 345 с.
- Маргулан А.Х., 1959. Архитектура древнего периода. Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата. 170 с.
- Маргулан А.Х., 1997. Мир казаха. Институт развития Казахстана. Международный фонд им. Алькея Маргулана. Алматы. 57 с.
- Муканов М.С., 1981. Казахская юрта. Алма-Ата: Кайнар. 224 с.
- Народы Средней Азии и Казахстана, 1963. (Народы мира. Этнографический очерк). Академия наук СССР. (Том 2). 779 с.
- Назарбекұлы С., 2005. Қазақтың киіз үйі. Астана: Елорда. 96 б.
- Наурзбаева А., 2023. Казахская (киіз үй) и кыргызская (боз үй) юрты в аспекте этнокультурного семиозиса. Central Asian Journal of Art Studies, Т. 8. № 1. С. 66–81.
- Ооржак В., 2020. Тувинские традиционные методы точных расчетов при изготовлении каркаса юрт. Новые исследования Тувы. № 4. С. 64–77.
- Оразов А., Чарыев Д., 2000. Некоторые верования и обряды туркмен, связанные с юртой (XIX – начало XX в.). Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука. 206 с.
- Орынбасарқызы М., 2025. Киіз үй тігу. (Сөз бен саз бағдарламасы, 135). ҚР Ұлттық музейі (Электронды ресурс). URL: <https://youtu.be/dm-RAm29WOw?si=d7oEu-kC7FdhphQD> (Қаралған уақыты: 5.11.2025).
- Руденко С.И., 1953. Культура населения горного Алтая в скифское время. Москва-Ленинград. 402 с.
- Радлов В.В., 1989. Из Сибири. Страницы дневника. Москва: Наука. 740 с.
- Рузбихан Исфакхани, Фазлаллах ибн, 1976. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Пер. с перс., вступ. статья и примеч. Р. П. Джалиловой. Москва: Наука. 350 с.
- Толеубаев А.Т., 1991. Реликты доисламских верований и семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Гылым. 240 с.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир, 1988. Новосибирск: Наука. 225 с.

Тойшанұлы А., 2016. Түрік-моңғол мифологиясы. Монография. Өскемен: Шығыс Ақпарат. 298 б.

Ултургашева Н.Д., Чебодаева М.П., 2021. Истоки и развитие традиционного жилища хакасов войлочной юрты по материалам ученых и путешественников (XVII – XX вв.). Миссия конфессий. (Т. 10). № 3. С. 273–282.

Харузин Н.Н., 2007. История развития жилища тюркских и монгольских народов. 2-ое изд. доп. Астана: Алтын кітап. 183 с.

Юсупов Р.М., 2010. Башкирская юрта: происхождение и основные этапы развития. Юсупов Р.М., Султангареева Р.А., Шитова С.Н. Башкирская юрта. Уфа. 70 с.

Этнография каракалпаков, 1980. XIX начал о XIX века. (Материалы и исследования). Ташкент: «Фан» Узбекской ССР. 203 с.

Reference

Alymbaeva B., 2000. Yurta kirgizov v proshlom i nastoyaschem [Kyrgyz yurt in the past and present]. Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. G.P. Vasil'eva (ed.). Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Aaliyeva G.K., 2017. Etiket jilisha kyrgyzov [Kyrgyz dwelling etiquette]. Nauka, tehnika, obrazovanie [Science, technology, education]. №1 (31). P. 79–82. [in Russian].

Abdina R.P., 2019. Naimenovaniya jilisch i zonal'nyh mest tradicionnoi yurty v hakasskom yazyke [Names of dwellings and zonal places of the traditional yurt in the Khakass language]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological sciences. Theoretical and practical issues]. Vol. 12. Issue 10. P. 166–167. [in Russian].

Weinstein S.I., 1976. Problemy istorii jilisha stepnyh kochevnikov Evrazii [Problems of the history of dwellings of the steppe nomads of Eurasia]. Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. № 4. P. 42–62. [in Russian].

Weinstein S.I., 1991. Mir kochevnikov centra Azii [The World of nomads of Central Asia]. Moscow: Nauka. 296 p. [in Russian].

Vasil'eva G.P. 2000. Tipy perenosnogo zhilishcha turkmen. [Types of Portable Dwellings of the Turkmens]. Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. G.P. Vasil'eva (ed.). Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Gerodot, 1972. Istoriya v devyati knigah [History in Nine Books]. Leningrad: Nauka. 599 p. [in Russian].

Gippokrat, 1936. Izbrannye knigi [Selected books]. Translation by V.I. Rudnev; ed., introduction and notes by V.P. Karpov. Moscow: State Publishing House of Biological and Medical Literature. 736 p. [in Russian].

Zhanibekov O, 1995. Jolairyqta [In the crossroads]. Almaty: Rauan. 110 p. [in Kazakh].

Devlet M.A., 1976. Bol'shaya Boyarskaya pisanica [The Large Boyar inscription]. Moscow: Nauka. 36 p. [in Russian].

Kryukov M.V., Kurylev V.P., 2000. K rannei istorii yurty (po kitaiskim istochnikam III v. do n.e. XIII v. n.e) [On the early history of the yurt (according to Chinese sources of the 3rd c. BC – 13th c. AD)]. Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Kovalevskii A.P., 1956. *Kniga Ahmeda Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg.* [Book of Ahmed Fadlan about his journey to the Volga in 921-922]. Kharkov. 345 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1959. *Arhitektura drevnego perioda* [Architecture of the ancient period]. Margulan A., Basenov T., Mendikulov M. *Arhitektura Kazakhstana* [Architecture of Kazakhstan]. Almaty 170 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1997. *Mir kazaha*. Institut razvitiya Kazakhstana [World of Kazakh. Institute of Development of Kazakhstan]. A. Margulan International Foundation. Almaty. 57 p. [in Russian].

Mukanov M.S., 1981. *Kazahskaya yurta* [Kazakh yurt]. Almaty: Kainar. 224 p. [in Russian].

Narody Srednei Azii i Kazakhstana, 1963. [Peoples of Central Asia and Kazakhstan]. *Narody mira. Etnograficheskii ocherk* [Peoples of the World. Ethnographic essay. Academy of Sciences of the USSR. Vol. 2. 779 p. [in Russian].

Nazarbekuly S., 2005. *Qazaqtyń kiiz úi* [The Yurt of the Kazakh People]. Astana: “Elorda”. 96 p. [in Kazakh].

Naurzbaeva A., 2023. *Kazakhskaiia (kiiz úi) i kyrgyzskaiia (boz úi) yurta v aspekte etnokul'turnogo semiozisa* [The Kazakh (kiiz ui) and Kyrgyz (boz ui) Yurt in the Aspect of Ethnocultural Semiosis]. *Central Asian Journal of Art Studies*. Vol. 8, No. 1. P. 66–81. [in Russian].

Oorzhak V., 2020. *Tuvinskie traditsionnye metody tochnykh raschetov pri izgotovlenii karkasa iurt* [Tuvan Traditional Methods of Precise Calculations in the Construction of Yurt Frames]. *Novye issledovaniia Tuvy* [New Research of Tuva]. № 4. p 64–77. [in Russian].

Orazov A., Charyev D., 2000. *Nekotorye verovaniia i obriady turkmen, sviazannye s yurtoi (XIX – nachalo XX v.)* [Some Beliefs and Rituals of the Turkmen Associated with the Yurt (19th – Early 20th century)]. *Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana* [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. G.P. Vasil'eva (ed.). Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Orynbasarqyzy M. 2025. *Kiiz úi tigu* [Erecting a Yurt]. “Soz ben Saz” Program, Episode 135. National Museum of the Republic of Kazakhstan (Electronic resource) URL: <https://youtu.be/dm-RAm29WOw?si=d7oEu-kC7FdhpQD> (Accessed: November 5, 2025). [in Kazakh].

Rudenko S.I., 1953. *Kul'tura naseleniya gornogo Altaya v skifskoe vremya* [The culture of the population of the Altai Mountains in the Scythian period]. Moscow-Leningrad. 402 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1989. *Iz Sibiri. Stranicy dnevnika* [From Siberia. Diary Pages]. Moscow: Nauka. 740 p. [in Russian].

Ruzbihan Isfahani, Fazlallah ibn, 1976. *Mihman-name-ii Buhara* (Zapiski buharskogo gostya) [Mikhman-name-i Bukhara (Notes of a Bukhara guest)]. Translation, intro. article and notes by R.P. Jalilova. Moscow: Nauka. 350 p. [in Russian].

Toleubayev A.T., 1991. *Relikty doislamskikh verovanií i semeinoi obryadnosti kazahov (XIX – nachalo XX v.)* [Relics of pre-Islamic beliefs and family rituals of the Kazakhs (the 19th – early 20th cc.)]. Almaty: Gylym. 240 p. [in Russian].

Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yujnoi Sibiri. *Prostranstvo i vremya* [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Space and Time]. *Veschnyi mir*. 1988. [Eternal world]. Novosibirsk: Nauka. 225 p. [in Russian].

Toishanuly A., 2016. Turik-mongol mifologiyasy [Turkic-Mongol mythology]. Monografiya. Oskemen: Shygys Aqqarat. 298 p. [in Kazakh].

Ulturgasheva N.D., Chebodaeva M.P., 2021. Istoki i razvitie tradicionnogo jilisha hakasov voilochnoi yurty po materialam uchenyh i puteshestvennikov (XVII -XX vv.) [The origins and development of the traditional Khakass dwelling, the felt yurt, based on materials from scientists and travelers (the 18th -20th cc.)]. Missiya konfessii [Mission of the confession]. Vol. 10. № 3. P. 273–282. [in Russian].

Kharuzin N.N., 2007. Istoriya razvitiya jilisha tyurkskih i mongol'skih narodov [The history of the development of housing of the Turkic and Mongolian peoples]. Issue 2. Astana: Altyn kitap. 183 p. [in Russian].

Yusupov R.M., 2010. Bashkirsкая yurta: proishozhdenie i osnovnye etapy razvitiya [Bashkir yurt: origin and main stages of development]. Yusupov R.M., Sultangareeva R.A., Shitova S.N. Bashkirsкая yurta [Bashkir yurt]. Ufa. 70 p. [in Russian].

Etnografiya karakalpakov. XIX nachalo XIX veka [Ethnography of the Karakalpaks. The 19th - early 20th cc.], 1980. Materialy i issledovaniya [Materials and research]. Tashkent: Fan of Uzbek SSR. 203 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Өмер Фарұқ Атеш, PhD, доцент, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кузейкент шағын ауданы, Генерал Атила Атеш паша көш., 371506, Кастамону, Түркия Республикасы.

Scopus ID: 50123456789

Ибраева Гүлжан Орынбаевна, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Ömer Faruk Ateş, PhD, Associate Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kuzezykent district, General Atilla Ateş Pasha Str., 37150, Kastamonu, Republic of Turkey.

Scopus ID: 50123456789

Ibrayeva Gulzhan Orynbaevna, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Омер Фарух Атеш, PhD, доцент, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Кастамону, микрорайон Кузейкент, улица Генерала Атилы Аташ Паши, 37150, Кастамону, Республика Турция.

Scopus ID: 50123456789

Ибраева Гүлжан Орынбаевна, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлар үлесі:

О. Атеш түркі баспаналарының тарихына қатысты зерттеудің жалпы тұжырымдамасын, мақсаты мен әдіснамасын әзірледі және материалға талдау жасады.

Г. Ибраева түркі киіз үйлерінің ішкі құрылымын танытатын эмпирикалық материалды өңдеп, талдады және түсіндірді.

Вклад авторов:

О. Атеш разработал общую концепцию, цель и методологию исследования, связанного с историей тюркских жилищ; сделал анализ материала.

Г. Ибраева сделала обработку, анализ и интерпретацию эмпирического материала, раскрывающие внутреннюю составляющую тюркских юрт.

Authors' Contributions:

O. Ateş developed the general concept, purpose and methodology of the research related to the history of Turkic dwellings; conducted an analysis of the material.

G. Ibraeva processed, analyzed, and interpreted empirical material that revealed the internal components of Turkic yurts.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов:

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest:

There is no conflict of interest related to this article.

Родоплеменная структура и традиционные институты казахского общества как факторы выживания и социальной устойчивости¹

Г.Т. Каженова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-4124-0460

(E-mail: gkazhenova@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

тюркские народы, казахское общество, традиционные институты, социальная устойчивость, механизмы выживания, моральная экономика, родоплеменная структура, институт биев, кочевая цивилизация, взаимопомощь, адаптационные стратегии.

МРНТИ 03.61.21

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-66-88>

АННОТАЦИЯ

Статья представляет собой комплексный анализ традиционных институтов управления и социальной организации казахского общества, уходящих корнями в эпоху формирования кочевых сообществ, которые рассматриваются как эффективные механизмы обеспечения выживания и поддержания социальной устойчивости в условиях системных кризисов. Актуальность исследования определяется необходимостью преодоления сложившегося в историографии дисбаланса, при котором преобладает изучение внешних воздействий (российская колониальная политика, процессы советской модернизации) в ущерб анализу внутренних адаптационных ресурсов, сформированных в рамках многовековой кочевой традиции. Такой сдвиг исследовательской перспективы позволяет рассматривать кочевое общество не как пассивный объект исторических процессов, а как активного субъекта, обладавшего сложной системой внутренней регуляции. Методологическая основа работы представляет собой междисциплинарный синтез, интегрирующий инструментарий исторической науки, исторической антропологии и социологии. Теоретический каркас исследования формируют концепция «моральной экономики», сосредоточенная на нормах взаимности, солидарности и коллективной этики выживания, а также теория социальной устойчивости (social resilience), позволяющая интерпретировать традиционные институты не как статичные архаичные пережитки, а как динамичные и пластичные адаптивные системы, обеспечивавшие воспроизводство базовой социальной структуры и трансляцию культурных кодов. В рамках данной теоретической парадигмы в статье проводится детальный анализ

¹Работа выполнена в рамках проекта AP26103039 «Казахское кочевое население Степного края в годы гражданского противостояния (1918-1921 гг.): стратегии выживания».

родоплеменной структуры казахского общества как многоуровневой иерархической системы, выполнявшей функции социальной поддержки, защиты и саморегуляции. Особое внимание уделяется институтам взаимопомощи – асар, жылу и сауын, рассматриваемым как практическое воплощение принципов «моральной экономики», формировавших действенную систему коллективного страхования жизненно важных рисков и перераспределения ограниченных ресурсов. Параллельно исследуется институт биев и аксакалов, выступавший меритократическим механизмом разрешения споров и поддержания правового порядка на основе норм обычного права – адат, что обеспечивало внутреннюю стабильность и социальное равновесие. Научная новизна исследования проявляется в преодолении ограничений традиционной историографии путем выявления того, что традиционные институты, имеющие глубокие исторические корни, обеспечивали комплексную защиту – от гарантии физического выживания индивидов до сохранения основ культурной идентичности. Центральным выводом работы является положение о том, что системный кризис, вызванный насильственным разрушением данной системы в колониальный и советский периоды, наглядно подтвердил ее системообразующую роль в поддержании целостности казахского общества на протяжении веков. Практическая значимость полученных результатов заключается в возможности применения выявленных моделей социальной устойчивости для компаративного анализа адаптационных стратегий различных традиционных обществ Евразии, сталкивающихся с вызовами глобализации, климатических изменений и социально-экономических трансформаций в современную эпоху.

G. Kazhenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-4124-0460

(E-mail: gkazhenova@mail.ru)

The tribal structure and traditional institutions of Kazakh society are key determinants of survival and social stability

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of traditional governance and social organization institutions in Kazakh society, tracing their origins to the formation of nomadic communities. These institutions are examined as effective mechanisms for ensuring survival and maintaining social resilience during periods of systemic crisis. The relevance of this study is determined by the necessity to address an existing imbalance in historiography,

Received 14 October 2025. Revised 14 November 2025. Accepted 08 December 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: Г.Т. Каженова Родоплеменная структура и традиционные институты казахского общества как факторы выживания и социальной устойчивости // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. С. 66-88. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-66-88>

For citation: G. Kazhenova The tribal structure and traditional institutions of Kazakh society are key determinants of survival and social stability // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. P. 66-88. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-66-88>

whereby the examination of external influences – such as Russian colonial policies and Soviet modernization – while paying less attention to the internal adaptive mechanisms that evolved within the framework of centuries-old nomadic traditions. This shift in research perspective allows nomadic societies to be viewed as active agents endowed with sophisticated systems of internal regulation, rather than as passive subjects of historical processes. The research is grounded in an interdisciplinary synthesis that integrates the methodological approaches of history, historical anthropology, and sociology. The study's theoretical framework is informed by the concept of the 'moral economy', which emphasizes the norms of reciprocity, solidarity, and collective ethics of survival. It also draws upon the theory of social resilience, which interprets traditional institutions not as static or archaic remnants, but as dynamic and flexible adaptive systems that ensure the continuity of social structures and the transmission of cultural codes. Within this theoretical framework, the article provides a detailed analysis of the tribal structure of Kazakh society, presenting it as a multi-level, hierarchical system that performs functions of social support, protection, and self-regulation. Particular attention is given to the institutions of mutual aid – *asar*, *zhylu* and *sauyn* – which are conceptualized as practical manifestations of the principles of the 'moral economy'. These institutions constituted an effective system of collective insurance against vital risks and facilitated the redistribution of scarce resources. The roles of *biys* and *aksakals* are also examined, as they functioned as meritocratic mechanisms for dispute resolution and maintenance of legal order based on customary law (*adat*), thereby ensuring internal stability and social equilibrium. The scientific novelty of the study lies in its capacity to transcend the limitations of traditional historiography, demonstrating that traditional institutions with deep historical roots provided comprehensive protection, ranging from the physical survival of individuals to the preservation of cultural identity. A key finding of the research is that the systemic crisis resulting from the violent disruption of these institutions during the colonial and Soviet periods underscores their crucial role in maintaining the cohesion and continuity of Kazakh society over the centuries. The practical significance of the findings lies in the potential application of the identified models of social resilience to comparative analyses of adaptive strategies in diverse traditional societies across Eurasia, which are currently facing the challenges posed by globalization, climate change and socio-economic transformations in the contemporary era.

Keywords: Turkic peoples, Kazakh society, traditional institutions, social resilience, survival mechanisms, moral economy, clan-tribal structure, *biys* institution, nomadic civilization, mutual assistance, adaptive strategies.

Г.Т. Каженова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0002-4124-0460

(E-mail: gkazhenova@mail.ru)

Қазақ қоғамының ру-тайпалық құрылымы және дәстүрлі институттары – өміршеңдік пен әлеуметтік тұрақтылық факторлары

Аннотация. Мақала көшпелі қауымдардың қалыптасу дәуіріне терең тамыр тартатын қазақ қоғамының дәстүрлі басқару институттары мен әлеуметтік ұйымдасуының жан-жақты талдауын ұсынады. Бұл институттар жүйелік дағдарыстар жағдайында тіршілікті

қамтамасыз етудің және әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың тиімді тетіктері ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі тарихнамада қалыптасқан теңгерімсіздіктен арылу қажеттілігімен айқындалады; онда сыртқы ықпалдарды (Ресейдің отарлық саясаты, кеңестік жаңғырту үдерістері) зерттеу басым болып, көпғасырлық көшпенділік дәстүрі аясында қалыптасқан ішкі бейімделу ресурстарын талдау кейінгі қатарға ығыстырылған еді. Зерттеудің түпкі мақсатының тыңнан қойылысы көшпенділер қоғамын тарихи үдерістердің пассивті нысаны емес, ішкі реттелудің күрделі жүйесіне ие болған белсенді субъект ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарих ғылымы, тарихи антропология және социологияның тәсілдерін біріктіретін пәнаралық синтез құрайды. Зерттеудің теориялық ұстынын өзара көмек, ынтымақ және ұжымдық тіршілік этикасы нормаларына басымдық беретін «моральдық экономика» тұжырымдамасы, сондай-ақ дәстүрлі институттарды статикалық, архаикалық сарқыншақтар емес, базалық әлеуметтік құрылымды қайта түлету мен мәдени кодтарды тасымалдауды қамтамасыз еткен динамикалық әрі икемді бейімделгіш жүйелер ретінде түсіндіруге мүмкіндік беретін әлеуметтік тұрақтылық (social resilience) теориясы пайымдайды. Осы теориялық парадигма аясында қазақ қоғамының ру-тайпалық құрылымы әлеуметтік қолдау, қорғаныс және өзін-өзі реттеу қызметтерін атқарған көп деңгейлі иерархиялық жүйе ретінде жан-жақты талданады. «Моральдық экономика» принциптерінің практикалық көрінісі ретінде қарастырылатын және өмірлік маңызды тәуекелдерді ұжымдық қамтамасыз ету мен шектеулі ресурстарды қайта бөлуде тиімді жүйе қалыптастырған өзара көмек институттарына – асар, жылу және сауынға айрықша көңіл бөлінеді. Сонымен қатар дауларды шешу және әдет нормаларына сәйкес құқықтық тәртіпті сақтау бойынша меритократиялық механизм ретінде қызмет етіп, қоғамның ішкі тұрақтылығы мен әлеуметтік тепе-теңдігін қамтамасыз еткен билер мен ақсақалдар институты да зерттеледі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы дәстүрлі тарихнаманың шектеулерін еңсеру арқылы көрінеді: бұл – терең тарихи тамырлары бар дәстүрлі институттардың жеке адамдардың физикалық өмірін сақтап қалудан бастап мәдени бірегейліктің негіздерін қорғауға дейінгі кешенді қорғанысты қамтамасыз еткенін айқындау нәтижесінде мүмкін болды. Жұмыстың басты тұжырымы – отарлық және кеңестік кезеңдерде бұл жүйенің күштеп бұзылуы салдарынан туындаған жүйелік дағдарыс қазақ қоғамының ғасырлар бойы тұтастығын сақтауда оның жүйекұраушы рөлін айқын дәлелдегені туралы қағида болып табылады. Алынған нәтижелердің практикалық маңызы жаһандану, климаттық өзгерістер және қазіргі дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық трансформациялар сияқты сын-қатерлерге тап болып отырған Еуразияның әрқилы дәстүрлі қоғамдарының бейімделу стратегияларын салыстырмалы талдау арқылы анықталған әлеуметтік тұрақтылық үлгілерін қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Кілт сөздер: түркі халықтары, қазақ қоғамы, дәстүрлі институттар, әлеуметтік тұрақтылық, өмір сүру тетіктері, моральдық экономика, рулық құрылым, билер институты, көшпелі өркениет, өзара көмек, бейімделу стратегиялары.

Введение

Современная историография традиционного казахского общества в значительной степени сосредоточена на анализе макрополитических процессов, модернизационных

тенденций и последствий колониальной и советской политики. Вместе с тем остается недостаточно изученным вопрос о том, каким образом сами казахские сообщества, опираясь на внутренние ресурсы и традиционные институты, вырабатывали стратегии выживания и обеспечивали устойчивость в периоды социальных и природных кризисов.

Актуальность настоящего исследования определяется необходимостью смещения исследовательского акцента с внешних воздействий на внутренние механизмы адаптации и самоорганизации. Такой подход позволяет выйти за рамки восприятия кочевого населения исключительно как объекта политических и экономических трансформаций и рассматривать его в качестве активного субъекта, обладавшего собственной системой регуляции, институтами власти и социальной солидарности. Осмысление этих механизмов особенно важно в контексте современных научных дискуссий о социальной устойчивости и традиционных формах саморегуляции.

Цель исследования заключается в выявлении механизмов выживания и социальной устойчивости, обеспечивавших сохранение казахского общества в условиях природных катастроф, политических потрясений и экономических ограничений. Для достижения поставленной цели необходимо проанализировать функционирование традиционных институтов управления и социальной организации, определить их роль в обеспечении устойчивости кочевых сообществ, а также рассмотреть проявление принципов «моральной экономики» в практике взаимопомощи, распределения и коллективной ответственности.

Объектом исследования выступает традиционное казахское общество как целостная социокультурная система. Предметом – традиционные институты управления и социальной организации, способствовавшие адаптации и выживанию кочевого социума в условиях нестабильности.

Методологическая основа исследования базируется на междисциплинарном подходе, объединяющем методы исторической науки, социальной антропологии и социологии. Такой синтез позволяет рассматривать традиционные институты не только как исторические феномены, но и как функциональные механизмы социальной регуляции и коллективного выживания. Теоретическую основу составляют концепции «моральной экономики» и социальной устойчивости. Первая дает возможность анализировать социальное поведение кочевых сообществ через призму норм взаимности, солидарности и справедливости; вторая раскрывает адаптивный потенциал общества, его способность воспринимать внешние потрясения, приспосабливаться к ним и восстанавливаться. В совокупности эти подходы позволяют рассматривать традиционные институты казахского общества как важнейший ресурс социальной устойчивости, обеспечивавший сохранение социума в периоды кризисов.

Научная новизна исследования заключается в обращении к внутренним механизмам адаптации и устойчивости традиционного казахского общества, что позволяет по-новому осмыслить его социальную организацию, принципы самоуправления и морально-нормативные основания общественной жизни. Полученные результаты способствуют развитию исторической антропологии, этнологии и теории социальной устойчивости, раскрывая значение традиционных институтов как системных элементов культурной памяти и социальной преемственности.

Материалы и методы исследования

Источниковую основу исследования составил комплекс материалов, содержащих ценные эмпирические данные и позволяющих реконструировать внутренние механизмы выживания и социальной устойчивости традиционного казахского общества. Анализ дореволюционных трудов российских администраторов и ученых (Левшин, 1832; Красовский, 1868; Баллюзек, 1871; Гродеков, 1889 и др.) предоставляет внешнюю оценку структуры и функций традиционных институтов управления, хотя и зачастую через призму утилитарных задач колониального управления.

Большое значение для понимания внутренней логики и адаптивного потенциала этих институтов имеют труды казахских мыслителей. «Записка о судебной реформе» Ч.Ч. Валиханова служит фундаментальным источником для анализа института биев – центрального механизма поддержания правопорядка и социального равновесия, основанного на нормах обычного права и авторитете мудрецов–судей (Валиханов, 1985: 77–104). Работы казахских общественных деятелей начала XX века, таких, как А.Н. Букейханов, вскрывают хозяйственно–экологическую основу социальной организации, показывая, что скотоводческие цели и необходимость коллективного обеспечения скота водой были ключевыми факторами, консолидировавшими общину (Букейханов, 1910; 1927). Этот взгляд изнутри позволяет рассматривать традиционные институты не как застывшие формы, а как гибкие инструменты адаптации к вызовам степной экосистемы.

Для верификации данных и комплексной оценки трансформации и устойчивости этих структур привлекаются этнографические исследования советского и постсоветского периодов (Алимбай, Муканов, Аргынбаев, 1998; Масанов, 1995), а также законодательные акты Российской империи, демонстрирующие политику целенаправленного демонтажа традиционной системы самоуправления (О преобразовании управления Киргизскими Степями, 1868: URL).

Методологический аппарат исследования направлен на реализацию его главной цели – анализа традиционных институтов как функциональных механизмов выживания и социальной устойчивости. В основе лежит междисциплинарный подход, интегрирующий принципы исторической антропологии и социальной истории, что позволяет сместить фокус с макрополитических процессов на повседневные практики и стратегии коллективного выживания рядовых кочевников.

Историко–генетический метод применяется для прослеживания генезиса и трансформации институтов в условиях внешнего давления и внутренних кризисов. Метод исторической реконструкции используется для воссоздания целостной картины функционирования социальных институтов на основе фрагментарных данных. Сравнительно–исторический метод способствует выявлению как универсальных, так и уникальных черт адаптационных механизмов казахского общества.

Ключевую методологическую основу исследования составляет теоретический синтез концепций «моральной экономики» и социально–экологической устойчивости. Концепция «моральной экономики», разработанная Дж. Скоттом и Э. П. Томпсоном (Scott, 1992; Thompson, 1971), утверждает, что люди, особенно представители традиционных и крестьянских сообществ, руководствуются в своей деятельности не только стремлением к экономической выгоде, но и системой моральных норм, представлений

о справедливости, долге и социальной ответственности. Эти нормы задают границы допустимого экономического поведения и определяют баланс между личными интересами и общественным благом. Нарушение этих представлений воспринимается как социальная несправедливость, способная вызвать коллективные протестные реакции, направленные на восстановление нарушенного морального равновесия.

В трудах указанных исследователей «моральная экономика» рассматривается как совокупность этических принципов, регулирующих хозяйственные отношения внутри сообщества и обеспечивающих поддержание социальной солидарности. Применение данной концепции к анализу казахского общества позволяет выявить, что традиционные формы взаимопомощи – жылу и асар – функционировали не просто как механизмы перераспределения материальных ресурсов, но и как проявление коллективной этики выживания. Они обеспечивали социальную защиту, снижали уязвимость отдельных членов сообщества и способствовали сохранению минимальных стандартов существования в периоды природных и социальных кризисов. Таким образом, концепция «моральной экономики» позволяет рассматривать традиционные институты казахского общества как устойчивую систему социальных регуляторов, основанную на принципах взаимности, справедливости и ответственности, что придает исследованию междисциплинарную глубину и аналитическую целостность.

Сочетание этого подхода с концепцией социально-экологической устойчивости, трактующей устойчивость не как сохранение статичного состояния, а как способность системы к адаптации и трансформации, позволяет интерпретировать традиционные институты казахского общества в качестве сложных адаптивных механизмов. Эти институты не только минимизировали риски и смягчали последствия потрясений, но и демонстрировали способность к структурной реорганизации и выработке новых стратегий выживания в условиях радикальных изменений.

Теория социальной устойчивости (social resilience) служит важным аналитическим инструментом для оценки адаптивного потенциала казахского общества в кризисные периоды. Она позволяет продемонстрировать, что гибкость социальных структур – таких, как родоплеменная организация и институт биев – обеспечивала не пассивное сопротивление внешним угрозам, а активную реорганизацию социальных практик, поддержание порядка и перераспределение ресурсов в условиях институционального вакуума.

В данном исследовании теория социальной устойчивости применяется в качестве ключевой теоретической основы для анализа способности локальных сообществ адаптироваться к системным потрясениям. При этом учитывается критика концепции, указывающая на ее склонность к аполитичности и ориентации на сохранение статус-кво (Davoudi, 2012: 301). Следуя аргументации С. Давуди, внимание переносится с простого «возврата в равновесие» на адаптивный потенциал и способность социальной системы к трансформации в ответ на вызовы. Применительно к казахскому традиционному обществу такой подход позволяет анализировать не только процессы выживания, но и активные стратегии социальной реорганизации и поиска новых нормативных оснований в условиях разрушения прежних институтов. Таким образом, устойчивость трактуется в прогрессивном ключе – как способность к структурным изменениям, обеспечивающим сохранение социальной целостности в новых исторических условиях.

Для преодоления обозначенных ограничений и уточнения концептуального аппарата данное исследование опирается на современную парадигму социально–экологической устойчивости (social-ecological resilience). В ее рамках устойчивость понимается не как простое «возвращение к равновесию», а как способность системы к адаптации и трансформации в условиях внешних шоков (Rogers, 2020). Такой подход позволяет рассматривать традиционные институты казахского общества как динамичные механизмы, которые не только демонстрировали устойчивость к кризисным явлениям, но и находили пути реорганизации социальной жизни и выработки новых моделей существования в условиях радикально меняющейся реальности начала XX века.

Таким образом, предложенный теоретический синтез создает основу для принципиально нового прочтения социальной истории Казахстана. Концепция «моральной экономики» раскрывает нормативно-ценностное ядро традиционных институтов, в то время как теория социально-экологической устойчивости позволяет анализировать их адаптационно-трансформационный потенциал. Такой подход дает возможность исследовать, как в кризисных условиях начала XX века родоплеменная организация, система взаимопомощи и институт биев не просто воспроизводили существующие практики, но и генерировали новые формы социальной консолидации и выживания.

Данное исследование призвано заполнить существующий пробел в историографии, предложив анализ традиционных институтов казахского общества не как пассивных объектов внешней трансформации, а как активных механизмов выживания и поддержания социальной устойчивости. Такой ракурс позволяет переосмыслить роль местных сообществ в преодолении системных кризисов и выявить внутренние источники социальной стабильности, сохранявшие свою эффективность даже в экстремальных условиях колониальной модернизации и последующих революционных потрясений.

Степень изученности темы

Историографические основы изучения социального устройства традиционного казахского общества были заложены в трудах дореволюционных исследователей и администраторов (Завалишин, 1862, Мейер, 1865; Гродеков, 1889 и др.). Они представляли собой в основном описательные исследования, сосредоточенные на социальном устройстве казахского общества до реформ XIX века и изменениях, вызванных их проведением. В центре внимания находились практические задачи управления степью, поэтому анализ традиционных институтов носил утилитарный характер, а акцент делался на их «отсталости» и необходимости трансформации. Эти работы сохраняют значение важного исторического источника. Однако собственно научная историография социальных трансформаций казахского общества сформировалась в основном в советский и постсоветский периоды.

Советская историография рассматривала процессы трансформации казахского общества в контексте концепции «включения народов в общероссийское социально–экономическое пространство». Основной акцент делался на колониальном характере российской политики и классовой стратификации (Асфендияров, 1993; Зиманов, 1958, 1960, 2008). Постсоветская казахстанская историография расширила проблематику, рассматривая сложность и многослойность трансформаций, сочетавших элементы принудительной интеграции и возможности для локальных элит адаптировать

или трансформировать свое положение. Исследователи акцентируют внимание на адаптации традиционных институтов к имперской административно-правовой модели и формировании новой социальной стратификации (Артыкбаев, 2019 и др.). Зарубежная историография (Каппелер, 2000; Burbank, Cooper, 2010) рассматривает процессы интеграции периферийных обществ в сравнительном имперском контексте. В центре внимания – особенности взаимодействия центра и окраин, а также универсальные механизмы адаптации в рамках имперских проектов.

Таким образом, сложившаяся историографическая традиция предлагает три основных ракурса изучения социальной истории казахского общества имперского периода: советская историография акцентировала проблемы колониального гнета, постсоветская – сложность и многогранность социальных трансформаций, а зарубежная – сравнительный имперский контекст.

Ключевой пробел, выявляемый анализом существующих исследований, заключается в том, что комплексный анализ традиционных институтов через призму концепции моральной экономики и социальной устойчивости остается неразработанным. Существующие подходы, при всех своих достоинствах, фокусируются преимущественно на внешних воздействиях и структурных изменениях, оставляя без внимания внутренние, ценностно-нормативные механизмы коллективного выживания. Именно предложенный в данном исследовании теоретический синтез позволяет перейти от констатации изменений к пониманию того, как традиционные институты функционировали в качестве активной системы обеспечения социальной устойчивости и каким образом их внутренняя логика, основанная на принципах моральной экономики, позволяла обществу не просто сопротивляться кризисам, но и адаптироваться к ним.

Анализ

Традиционные институты казахского общества представляли собой не просто совокупность обычаев, а сложную социальную технологию выживания, обеспечивавшую устойчивость в условиях кочевого быта. Фундаментом этой системы служила четкая и многоуровневая иерархия, где каждый элемент – от крупнейшей конфедерации до малой семейной ячейки – гарантировал своим членам безопасность, идентичность и всестороннюю поддержку. Высшим уровнем этой сети коллективной безопасности выступали жузы (Старший, Средний, Младший). Жуз представлял собой объединение племен, связанных общей исторической судьбой, территорией кочевания и политическими интересами. Он выполнял функцию высшего арбитра и защитника, особенно во время крупных военных конфликтов или внешних угроз, а также позволял вести переговоры с соседними государствами как единая политическая сила.

Следующим уровнем иерархии после рода было племя (тайпа) – крупное объединение родов, объединенных верой в общего мифического предка-эпонима и владевших определенной территорией (жер-су). Племя выполняло ключевые функции политической консолидации и военной организации. В случае внешней угрозы все взрослые мужчины племени были обязаны встать на защиту своих сородичей и земли. Одновременно оно являлось важнейшим звеном коллективной безопасности: принадлежность к племени обеспечивала человеку право рассчитывать на защиту и поддержку соплеменников в любой точке степи. Такая система взаимной обороны была единственным действенным механизмом поддержания безопасности в условиях традиционного кочевого общества.

Основным звеном системы социальной поддержки выступал род (ру). В отличие от первобытного рода, казахское «ру» обладало сложной социальной организацией (Жданко, 1974: 45-62), руководство которой принадлежало биям (Артыкбаев, 2023: 103). Именно род брал на себя основную нагрузку по обеспечению коллективного выживания, выступая гарантом безопасности и благополучия своих членов.

Род (ру) представляет собой ключевую административно–политическую единицу, объединявшую несколько групп, связанных через институт «жеті ата». Под жеті ата понималась генеалогическая система, охватывающая семь поколений по мужской линии от одного общего предка. Она не только структурировала горизонтальные связи между родственными группами, но и обеспечивала единство рода. Эта система имела важное правовое и социальное значение. Прежде всего, она закрепляла норму экзогамии: браки внутри семи колен строго запрещались, что предотвращало кровосмешение и укрепляло связи между различными родами. Наряду с этим жеті ата служила механизмом взаимной поддержки, формируя у индивида чувство защищенности и включенности в коллектив.

С раннего возраста человек осознавал свою принадлежность к конкретному роду и знал своих предков вплоть до седьмого колена. Это формировало чувство достоинства, уверенность в себе и ясное понимание своего социального статуса. Осознание сопричастности к большой семье обеспечивало постоянное взаимодействие и поддержку на всех этапах жизненного цикла – от рождения до свадьбы и похорон. В этом контексте изгнание из рода рассматривалось как высшая форма наказания, фактически равная социальной смерти.

Особую роль в традиционной системе казахского общества играл институт коллективной ответственности. Род выступал гарантом возмещения ущерба за преступления, совершенные его членами, и нес ответственность перед другими родами. Он обеспечивал реализацию кровной мести как механизма защиты жизни сородича, участвовал в уплате и получении куна (выкупа за преступление), защищал интересы своих членов в межродовых отношениях. Даже в начале XX века отмечалось: «род отвечает за преступление, совершенное его сочленом; он получает и платит взыскания роду...; род защищает интересы родовича перед чужим родом» (Народы Востока, 1919: 16–17).

Род также выполнял функции своеобразного социального страхования: в случае смерти главы семьи забота о его вдове и детях возлагалась на ближайших родственников, что предотвращало маргинализацию наиболее уязвимых членов общества. Таким образом, родоплеменная структура представляла собой не просто форму социальной организации, а многофункциональную систему взаимопомощи, обеспечивавшую своим членам защиту – от материальной и правовой поддержки до сохранения психологической устойчивости и групповой идентичности. Базовым звеном этой системы являлся аул – первичная хозяйственная и социальная ячейка, объединявшая несколько поколений близких родственников. Здесь помощь и взаимовыручка были ежедневными и безусловными: совместный выпас скота, перекочевки, ведение хозяйства, бытовая поддержка, воспитание детей и передача традиций. Аул обеспечивал удовлетворение основных потребностей и выступал первой линией социальной защиты.

Иерархия жуз → племя → род → аул формировала универсальную многоуровневую систему социальных гарантий, основанную на принципах коллективной ответственности

и взаимной поддержки. Лояльность индивида к своей общине обеспечивала ему доступ к широкой сети защиты и помощи, охватывавшей весь спектр социальных рисков – от хозяйственных трудностей на уровне аула до угрозы физического уничтожения, от которой оберегал уже весь жуз.

Рассмотрение родоплеменной организации как сети социальной поддержки позволяет понять причины ее исторической устойчивости и сохраняющейся значимости. Данная система была не просто архаичным пережитком, а сложным, многоуровневым механизмом взаимопомощи, во многом выполнявшим функции современных институтов социального обеспечения, правопорядка и безопасности. Формирование такой системы было прямым следствием суровых условий кочевой цивилизации. Экстремальный климат, необходимость постоянных перемещений, угроза джута и военных конфликтов требовали от общества высочайшей степени сплоченности и самоорганизации. При этом родоплеменная структура казахского общества, составлявшая основу его социальной организации, отнюдь не была жесткой иерархией. Ее ключевой характеристикой являлись гибкость и динамизм, обеспечивавшие выживание в условиях хрупкой степной экосистемы.

Универсальную модель для понимания этой динамики предлагает концепция «пульсирующей общины», разработанная советским этнографом В. Р. Кабо (Кабо, 1986). Согласно этой теории, стабильная община осваивает территорию через ритмичную смену фаз концентрации (объединения) и дисперсии (дробления на мелкие хозяйственные группы). Такая форма организации позволяет поддерживать равновесие между демографическим потенциалом, ресурсной базой и экологическими ограничениями. Как справедливо отмечает Н. Алимбай, циклический характер этой адаптации обладает высокой эвристической ценностью и оптимально объясняет механизм функционирования казахской общины, в которой периоды объединения и расселения были не хаотичными, а закономерными элементами социально-экономического цикла (Алимбай, 1998: 16–17).

В структуре казахского социума «максимальной общиной» выступал род (ру) или племя, осваивавшие общую родовую территорию (жер-су) и сохранявшие стабильность в течение поколений. Однако хозяйственное освоение родовой территории происходило в форме постоянного «пульсирования», описанного В. Р. Кабо. Зимой наступала фаза дисперсии: хозяйственные группы – аулы – рассредоточивались по обширным пространствам, чтобы прокормить скот в условиях дефицита кормовой базы. Летом же, в период вегетационного роста и высокой продуктивности пастбищ, наступала фаза концентрации. Богатые уголья – жайляу и коктеу – позволяли объединять несколько аулов в более компактные группы, что облегчало организацию совместного выпаса, рытье и использование колодцев, а также взаимопомощь в хозяйственных делах. Именно эта циклическая смена концентрации и дисперсии, основанная на экологической логике, выступала важнейшей адаптивной стратегией. Она превращала родоплеменную сеть из фиксированной иерархии в подвижный и «живой» социальный организм, обеспечивавший устойчивость и выживание всего общества в условиях степной экосистемы.

Таким образом, родоплеменная структура служила фундаментом социальной солидарности казахского общества. Однако возникает вопрос: какими конкретными механизмами эта солидарность реализовывалась в повседневной жизни и в периоды кризисов? Основой социальной сплоченности выступала система экономической

взаимопомощи, особенно важная в условиях природной и хозяйственной нестабильности. В случае засухи, падежа скота или неурожая родственные группы обязаны были поддержать пострадавшего сородича. Повседневные хозяйственные задачи – строительство жилища, выпас скота, заготовка корма, сбор урожая – решались коллективно, усилиями большой семьи или рода, посредством институтов асар (совместный труд) и жылу (сбор средств или имущества в помощь потерпевшим).

Конкретным механизмом реализации этой взаимопомощи выступала территориально-хозяйственная община, или аул, являвшийся первичной ячейкой общества, обеспечивавшей весь производственный цикл. Как отмечал А. Алимбай, «хозяйственный аул представляет собой специализированную организационную форму адаптивной стратегии жизнедеятельности кочевников, точнее, генерализованную адаптивную функцию кочевой общины» (Алимбай, 1998: 43). Н.Э. Масанов характеризовал общину как «кооперацию трудящихся индивидов», основанную на совместном труде и коллективной организации производства (выпас скота, водопой, заготовка кормов и т.д.) (Масанов, 1995: 134-135).

Институты асар, жылу и сауын были органичной частью этой производственной кооперации и ключевым элементом того, что в современной науке определяется как «моральная экономика» – системы, в которой экономические практики неотделимы от моральных норм и социальных обязательств. Взаимопомощь здесь выступала не только нравственным долгом, но и объективной экономической необходимостью, обеспечивавшей выживание коллектива в условиях суровой природной среды.

Асар представлял собой совместный труд для выполнения больших трудоемких задач – строительства жилища, перекочевки, хозяйственных работ. Он основывался на этике безвозмездности и социальной взаимности. Этот механизм функционировал как своеобразная форма «социального контракта»: оказывая помощь сегодня, человек инвестировал в собственную будущую безопасность. Тем самым создавалась децентрализованная, но эффективная система коллективного страхования рисков. Здесь ярко проявлялись принципы моральной экономики, когда экономическое действие направлено не на извлечение выгоды, а на поддержание социальной целостности и солидарности.

Жылу представлял собой целевую помощь пострадавшим от стихийных бедствий или конфликтов и был более формализованным инструментом взаимопомощи. Его закрепление в своде законов «Жеті жарғы» придавало этой практике статус легитимной и обязательной нормы. Инициатива сбора помощи часто исходила от ханов и биев, что свидетельствовало о признании его как жизненно важного механизма перераспределения ресурсов. Таким образом, моральный императив взаимопомощи трансформировался в публичную обязанность.

Сауын дополнял эту систему. Традиция сауын сурау предполагала передачу дойного скота состоятельными хозяйствами во временное пользование нуждающимся. Массовое распространение жылу и сауына в периоды джутов подтверждало их эффективность как инструментов перераспределения, препятствовавших разорению и исчезновению беднейших хозяйств.

В совокупности эти институты выполняли несколько критически важных функций. Они обеспечивали страхование рисков, распределяя ущерб от бедствий по всей общине; способствовали перераспределению ресурсов, предоставляя минимальные гарантии

уязвимым группам и сдерживая социальное расслоение; укрепляли солидарность, поддерживая чувство коллективной идентичности и социальной сплоченности.

Принципиально важно, что данная система моральной экономики не ограничивалась узкими рамками родства. Как отмечал Н. Э. Масанов, община включала в себя и «чужеродцев», а работа в производственных группах предоставлялась по принципу хозяйственной необходимости, а не степени родства (Масанов, 1995: 136–137). Такая способность распространять нормы солидарности за пределы родовых связей делала моральную экономику казахов особенно гибкой и устойчивой, превращая ее в универсальный механизм коллективного выживания всего сообщества, проживающего на данной территории.

Масштабы и формы взаимопомощи были адаптивными. Зимой, в период максимального риска (джуты, нехватка кормов), механизмы взаимопомощи функционировали в рамках небольшой, сплоченной минимальной общины. Летом, когда задачи требовали большего числа рук, институт асара действовал уже на уровне расширенной общины (Масанов, 1995: 137-138, 141). Материальной основой этой системы выступала коллективная собственность на ключевые ресурсы: минимальная община владела зимними пастбищами, а расширенная – искусственными водоисточниками и прилегающими пастбищами (Масанов, 1995: 139-140, 142-143). Гарантированный доступ к воде и пастбищам для каждого члена общины сам по себе являлся механизмом страхования базовых жизненных рисков.

С точки зрения системного подхода кочевая община представляла собой не просто хозяйственную единицу, а целостную социальную организацию с отлаженными механизмами саморегуляции. В периоды социально-экономических кризисов, вызванных включением в имперское пространство и серией экологических катастроф, именно традиционные институты взаимопомощи – ядро моральной экономики – проявили высокий адаптивный потенциал. Они смягчали последствия кризисов, предотвращали массовое обнищание и сохраняли каркас социальных отношений, обеспечивая устойчивость общества в эпоху колониальной модернизации и потрясений начала XX века.

Концептуальные параллели этим практикам находим в трудах Э. П. Томпсона, исследовавшего «моральную экономику» английских крестьян XVIII века. По его наблюдениям, устойчивость сельских сообществ обеспечивалась системой моральных ожиданий, предписывавших справедливое распределение ресурсов и взаимопомощь в кризисные периоды (Thompson, 1971). Аналогичным образом казахские кочевники через институты асар и жылу закрепляли нормы справедливости и коллективной солидарности, служившие гарантией выживания и социальной сплоченности.

Дальнейшее развитие эти идеи получили в исследованиях Дж. Скотта, который, анализируя аграрные сообщества Юго-Восточной Азии, показал, что их поведение ориентировано не на максимизацию прибыли, а на минимизацию рисков и поддержание социальной безопасности (Scott, 1992). Казахская система взаимопомощи демонстрирует аналогичную логику: асар, жылу и сауын выполняли функции перераспределения ресурсов и снижения уязвимости домохозяйств, превращая моральную экономику в основу социальной устойчивости в условиях кочевого образа жизни.

Таким образом, моральная экономика казахов предстает не как локальное явление, а как часть универсальной модели, свойственной аграрным и кочевым обществам разных регионов мира, где солидарность и взаимопомощь выступали фундаментом

коллективного выживания. Вместе с тем экономическая взаимоподдержка, как бы развита она ни была, не могла обеспечить долговременную стабильность без эффективных регулятивных и судебных институтов, поддерживавших внутренний баланс и справедливость.

Полученные результаты

Нормативная база моральной экономики получала практическое воплощение через деятельность традиционных институтов власти. Институты взаимопомощи получали правовое закрепление в «Жеті жарғы», а их исполнение контролировалось традиционными лидерами – ханами и биями. Именно мудрое руководство и справедливый суд, опиравшиеся на авторитет обычного права, превращали моральную экономику из стихийной практики в отлаженную систему, способную гибко реагировать на вызовы и разрешать конфликты, возникавшие при перераспределении ресурсов.

Традиционное казахское общество, сформировавшееся в условиях кочевого и полукочевого быта, обладало уникальной системой социально-политической организации, основанной на родоплеменных отношениях. Центральное место в ней занимали не столько формальные институты власти, сколько авторитетные социальные механизмы, главным образом институты биев и аксакалов. Их деятельность обеспечивала баланс интересов, регулирование конфликтов и сохранение стабильности внутри общины.

Ключевым механизмом поддержания этого баланса выступал внутренний арбитраж. Споры из-за земли, имущества или личных оскорблений урегулировались старейшинами или советом рода. Эта родовая солидарность служила фундаментом судебно-правового процесса в казахском обществе. Коллективная поддержка реализовывалась через уважаемых представителей рода, которые выступали посредниками в разрешении конфликтов и гарантом справедливости. Такой механизм позволял решать конфликты на месте, не допуская их эскалации в насилие, и обеспечивал восстановление справедливости в рамках принятых обычаев.

Таким образом, экономическая взаимопомощь и правовое регулирование выступали двумя взаимодополняющими столпами, обеспечивавшими устойчивость кочевого социума. Если моральная экономика создавала материальную основу для выживания, то институты биев и аксакалов обеспечивали правовые и социальные рамки, необходимые для поддержания долговременной стабильности системы.

В литературе нередко встречается упрощенное толкование роли биев исключительно как судебных деятелей, что не отражает всей полноты их функций (Артыкбаев, 2023: 100). Российские исследователи дореволюционного периода отмечали, что бии играли прежде всего роль родоправителей (Броневский, 1830: 412; Баллюзек, 1871: 46; Гродеков, 1889: 176, 178). В современной историографии они рассматриваются как лица, сосредоточивавшие в своих руках значительную власть и выступавшие связующим звеном между различными уровнями казахского общества. Именно бии обеспечивали его укрепление и развитие, соединяя все нити управления родоплеменными коллективами. Их авторитет признавали не только простые кочевники, но и верховные правители крупных племенных объединений (Мажитова, 2015: 260).

Особенностью традиционного казахского общества являлась неделимость власти, которая концентрировалась в руках знатоков традиций и норм обычного права,

способных осуществлять управление на всех уровнях социальной иерархии (Омарханов, 2003). По наблюдению Н. П. Рычкова, которого цитирует Артыкбаев, каждая орда подразделялась на округа и улусы, во главе которых стояли бии и представители знатных родов (Артыкбаев, 2023: 101–102).

Следует отметить, что, хотя руководящая роль традиционно принадлежала авторитетным семьям, окончательный выбор лидера зависел от совета аксакалов. Руководствуясь принципом меритократии, аксакалы выдвигали кандидатов, обладавших не столько знатным происхождением, сколько личными достоинствами – ораторским мастерством, организаторскими способностями и глубоким знанием эдет – норм обычного права (Артыкбаев, 2023: 103). Такой механизм отбора обеспечивал, чтобы статус бия получали наиболее компетентные представители общины, способные эффективно регулировать конфликты и поддерживать социальное равновесие.

Таким образом, бий выступал не просто судьей, но и руководителем общины, играя ключевую роль в урегулировании наиболее острых споров – о пастбищах, водопое, скоте или кровной мести. Его главной задачей было не наказание, а поиск справедливого решения, способного предотвратить эскалацию конфликта и восстановить общественный баланс.

Несмотря на высокий авторитет, власть биев не была абсолютной. Их деятельность была тесно связана с институтом аксакалов. Бии не могли принимать важные решения без согласия старейшин, возглавлявших патронимические группы («бір ата»). Поддержка аксакалов во многом определяла положение биев, а их влияние зависело как от личных качеств, так и от численности и значимости рода (Артыкбаев, 2023: 102, 106). Аксакалы – титул уважаемых старейшин, выполняли роль хранителей традиций и посредников в бытовых конфликтах, а также советников для биев и всей общины. Их авторитет, основанный на мудрости и жизненном опыте (сам титул «аксакал» означает «белобородый»), позволял им влиять на позицию бия и определять степень его поддержки в общине (Артыкбаев, 2023: 102, 106).

Большинство исследователей сходятся во мнении, что родовые лидеры – бии, старшины и аксакалы – представляли верхушку общины и играли ведущую роль в функционировании кочевого социума (Мажитова, 2016: 46). Их взаимодействие составляло основу эффективной модели самоуправления. Бий, опираясь на авторитет аксакалов, обеспечивал урегулирование наиболее острых конфликтов и осуществлял стратегическое руководство, тогда как аксакалы поддерживали социальный мир на уровне повседневных отношений, легитимировали решения бия и представляли интересы рядовых общинников.

Совместная деятельность биев и аксакалов формировала сбалансированную систему управления, основанную на сочетании личного авторитета и норм обычного права. Эта сбалансированная модель на протяжении веков демонстрировала свою эффективность, обеспечивая социальную стабильность и внутреннее равновесие казахского общества даже в условиях возрастающего внешнего давления. Однако с присоединением казахских земель к Российской империи начался целенаправленный демонтаж традиционной системы управления. Как отмечается в аналитическом очерке начала XX века, «проходя все-таки под знаком ослабления и уничтожения родовой силы и солидарности, эта политика разрушала действительную основу мира и народного правосудия».

Ключевым моментом стало Временное положение 21 октября 1868 года, которое «окончательно разделило в интересах самодержавной администрации степь на уезды,

волости и аулы, расколело роды на части и включило их в различные административные единицы». Согласно этому документу, «волости и уезды были подчинены начальникам, назначенным из центра, которым была передана исполнительная власть беев». Последствия этих преобразований оказались разрушительными: «В результате получилось в степи небывалое распространение особых междуродовых ссор («талас»), вызванных нежеланием родов, насильственно включенных в волости, управляться чуждыми родовичами». Авторы очерка констатируют: «Это страшное зло губительно отзывается на современной жизни киргиз, отнимая у них единение и согласие, которое необходимо для правильного и благополучного развития народа» (Народы Востока, 2019: 15).

Таким образом, целенаправленное разрушение традиционной системы родоплеменного самоуправления и устранение института биев как реальной властной вертикали привело к системному кризису – ослаблению социальной сплоченности и резкому росту конфликтов в казахской степи. На этом фоне становится особенно очевидной историческая роль биев и аксакалов как ключевых носителей порядка и социального согласия. Их способность поддерживать стабильность в кризисные периоды находит подтверждение в оценке исследователей, которые характеризуют родоплеменную организацию казахов как эффективный механизм поддержания социального и политического порядка на обширных территориях, демонстрировавший устойчивость даже в условиях внешнего давления (Frank, Sahadeo, 2011: 97). Данный подход позволяет рассматривать институты биев и аксакалов не как архаичные пережитки, а как жизнеспособную и адаптивную систему, служившую фундаментальным фактором выживания и устойчивости кочевого сообщества на протяжении столетий.

При этом очевидно, что институты биев и аксакалов, составлявшие основу традиционной системы самоуправления, сохраняли отдельные функции и после административных реформ Российской империи. Даже после демонтажа родоплеменной организации их ценностное ядро – принципы коллективной ответственности, моральной справедливости и общественного участия – продолжали существовать в трансформированной форме.

В советский период происходило целенаправленное подавление формальных структур родоплеменного самоуправления: институты биев и аксакалов были упразднены как несовместимые с идеологией централизованного государства, а родоплеменная организация объявлялась пережитком феодально-патриархальных отношений (Бакирова, 2023). Однако многие элементы этой системы не исчезли, а «ушли в глубину» социальной жизни, проявившись в неформальных практиках. Функции биев как мудрых арбитров и хранителей норм в значительной степени перешли к уважаемым старейшинам, которые негласно продолжали играть роль медиаторов в локальных спорах в сельской местности. Принципы «моральной экономики», хотя и в урезанном виде, сохранялись в практике соседской и родственной взаимопомощи – помощи в строительстве, сборе урожая, организации тоев и др.

С обретением независимости Казахстаном начался новый этап символического возрождения и реинтерпретации традиционных институтов. Они стали восприниматься как ресурс национальной консолидации и гражданской идентичности, а также как источник культурной легитимности власти. Наиболее наглядно преемственность традиционных институтов проявляется в современных формах локального

самоуправления. В последние десятилетия в Казахстане происходит последовательная институционализация советов аксакалов, которые функционируют как при местных исполнительных органах (акиматах), так и в структуре Ассамблеи народа Казахстана (Ақсақалдар кеңесі АНК, 2024). В состав этих советов входят авторитетные представители местных сообществ и неправительственного сектора, что обеспечивает их легитимность и связь с населением. Советы аксакалов оказывают содействие государственным органам и участвуют в разрешении социальных конфликтов, проводят большую работу по укреплению института семьи и продвижению общенациональных ценностей (Совет аксакалов, 2023).

О «возрожденных традиционных регуляторах» свидетельствует деятельность Советов биев, которые, по определению А. М. Бакировой, «социально оправданы и содействуют совершенствованию действующего права в Казахстане». Их основной функцией является «оказание практической помощи при разрешении социальных, религиозных и иных конфликтов между жителями региона» (Бакирова, 2023). Эти институты, легитимированные не административным назначением, а общественным признанием и моральным авторитетом их членов, представляют собой прямое продолжение исторических форм самоуправления.

Таким образом, трансформация традиционных институтов в постколониальный период демонстрирует их глубинную интегрированность в социальную ткань казахского общества. Пройдя через этап разрушения и маргинализации, они не только сохранились как элементы культурной памяти, но и адаптировались в ответ на вызовы нового времени. В современных реалиях эти институты вносят вклад в укрепление социального капитала и развитие локального самоуправления, выступая динамичным фактором социальной устойчивости и носителями преемственности национальных ценностей.

Выводы

Проведенное исследование показало, что традиционные институты управления и социальной организации казахского общества представляли собой гибкую систему адаптации, обеспечивавшую устойчивость и выживание кочевого социума в условиях природных и политических кризисов. Данный вывод непосредственно отвечает на центральный исследовательский вопрос о внутренних механизмах выживания, смещая акцент с внешних воздействий на анализ собственных ресурсов адаптации казахского общества.

Родоплеменная структура, суд биев, советы аксакалов и формы взаимопомощи выполняли функции социальной регуляции, правового арбитража и коллективной поддержки, формируя механизмы общественного равновесия и сплоченности. Гибкость системы проявлялась в конкретных адаптационных механизмах: сезонном «пульсировании» общины, перераспределении ресурсов через институты жылу и сауын во время джута, а также в способности института биев трансформироваться в условиях колониального давления, сохраняя арбитражные функции на местном уровне.

Концепции «моральной экономики» и социальной устойчивости, использованные в исследовании, позволили выявить, что выживание казахского общества обеспечивалось не столько административными механизмами, сколько морально-нравственными регуляторами поведения и коллективными нормами ответственности. В этом

заключается научная новизна исследования – преодоление ограничений существующей историографии, которая традиционно акцентировала внешние воздействия и структурные изменения, тогда как настоящее исследование раскрывает ценностно-нормативные основания устойчивости.

Демонтаж традиционной системы управления в результате колониальной политики Российской империи привел к системному кризису – ослаблению социальной сплоченности и росту внутренних конфликтов, что наглядно подтвердило историческую роль этих институтов как фундаментального фактора устойчивости. При этом анализ показал, что даже в условиях внешних воздействий традиционные институты демонстрировали способность к адаптации и частичной трансформации, сохраняя базовые принципы коллективизма.

Расширение историко-культурной перспективы позволяет увидеть удивительную жизнеспособность этих институтов. В условиях советской модернизации и последующего строительства национальной государственности их основные ценности – коллективная ответственность, моральная справедливость и общественное участие – продолжали существовать в форме неформальных практик, а впоследствии получили институциональное воплощение в современных формах местного самоуправления (советы аксакалов, совет биев). Эти институты стали важным символическим ресурсом национальной идентичности и социальной интеграции. Следовательно, традиционные институты казахского общества представляют собой не статичный исторический феномен, а динамичную систему, продолжающую укреплять социальную сплоченность и культурную преемственность. Их исторический опыт обладает практической значимостью для разработки моделей устойчивого развития и эффективного местного самоуправления в современных условиях.

Таким образом, исследование вносит существенный вклад в современную историографию, демонстрируя, что традиционные институты казахского общества обладали значительным адаптационно-трансформационным потенциалом. Они обеспечивали не только физическое выживание и воспроизводство социальной структуры, но и сохранение культурной идентичности в условиях экологических катастроф и радикальных внешних преобразований. Этот опыт остается актуальным для понимания механизмов социальной устойчивости в современную эпоху глобальных вызовов.

Литература

Ақсақалдар кеңесі АНК, 2024. Ассамблея народа Казахстана. URL: <https://assembly.kz/ru/ank/sovet-aksakalov-ank/> (дата обращения: 11.11.2025).

Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х., 1998. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: очерки теории и истории. Алматы: Ғылым. 233 с.

Артыкбаев Ж.О., 2019. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. Астана, Москва: ТОО «Центрально-Азиатское книжное издательство». 340 с.

Артыкбаев Ж.О., 2023. Государство и право казахов в контексте тюрко-монгольских традиций (по материалам устной традиции казахов): монография. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 192 с.

Асфендияров С.Д., 1993. История Казахстана. Алма-Ата: Қазақ университеті. 304 с.

Бакирова А.М., 2023. Совет биев как архетип традиционной правовой культуры казахов в XXI в. Вестник Кемеровского государственного университета. Серия:

Гуманитарные и общественные науки. 7(2). 231–239. <https://doi.org/10.21603/2542-1840-2023-7-2-231-239>

Баллюзек Л.Ф., 1871. Народные обычаи, имевшие, отчасти и нынешние, в Малой Киргизской орде силу закона. Собр. по распоряжению Л.Ф. Баллюзека. Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. 2. Казань. С. 45–167.

Броневский Г., 1830. Записки о киргиз-кайсаках Средней орды. Отечественные записки. Ч. 43. СПб. С. 412.

Букейханов А.Н., 1910. Киргизы. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия. СПб. С. 577–600.

Букейхан А.Н., 1927. Казаки Адаевского уезда. Казаки. Антропологические очерки. МОКИСАР. Вып. 3. Л.: Изд-во АН СССР. С. 59–82.

Валиханов Ч.Ч., 1985. Записки о судебной реформе. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. С. 77–104.

Гродеков Н.И., 1889. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Ташкент: Типо-лит. С.И. Лахтина. 298 с.

Жданко Т.А., 1974. Специфика этнических общностей Средней Азии и Казахстана XIX – начала XX в. Расы и народы. Ежегодник. Вып. 4. М.: Наука. С. 10–26.

Завалишин И., 1862. Описание Западной Сибири: в 3 томах. Т. 3. Сибирско-Киргизская степь. М.: Тип. Грачева и комп. 832 с.

Зиманов С.З., 1958. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. 296 с.

Зиманов С.З., 1960. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. 296 с.

Зиманов С.З., 2008. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы: Атамұра. 216 б.

Кабо В.Р., 1986. Первобытная доземледельческая община. М.: Наука. 304 с.

Каппелер А., 2000. Россия – многофункциональная империя. Возникновение. История. Распад. (Пер. с нем. С. Червонной). М.: Прогресс-Традиция. 344 с.

Красовский Н.И., 1868. Область Сибирских киргизов. Ч. 1. СПб.; Ч. 2. 464 с.; Ч. 3. 264 с.

Левшин А.И., 1832. Описание киргиз-казачьих, или Киргиз–кайсацких орд и степей: в 3 ч. СПб.: Тип. Карла Крайя. 304 с.

Мажитова Ж.С., 2015. Современная российская и казахстанская историография о функциях биев в казахском обществе. Ученые записки Казанского университета. Серия «Гуманитарные науки». Кн. 3. Т. 157. С. 254–261.

Масанов Н.Э., 1995. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт. 320 с.

Мейер Л., 1865. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Сост. Ген. штаба подполк. Л. Мейер. СПб.: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона. 386 с. (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба).

Народы Востока. Киргизы (предисловие И. Герценберг), 2019. Самара: Издание Политотдела Туркфронта. 24 с.

Омарханов Қ., 2003. Қазақ елінің дәстүрлі құқығы. Астана: Елорда. 280 б.

О преобразовании управления Киргизскими степями Оренбургского и Сибирского ведомств и Уральским и Сибирским казачьими войсками (вместе с утвержденным «Временным положением...»), 1868. Полное собрание законов Российской империи.

Собрание второе. Т. XLIII, отд. 2. URL: <https://vivaldi.nlr.ru/bv000000607/view/?#page=1> (дата обращения: 01.11.2025).

Скотт Дж., 1992. Моральная экономика крестьянства как этика выживания. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Под ред. Т. Шанина. М.: Прогресс. С. 202–210.

Совет аксакалов и Совет матерей Ассамблеи проводят большую работу по укреплению института семьи и продвижению общенациональных ценностей, 2023. Огни Алатау. 6 июля. URL: <https://ognialatau.kz/news/cat-32/32541/> (дата обращения: 11.11.2025).

Burbank J., & Cooper F., 2010. *Empires in World History*. Princeton: Princeton University Press. 551 p.

Davoudi S., 2012. Resilience: A bridging concept or a dead end? *Planning Theory & Practice*, 13(2). P. 299–307. <https://doi.org/10.1080/14649357.2012.677124>

Frank A.J., & Sahadeo J., 2011. *Central Asia: From the Mongols to the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press. 328 p.

Rogers P., 2020. The Evolution of the Resilience Concept: From Complex Systems to a Socio-ecological Perspective. *Connections: The Quarterly Journal*, 19(3). P. 15–38. <https://doi.org/10.11610/Connections.19.3.01>

Thompson E.P., 1971. The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present*, 50(1). P. 76–136.

Reference

Aksakaldar kenesi ANK, 2024. *Assambleya naroda Kazakhstana*. <https://assembly.kz/ru/ank/sovet-aksakalov-ank/> (accessed at: 11.11.2025). [in Russian].

Alimbai N., Mukanov M.S., Argyngbaev Kh., 1998. *Traditsionnaya kultura zhizneobespecheniya kazakhov: ocherki teorii i istorii* [Traditional culture of Kazakh livelihood: Essays on theory and history]. Almaty: Gylym. 233 p. [in Russian].

Artykbaev Zh.O., 2019. *Kazakhskoye obshchestvo v XIX veke: traditsii i innovatsii* [Kazakh society in the 19th century: traditions and innovations]. Astana-Moscow: Tsentralno-Aziatskoe knizhnoe izdatelstvo. 340 p. [in Russian].

Artykbaev Zh.O., 2023. *Gosudarstvo i pravo kazakhov v kontekste tyurko-mongolskikh traditsii (po materialam ustnoy traditsii kazakhov)* [The state and law of the Kazakhs in the context of Turkic-Mongolian traditions (based on Kazakh oral tradition)]. Barnaul: Altai University Press. 192 p. [in Russian].

Asfendiyarov S.D., 1993. *Istoriya Kazakhstana* [History of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakh University. 304 p. [in Russian].

Bakirova A.M., 2023. *Sovet biev kak arhetip traditsionnoy pravovoy kultury kazakhov v XXI v* [The Council of Biys as an archetype of traditional legal culture of Kazakhs in the 21st century]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i obshchestvennye nauki*, 7(2). P. 231–239. <https://doi.org/10.21603/2542-1840-2023-7-2-231-239> [in Russian].

Ballyuzek L.F., 1871. *Narodnye obychai, imevshie, otchasti i nyneshnie, v Maloy Kirgizskoy orde silu zakona* [Folk customs that had the force of law in the Little Kyrgyz Horde]. *Zapiski Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*, Vol. 2. Kazan. P. 45–167. [in Russian].

Bronevskiy G., 1830. Zapiski o Kirgiz-kaysakakh Sredney ordy [Notes on the Kyrgyz-Kaisaks of the Middle Horde]. Otechestvennye zapiski, Vol. 43. St. Petersburg. P. 412–437. [in Russian].

Bukeykhanov A.N., 1910. Kirgizy [The Kyrgyz]. In: Formy natsionalnogo dvizheniya v sovremennykh gosudarstvakh: Avstro-Vengriya, Rossiya, Germaniya [Forms of national movements in modern states: Austria-Hungary, Russia, Germany]. St. Petersburg. P. 577–600. [in Russian].

Bukeykhan A.N., 1927. Kazaki Adaevskogo uezda [The Cossacks of the Adaev Uezd]. In: Kazaki. Antropologicheskie ocherki [The Cossacks: Anthropological essays]. Vol. 3. Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. P. 59–82. [in Russian].

Valikhanov Ch.Ch., 1985. Zapiski o sudebnoy reforme [Notes on judicial reform]. In: Sobranie sochineniy v pyati tomakh [Collected works in five volumes], Vol. 4. Alma-Ata: Main Editorial Board of the Kazakh Soviet Encyclopedia. P. 77–104. [in Russian].

Grodekov N.I., 1889. Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoy oblasti. Yuridicheskiy byt [The Kyrgyz and Kara-Kyrgyz of the Syr-Darya region: Legal customs]. Tashkent: S.I. Lakhtin Printing House. 298 p. [in Russian].

Zhdanko T.A., 1974. Spetsifika etnicheskikh obshchestv Sredney Azii i Kazakhstana XIX – nachala XX vv. [The specificity of ethnic communities in Central Asia and Kazakhstan in the 19th–early 20th centuries]. Rasy i narody. Ezhegodnik, Vol. 4. Moscow: Nauka. P. 10–26. [in Russian].

Zavalishin I., 1862. Opisanie Zapadnoy Sibiri. T. 3. Sibirskokirgizskaya step' [Description of Western Siberia. Vol. 3. The Siberian-Kyrgyz steppe]. Moscow: Grachev and Co. 832 p. [in Russian].

Zimanov S.Z., 1958. Obshchestvennyy stroy kazakhov pervoy poloviny XIX veka [The social structure of the Kazakhs in the first half of the 19th century]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 296 p. [in Russian].

Zimanov S.Z., 1960. Politicheskiy stroy Kazakhstana kontsa XVIII i pervoy poloviny XIX veka [The political system of Kazakhstan in the late 18th and first half of the 19th centuries]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 296 p. [in Russian].

Zimanov S.Z., 2008. Qazaqtyń biler soty – biregei sot júiesi [The Kazakh biys' court as a unique judicial system]. Almaty: Atamura. 216 p. [in Kazakh].

Kabo V.R., 1986. Pervobytnaya dozemledelcheskaya obshchina [The pre-agricultural primitive community]. Moscow: Nauka. 304 p. [in Russian].

Kappeler A., 2000. Rossiya – mnogofunktsionalnaya imperiya. Vozniknovenie. Istoriya. Raspad [Russia – a multifunctional empire: Formation, history, decline]. Moscow: Progress-Traditsiya. 344 p. [in Russian].

Krasovskiy N.I., 1868. Oblast Sibirskikh kirgizov [The region of the Siberian Kyrgyz]. St. Petersburg. Part I – 128 p.; Part II – 464 p.; Part III – 264 p. [in Russian].

Levshin A.I., 1832. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. St. Petersburg: Karl Kray Printing. 304 p. [in Russian].

Mazhitova Zh.S., 2015. Sovremennaya rossiyskaya i kazakhstanskaya istoriografiya o funktsiyakh biev v kazakhskom obshchestve [Modern Russian and Kazakh historiography on the functions of biys in Kazakh society]. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki, Vol. 157, No. 3. P. 254–261. [in Russian].

Masanov N.E., 1995. Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: Foundations of nomadic society]. Almaty: Socinvest; Moscow: Gorizont. 320 p. [in Russian].

Meyer L., 1865. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva [The Kyrgyz steppe of the Orenburg district]. St. Petersburg: E. Weimar and F. Person Printing. 386 p. [in Russian].

Narody Vostoka, 1919. Kirgizy [Peoples of the East: The Kyrgyz]. Samara: Political Department of the Turkestan Front. 24 p. [in Russian].

Omarkhanov Q., 2003. Qazaq eliniń dástúrli qūqyǵy [Traditional law of the Kazakh people]. Astana: Elorda. 280 p. [in Kazakh].

O preobrazovanii upravleniya Kirgizskimi stepyami Orenburgskogo i Sibirskogo vedomstv i Ural'skimi i Sibirskimi kazach'imi voiskami, 1868. [On the reform of the administration of the Kyrgyz steppes of the Orenburg and Siberian departments and the Ural and Siberian Cossack troops]. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, Series 2, Vol. 43, Part 2. URL: <https://vivaldi.nlr.ru/bv000000607/view/?#page=1> (accessed at: 01.11.2025). [in Russian].

Sovet aksakalov i Sovet materei Assamblei provodyat bolshuyu rabotu po ukrepleniyu instituta sem'i i prodvizheniyu obshchenatsional'nykh tsennostei [The Council of Aksakals and the Council of Mothers of the Assembly are doing extensive work to strengthen the institution of the family and promote national values], 2023. Ogni Alatau. <https://ognialatau.kz/news/cat-32/32541/> (accessed at: 11.11.2025). [in Russian].

Scott J., 1992. Moralnaya ekonomika krestyanstva kak etika vyzhivaniya [The moral economy of the peasantry as an ethics of survival]. In: Shanin T. (ed.) Velikiy neznakomets: krestyane i fermery v sovremennom mire [The Great Stranger: Peasants and Farmers in the Modern World]. Moscow: Progress. P. 202–210. [in Russian].

Burbank J., Cooper F., 2010. Empires in World History. Princeton: Princeton University Press. 551 p.

Davoudi S., 2012. Resilience: A bridging concept or a dead end? Planning Theory & Practice, Vol. 13, No. 2. P. 299–307. <https://doi.org/10.1080/14649357.2012.677124>

Frank A.J., Sahadeo J., 2011. Central Asia: From the Mongols to the Soviet Union. Cambridge: Cambridge University Press. 328 p.

Rogers P., 2020. The Evolution of the Resilience Concept: From Complex Systems to a Socio-ecological Perspective. Connections: The Quarterly Journal, Vol. 19, No. 3. P. 15–38. <https://doi.org/10.11610/Connections.19.3.01>

Thompson E.P., 1971. The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. Past & Present, Vol. 50, No. 1. P. 76–136.

Сведения об авторе:

Каженова Гульнар, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58221909600

Information about author:

Kazhenova Gulnar, Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58221909600

Автор туралы мәлімет:

Каженова Гульнар, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58221909600

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Подземное культовое сооружение Султан-епа на полуострове Тупкараган

*М.Д. Калменов^а, А.Е. Бижанова^б, Г.Т. Жалекенова^с

^аЗападно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0000-9446-5500

(E-mail: kalmenoff@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: kalmenoff@mail.ru

^бЗападно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0000-9371-7198

(E-mail: aaliyka@mail.ru)

^сЗападно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0000-6655-3458

(E-mail: gulya_jalekenova@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

тюркская
сакральная
архитектура,
подземная
мечеть,
Мангистау,
Сборник сведений
о кавказских
горцах, Хаким
ата, Ходжа
Ахмет Ясауи,
колодец, Султан-
епа, подземные
помещения,
галерея, колонны.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-89-117>

АННОТАЦИЯ

В представленной статье рассматриваются археолого-архитектурные особенности подземной мечети Султан-Епа, расположенной на полуострове Тупкараган в Мангистауской области Республики Казахстан. Территория региона характеризуется высокой концентрацией памятников историко-архитектурного наследия, что обусловлено специфическими физико-географическими и историческими условиями формирования культурного ландшафта. Изобилие горных пород, пригодных для художественной обработки, сыграло ключевую роль в развитии у коренного населения Мангистау традиций камнерезного искусства, отличающегося высокими эстетическими и технологическими характеристиками. Доступность сырья способствовала широкому применению местного камня в строительной практике, что существенно снижало потребность в производстве кирпича. С древнейших времен основным строительным материалом на полуострове являлся легко добываемый и поддающийся обработке известняк-ракушечник. Несмотря на внешнюю хрупкость, данный материал способен длительное время сохранять исходную форму и конструктивную целостность. В результате многие сооружения, возведённые из известняка, сохранились значительно лучше построек из иных строительных материалов, которые за прошедшие столетия утратили первоначальный облик. Особое место среди памятников занимает подземная архитектура, представленная культовыми

сооружениями, вырубленными в скальных массивах и под землёй. Предположительно, истоки данной традиции восходят к раннему средневековью. На сегодняшний день известно более двадцати таких объектов, отличающихся разнообразием планировочных решений и архитектурных форм. Одним из наиболее ранних и значимых памятников подобного типа является подземная мечеть Султан-е. Подземная мечеть Султан-е представляет собой уникальное сооружение, созданное в пределах неглубокого русла, сформированного в результате эрозионной деятельности паводковых вод. Русло прорезает слой скального пласта мощностью до 2 м, расположенный на покрове мергелевой глины, относящийся к неогеновым отложениям региона. Указанные геологические особенности обусловили специфику архитектурного облика памятника и обеспечили его сохранность. Археологические исследования объекта были проведены в 2003 г. под руководством А.Е.Астафьева и М.Д.Калменова. В ходе изысканий были уточнены конструктивные характеристики сооружения, выявлены элементы внутренней планировки и зафиксированы материалы, связанные с длительным функционированием культового комплекса. В 2005 г. на памятнике были выполнены реставрационные работы, направленные на поддержание его нынешнего состояния и обеспечение дальнейшего сохранения. Подземная мечеть Султан-е является важнейшим объектом архитектурного и археологического наследия Мангистау, характеризующимся высокой степенью сохранности и значительным научным потенциалом. Ее изучение способствует более глубокому пониманию процессов формирования региональной архитектурной традиции и религиозно-культурных традиций древних сообществ полуострова.

*M.D. Kalmenov^a

^aWest Kazakhstan University of Innovation and Technology, Oral, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0000-9446-5500

(E-mail: kalmenoff@mail.ru)

*Corresponding author: kalmenoff@mail.ru

A.E. Bizhanova^b

^bWest Kazakhstan University of Innovation and Technology, Oral, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0000-9371-7198

(E-mail: aaliyka@mail.ru)

Received 03 October 2025. Revised 04 November 2025. Accepted 05 December 2025. Available online 30 December 2025.

Для цитирования: М.Д. Калменов, А.Е. Бижанова, Г.Т. Жалекенова Подземное культовое сооружение Султан-е на полуострове Тупкараган // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. С. 89-117. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-89-117>

For citation: M.D. Kalmenov, A.E. Bizhanova, G.T. Zhalekenova The underground cult structure Sultan-epe on the Tupkaragan peninsula // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. Р. 89-117. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-89-117>

G.T. Zhalekenova^c

^c*M. Utemisov West Kazakhstan University, Oral, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0000-6655-3458

(E-mail: gulya_jalekenova@mail.ru)

The underground cult structure Sultan-epe on the Tupkaragan peninsula

Abstract. This article examines the archaeological and architectural features of the Sultan-Epe underground mosque, which is located on the Tupkaragan peninsula in the Mangystau region of Kazakhstan. The region's territory is distinguished by a high concentration of historical and architectural monuments, shaped by its unique physical, geographical, and historical conditions. The abundance of rocks suitable for artistic processing played a key role in the development of stone-cutting traditions among the indigenous population of Mangystau. These traditions are marked by both high aesthetic and technological standards. The availability of these materials has led to the widespread use of local stone in construction, significantly reducing the reliance on brick production. Since ancient times, the peninsula's main building material has been limestone-shell rock, which is easily quarried and treatable. Despite its apparent fragility, this material retains its original shape and structural integrity over time. Consequently, many limestone structures have been preserved much better than buildings made of other materials, which have lost their original appearance over the centuries. A distinctive place within the region's heritage is occupied by its underground architectural monuments, which is represented by religious structures that have been carved into rock formations below the surface. This tradition is believed to have originated in the early Middle Ages. To date, more than twenty such structures are known, characterized by a variety of designs and architectural styles. Among the earliest and most significant examples of this type is the Sultan-yepe underground mosque. This unique structure was created within a shallow channel formed by the erosive activity of floodwaters. The channel cuts through a rock formation approximately 2 metres thick, which is covered by marl clay belonging to the region's Neogene deposits. These geological characteristics played a decisive role in shaping the architectural configuration of the monument and contributed to its long-term preservation. Archaeological investigations of the site were conducted in 2003 under the supervision of A.E. Astafiev and M.D. Kalmenov. The survey clarified key structural characteristics, identified elements of its internal layout, and documented materials related to the long-term functioning of the cult complex. In 2005, restoration work was carried out to maintain its current condition and ensure its continued preservation. The Sultan-epe underground mosque is one of the most significant monuments within the architectural and archaeological heritage of Mangystau. It is distinguished by its exceptional state of preservation and considerable scientific value. Studying it contributes to a deeper understanding of the formation processes of the regional architectural tradition as well as the religious and cultural practices of the ancient communities that inhabited the the peninsula.

Keywords: Turkic sacred architecture, underground mosque, Mangistau, collection of information about the Caucasian highlanders, Hakim Ata, Khoja Ahmed Yasawi, well, Sultan-epe, underground rooms, gallery, columns.

*М.Д. Калменов^а

^а*Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,*

Орал, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0000-9446-5500

(E-mail: kalmenoff@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: kalmenoff@mail.ru

А.Е. Бижанова^б

^б*Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,*

Орал, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0000-9371-7198

(E-mail: aaliyka@mail.ru)

Г.Т. Жалекенова^с

^с*М. Өтемісов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан Республикасы*

ORCID: 0000-0000-6655-3458

(E-mail: gulya_jalekenova@mail.ru)

Түпқараған түбегіндегі Сұлтан-еке жерасты құрылысы

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада Қазақстан Республикасының Маңғыстау облысындағы Түпқараған түбегінде орналасқан Сұлтан-еке жерасты мешітінің археологиялық-архитектуралық ерекшеліктері қарастырылады. Өңір аумағы физикалық-географиялық және тарихи жағдайлардың ерекшеліктері негізінде мәдени ландшафттың қалыптасуына байланысты сәулеттік мұра ескерткіштерінің шоғырлануымен сипатталады.

Көркем өңдеуге жарамды тау жыныстарының молдығы Маңғыстаудың байырғы тұрғындарының жоғары эстетикалық және технологиялық сипаттамаларымен ерекшеленетін тас өңдеу өнері дәстүрлерінің дамуында шешуші рөл атқарды. Шикізаттың қолжетімділігі жергілікті тасты құрылыс тәжірибесінде кеңінен қолдануға ықпал етті, өз кезегінде бұл құбылыс кірпіш өндірісіне деген қажеттілікті мүлдем жоққа шығарды. Ежелгі заманнан бері түбектегі негізгі құрылыс материалы оңай өндірілетін және өңделетін әктас-ұлутас болды. Сырттай қарағанда морт сынғыш көрінгенімен, бұл материал ұзақ уақыт бойы бастапқы пішіні мен құрылымдық тұтастығын сақтай алады. Нәтижесінде, өткен ғасырларда басқа материалдардан жасалып, бастапқы келбетін жоғалтқан құрылыстармен салыстырғанда, әктас-ұлутастан тұрғызылған көптеген құрылыстар әлдеқайда жақсы сақталған. Ескерткіштер ішінде жартастардың қуыстарында қашалып жасалған ғибадаттық құрылыстар түрінде көрініс тапқан жер асты сәулеті ерекше орын алады. Бұл дәстүр шамамен ерте орта ғасырлардан бастау алады деген пікір бар. Бүгінгі таңда жоспарлау шешімдерінің әртүрлілігімен және сәулеттік пішіндерінің сан алуандығымен ерекшеленетін мұндай нысандардың жиырмадан астамы белгілі. Сұлтан-еке жерасты мешіті – осы санаттағы ежелгі және маңызды ескерткіштердің бірі. Сұлтан-еке жерасты мешіті – тасқын сулардың эрозиялық әсері нәтижесінде қалыптасқан тайыз арнаның табанында салынған бірегей құрылыс. Бұл арна өңірдің неогендік шөгінділеріне жататын мергельді саз жамыл-

ғысының үстінде орналасқан, қалыңдығы 2 метрге дейін жететін тау жынысы қабатын жарып өтеді. Аталған геологиялық ерекшеліктер ескерткіштің сәулеттік келбетінің өзіндік сипатын айқындап, оның сақталуын қамтамасыз етті. Нысанды археологиялық зерттеу жұмыстары 2003 жылы А.Е.Астафьевтің және М.Д.Калменовтің басшылығымен жүргізілді. Зерттеу барысында құрылыстың конструкциялық сипаттамалары нақтыланды, ішкі элементтері анықталды және ғибадат кешенінің ұзақ уақыт жұмыс істегендігін дәлелдейтін материалдар тіркелді. 2005 жылы ескерткіштің қазіргі жағдайының сақталуын қамтамасыз ету мақсатында қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Сұлтан-епа жерасты мешіті – жоғары сақталу дәрежесімен әрі зор ғылыми әлеуетімен ерекшеленетін, Маңғыстаудың ең маңызды сәулеттік және археологиялық мұра нысандарының бірі. Оны зерттеу өңірдің сәулеттік дәстүрінің қалыптасу үдерістерін, сондай-ақ түбектегі ежелгі қауымдастықтардың діни-мәдени дәстүрлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркілердің сакральды архитектурасы, жерасты мешіті, Маңғыстау, Кавказ тау халықтары туралы мәліметтер жинағы, Хакім ата, Қожа Ахмет Ясауи, құдық, Сұлтан-епа, жерасты бөлмелері, галерея, бағаналар.

Введение

Подземное сооружение расположено в 57 км к юго-восток-востоку от г. Форт-Шевченко, на одноименном некрополе, на западном борту каньона, что на заливе Сарытас (Материалы и паспорта памятников...)¹. Особого внимания заслуживают каньон и колодец Султан-епа. Колодец с питьевой водой превосходного качества и, как утверждают местные жители, обладающий целебными свойствами, расположен в 6 метрах от обрыва (Рис. 1). Родник Султан-епа упоминается в записях П. Ломакина 1870 года (Ломакин, 1911: 66), но в них нет сообщения о колодце. Из этого можно предположить, что колодец был сооружен позднее – в конце XIX века. Выдержан он в мангистауском архитектурном стиле и также датируется последней четвертью XIX века. Характерная черта стиля – филигранное прилаживание (айкел) обсадных камней друг к другу, сужение внутреннего диаметра колодца к устью по правильной геометрической кривой, придание ему внешнего эстетичного вида, шлифование (Бижанова, Калменов, 2008: 252-254). Одноименный некрополь находится северо-восточнее от мечети. Памятники датируются новым временем. Недалеко от некрополя расположено несколько стоянок эпохи каменного века. Древние стоянки свидетельствуют о заселении издревле этой местности.

Подземная мечеть Султан-епа – уникальный памятник древности IX-XII вв. В отличие от мечетей Бекет-Ата, Шопан-Ата, Шакпак-Ата, он не является «городом мертвых», местом захоронения людей. Имеются в окрестности одиночные захоронения, но они не показательны. Не обнаружено захоронения здесь и самого суфия Султан-епа.

¹ Материалы и паспорта памятников истории, архитектуры и археологии. Фонд Мангистауского государственного историко-культурного заповедника, Актау.

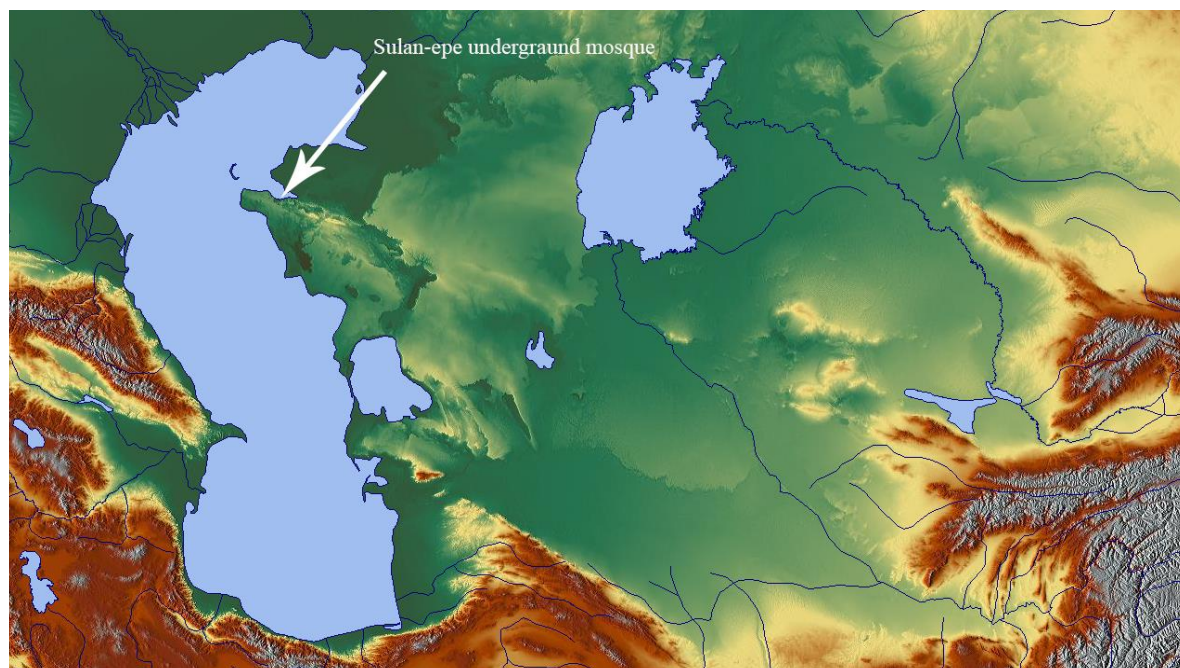

Рис. 1. Месторасположение подземной мечети Султан-епе.

Fig. 1. Locations of the Sultan-epe underground mosque.

1-сур. Сұлтан-епе жерасты мешітінің орналасқан жері.

Материалы и методы исследования

Территория Мангистауской области западного Казахстана характеризуется высокой концентрацией памятников историко-архитектурного наследия, что объясняется особым физико-географическим ландшафтом и историческими факторами формирования культурного кода. В качестве материалов исследования рассматриваются археолого-архитектурные особенности подземной мечети Султан-епе, расположенной на полуострове Тупкараган в Мангистауской области Республики Казахстан.

Археологические изыскания проводились согласно традиционной методике археологических исследований. Проведено детальное документирование памятника: подробно описан ход и результат раскопок с фотофиксацией каждого этапа работ, выполнен топографический план. Для систематизации и анализа материала использован типологический и сравнительно-исторический методы. В работе привлекались современные компьютерные технологии для обработки и хранения фактографических материалов. Теоретико-методологические подходы, использованные в настоящем исследовании при интерпретации конкретно-исторического материала, позволили систематизировать выявленные факты и рассмотреть динамику и этапы объекта во многих его аспектах. При написании статьи применялись общенаучные методы исследования – описательный, обобщающий, сравнительно-исторический, сравнительно-сопоставительный и аналитический.

Степень изученности темы

До наших дней сохранились лишь легендарные данные, извлеченные из статьи «Предания адаевцев о святых, секты Ханафие, живших и умерших на Мангышлаке», опубликованной в книге «Сборник сведений о кавказских горцах». В этой статье, записанной со слов местных жителей Кафара Караджигитова, Бекбулата Есекенова и муллы Ходжа Берды, сообщается, что главных святых на Мангистау два: Хаким ата, бывший мюрид Ходжа Ахмета Ясауи, и его сын Султан-епа (Гобби). Хаким ата учился у Ходжа Ахмета Ясауи, после завершения учебы его отправили для проведения проповедей тариката в Хиву. Ему учитель сказал так: «Тебе предопределено жить в этой стране. Многие ученики твои станут совершенными мюридами, там же женишься и будешь иметь детей». Супруга Хаким ата Анбар родила от него трех сыновей: Мухаммед Ходжа, Аскер Ходжа и Гобби. Не уточняется, когда и почему Гобби начали называть Султан-епа. Примерно через сто лет на Мангистау поселились ногаи. Легенды повествуют, что среди кочующих ногаев был один мулла, обучавший детей грамоте. Среди его учеников был слабый и хромой мальчик по имени Хейрулла. Над ним издевался кто как мог: каждый день он получал в школе побои, его бил и мулла, а дома – родители. Сверстники также издевались над ним и постоянно обижали его. Однажды Хейрулла ушел далеко в степь, где решил свести счеты с жизнью. Но Султан-епа сохранил ему жизнь. Когда мальчик, обессилев от слез и душевных страданий, уснул, святой старец вдохнул в него знания и мудрость. Он повелел Хейрулле построить мечеть в том самом месте, где увидит орла, сидящего на земле. По легенде, Султан-епа является покровителем тонущих в море людей. На его счету много подвигов. Например, святой переносит для отца Каабу в Бакыргани (Хорезм), чудесным образом оживляет заколотых быков и др. Однако Хаким ата с недоверием и ревностью относится к деяниям своего сына. В ответ на это Султан-епа, простившись с отцом и матерью, становится невидимым. Узнав об этом, Ходжа Ахмед Ясауи наказывает Хаким ата. Легенды рассказывают, что по его повелению над могилой последнего сорок лет текли воды Амударьи, а город Бакыргани был разрушен (Предание адаевцев..., 1873: 6-27).

Этнограф Г.П. Снесарев заметил, что «в основе имени Султан Хубби (Султан-епа) лежит иранское слово «об», что в переводе означает «вода». Предшественником его, например, считается антропоморфный водяной дух Убби, представления о котором были распространены у населения Южного Казахстана. С другой стороны, туркмены Ташаузской области Туркменистана характеризуют его как исчезающего святого: «Сын святого Хаким-ата Султан-епа неизвестно куда ушел, исчез, когда был живой. Но он помогает, если попросить у него помощи». Однако, как известно, аулие Султан-епа появляется на Мангышлаке, недалеко от моря (Снесарев, 1969: 107).

Для нас интересно также сообщение Ивана Хохлова – руководителя русского посольства в Бухарии в 1620-1622 гг. – о местности «Белая мечеть» на Мангышлаке, на полуострове Тупкараган. Вероятно, здесь имеется в виду один из известных культовых комплексов: Канга-баба, Шакпак-ата либо Султан-епа (Статейный список..., 1879: 388).

С 1982 года подземная мечеть Султан-епа находится под охраной государства с категорией местного значения.

В 2003 г. сотрудниками отдела «Археология» Мангистауского государственного историко-культурного заповедника были проведены предреставрационные архитектурно-археологические исследования (Отчет..., 2003.)² (Рис. 2).

Рис. 2. Подземная мечеть Султан-епе после проведения археологических исследований.

Fig. 2. The underground mosque of Sultan-epe after archaeological excavations.

2-сур. Сұлтан-епе жерасты мешітінің археологиялық зерттеу жұмыстарынан кейінгі көрінісі.

В 2004 г. ТОО «Мангистауреставрация» произведены реставрационные работы (Отчет..., 2004.)³ (Рис. 3).

Рис. 3. Подземная мечеть Султан-епе после проведения реставрационных работ.

Fig. 3. Sultan-epe underground Mosque after the restoration work.

3-сур. Сұлтан-епе жерасты мешітінің реставрациялық жұмыстарынан кейінгі көрінісі.

² «Отчет об архитектурно-археологическом исследовании подземной мечети Султан-епе, расположенной в Тупкараганском районе Мангистауской области в 2003 г. руководитель исследований А.Астафьев». Фонд Мангистауского государственного историко-культурного заповедника, Актау.

³ «Отчет о реставрационных работах в подземной мечети Султан-епе в 2004 г.». Фонд Мангистауского государственного историко-культурного заповедника, Актау.

Анализ

В период с X в. до XIV в. Мангистау пережил бурный период религиозных поисков, стержнем которых стал суфизм, проповедуемый странствующими дервишами. Главным местом религиозного поклонения оказались невиданные здесь прежде сооружения – подземные мечети. Появление таких уникальных памятников можно объяснить столкновением многочисленных культур, бытовавших в течение времени на полуострове и отчасти сросшихся с местными верованиями и традициями. По историческим материалам, в средние века переселенцев из других регионов здесь было очень много. Известно, что после славянского нашествия на Хазарский каганат сюда бежала часть его жителей; еще раньше, в период арабского завоевания Персии (651 год), – огнепоклонники-зороастрийцы. Возможно, на Мангистау – в этой своеобразной «пустынной крепости» – скрывались те из них, которые не захотели принять ислам. Эту догадку подтверждают и археологические находки, и сохранившиеся по сей день обряды. «Кочевые цивилизации» тоже внесли свой вклад в «общее дело» смешения культур и религий. Именно с ними сюда пришло языческое поклонение животным, источникам и деревьям. В результате ислам казахов, заселивших полуостров после попеременного господства на нем туркмен, ногайцев и калмыков, вобрал в себя суфизм, элементы огнепоклонничества (традиция возжигать в святых местах свечи из тростника, пропитанного бараньим жиром), следы шаманизма и другие архаичные религиозные традиции.

Появление течения суфий на Мангистау обычно связывают с именем Ходжа Ахмета Ясауи, жившего в XII веке. В этот исторический период суфизм еще не был признан ортодоксальным исламом, поскольку главная идея суфиев – непосредственное познание Бога через личный мистический опыт.

В Мангистау имеется огромное количество прекрасно сохранившихся мемориально-культовых архитектурных сооружений из камня, богато декорированных рельефами, плоскорельефной резьбой и росписями. Изобилие различных пластичных горных пород, пригодных для художественной обработки, явилось сырьевой базой широкого развития у коренного населения камнерезного искусства, изысканного вкуса и высокого профессионального уровня. Эти произведения, созданные гением и волей степных художников и строителей, сведены в большинстве случаев в культовых местах, насчитывающие свыше тысячи архитектурных ансамблей. Русский исследователь XIX в. П.С. Савельев об изобилии каменных памятников отмечал, что «...остатки цветущей эпохи Мангышлака сохранились в довольно частых развалинах каменных укреплений, зданий, могильных памятников и глубоких колодцев, обложенных тесанным камнем» (Савельев, 1855: 43). Среди архитектурных сооружений особое место занимают подземные и наскальные культово-сакральные сооружения. Когда мы говорим о подземных культовых местах, сразу ассоциируются Иерихон, Кавказские монастыри, искусственные пещеры на территории современной Турции, Крымские храмы и т.д. Культовые подземные сооружения Мангистау и Устюрта явились прообразом невероятно многочисленных и разнообразных искусственных подземных интерьеров, создание которых составило необычайно стойкую и длительную традицию (Ажигали, 2002: 372).

На различных местах Мангистау встречаются высеченные в твердых породах однокамерные и многокамерные помещения. В них могут разместиться от четырех-

пяти до пятидесяти человек. Интерьер большинства памятников имитирует юрту. Возраст и масштаб подземных мечетей разнообразен, одни, например, мечеть Толеген-ата, представлены величиной не больше кельи отшельника, с углублением для светильника и сурой из Корана, вырезанной по-арабски в плотном песчанике у входа, которая датируется серединой XIX века. Другие – как, например, мечеть Шакпак-ата – представляют собой весьма сложные в символическом истолковании памятники, и возраст, по последним археологическим исследованиям, датируется условно XVI веком (Калменов, Бижанова, 2016: 145–153; Калменов, Бижанова, 2025: 32–39).

На данный момент на территории Мангистау известно более двадцати подземных и наскальных мечетей. Часто посещаемыми паломниками являются мечети, построенные или связанные с именем Бекет-ата. В восточных исторических источниках мы имеем скудную информацию, например, в труде известного теолога XIX века Мухаммада Мехригуна «Рисолаи Хилфати Суфихо», написанном в 1812 году и хранящемся под №7610 в Институте востоковедения Республики Узбекистан, имеются данные о талантливом и любимом ученике Бокиржона бобо – Бекете. По свидетельству Мухаммада Мехригуна, Бекет был родом из аула Манги (Мангистау). Родился в 1764 году, а в 1776 году в Хиве стал учеником Саид Мухамед Бокиржона бобо в медресе Шергазы хана. В своей книге «Тазкирайи Мухаммад Бокир» Бокиржон бобо с любовью называет его святым – Бекет Ахмадом (Ахмад - прославляющий Аллаха). По словам автора, Бекет Ахмад обладал огромной силой воли, знаниями и был известным в мусульманском мире человеком (Эшмурадов, URL).

Для создания плацдарма в военном походе на Центральную Азию правительство Российской империи с первой четверти XIX века начинает отправлять своих военных исследователей для изучения полуострова, плата Устюрт и Каспийского моря. Военные топографы очень досконально описывали каждый шаг. Они изучали караванные пути, колодцы, сезонное расселение казахов и т.д. Среди записей очень часто встречаются описания каменных развалин, некрополей и подземных сооружений (Первые русские научные..., 1963: 172–174). Любопытное свидетельство мы встречаем в отчетном материале 1826 г. в топографическом журнале. Вот что пишут топографы: «...поднявшись на Устюрт, открылась почти совершенно ровная поверхность, увенчанная по горным мысам небольшими холмами. К концу перехода местоположение сделалось несколько волнистее, но возвышения были весьма отлоги и не имели никакого общего направления. Устюрт весь состоит из каменистых пород позднейшего образования, покрытых песчано-глинистым слоем. Спуски с гор почти везде каменисты и весьма круты. Под оными находились во многих местах ключи, достаточные только для малого числа лошадей, но оных киргизцы запруживают, чтобы накопить воды. Самый богатый из сих ключей был при мечети супанына (отшельника) Бекета. Мечеть сия высечена в гипсовом утесе и состоит из двух покоев, величиною с киргизскую кибитку; в один из них был низкий вход, а другой – освещался отверстием, пробитым сверху в камне, возле мечети находилось несколько могил, украшенных обтесанными четверугольными камнями» (Отчетные материалы..., 1825)⁴. Как мы видим, описывая геологическое состояние местности,

⁴ Отчетные материалы. 1825 г. декабря 16 – 1826 г. марта 4. Топографический журнал пространства Киргизской степи между Каспийским и Аральским морями Экспедиции с 1825 на 1826 год. Первые русские научные исследования Устюрта. Сборник материалов. АН СССР. Отд. геол.-геогр. наук СССР: Отв. ред. Академик А.Л.Яншин и к.и.н. Л.А.Голденберг. М: Изд. АН СССР. 326 с.

исследователи не оставили без внимания и подземную мечеть Бекет-ата. Возможно, они имели в виду мечеть Бекет-ата в пос. Бейнеу. Интересно, но мы не встречаем упоминания о том, что, на тот момент, когда они описывали, объект действовал или был брошен.

Как известно, в составе военных-топографов находились и исследователи-натуралисты. Среди них особо выделяется знаменитый ученый-натуралист Э.Эверсманн, участвовавший в экспедиции полковника Ф.Ф.Берга в 1926 году (Гептнер, 1940: 63). Он в основном описывал флору и фауну Устюрта (Есаков, 1979: 20). Исследователь не оставил не замеченными и историко-архитектурные сооружения, вот что он пишет: «Небольшой отряд, ехавший в левой стороне вдоль по берегу, открыл в 10 верстах от места ночлега в рытвине пещеру, искусно выработанную в мергеле; она имела около 10 квадратных шагов и весьма малое отверстие; стены, состоявшие из белого, крупнослоистого мергеля, были украшены персидскими, татарскими и арабскими надписями, кои, судя приносимым мне обломкам, были надгробные, и тем вероятнее, что поблизости находится кладбище, установленное многими, из камня выделанными памятниками. Строитель сей пещеры был некто богатый, набожный киргизец, по имени Бекет, которому в честь названа она обитателю благочестивого Бекета. Таких памятников, как говорят, соорудил он в жизнь свою четыре: другой находится неподалеку от Мангышлака; третий верх по Эмбе, четвертый – у Баяли, в соседстве Аральского моря. Он жил в них попеременно в течение четырех времен года: в одном весною, в другом летом, в третьем осенью, а в четвертом зимою» (Натурологический журнал..., 1826)⁵.

Следующий историографический источник исходит от подпоручика корпуса топографов Алексева-2, занимавшегося в 1853 году топографическим описанием северной части Устюрта и прилегающего к нему пространства до реки Эмба. При исследовании плато он тоже, как и Э.Эверсманн, досконально описывал исторические памятники, в том числе связанные с именем Бекет-ата. Вот что он пишет: «...Акмечеть-Бекет и Акмечеть-Кулджан находятся: первая в 38 верстах ниже урочище Кандарала на левом нагорном берегу р. Эмбы, а вторая на небольшой возвышенности в 6 ½ от первой к западу и в 3 ½ от Эмбы. Обе могилы на поверхности не имеют ничего замечательного и найти их было бы весьма трудно, если бы не большие кучи мела, над ними лежащие, не привлекали внимания любопытных. Рассматривая ближе первую, находим в одном месте со стороны реки отверстие, похожее на большую волчью нору, в которую, однако же, человек, хотя и с трудом, но может пролезть. Отверстие это тянется в глубь земли не более 3 сажень, в прямом направлении на юго-запад. А потом приводит в круглую комнату, имеющую 2 ½ сажени в диаметре и до 4 аршин высоты. Потолок ее составляет плоский купол, в середине которого просверлено к поверхности земли узкое отверстие, пропускающее в комнату слабый свет. По обеим сторонам комнаты, у самого входа в нее, заметны две засыпанные ямы; по словам киргизов, это были копаны с пресною водой. В правой стороне устроена небольшая комната, соединяющаяся с первой дверью, у которой поставлен плоский железный посох с круглым и заостренным внизу железного

⁵ Натурологический журнал, введенный при Экспедиции, обзоревавшей в конце 1825 года и начале 1826 года, натурологом, доктором медицины, философии и изящных искусств, и разных ученых обществ, членом Эдуардом Эверсманном. Первые русские научные исследования Устюрта. Сборник материалов. АН СССР. Отд. геол.-геогр. наук СССР: Отв. ред. Академик А.Л.Яншин и к.и.н. Л.А.Голденберг. М: Изд. АН СССР. 326 с.

же конца. В юго-западной стене первой комнаты пробита другая дверь, ведущая в круглую комнату, немного больших размеров, нежели первая, и со сводом же вверху, поддерживаемым четырехгранною колонной, выдолбленной посередине. Стены этой комнаты вырублены не в виде правильного круга, а с 6 симметрически расположенными углублениями, из которых одно, находящееся против двери, несколько шире и глубже других и вообще весьма похоже на те, какие делаются в татарских мечетях. Полов в комнатах нет; стены сделаны грубо, но довольно правильно. Почва, в которой выдолблена эта мечеть, состоит из крепкого мела. Над мечетью же, на поверхности земли, складены из мела две или три небольшие кучки, вероятно над телами умерших киргизов. К кучам прикреплено несколько деревянных шестов, на которых столько навешано тряпок, оторванных от одежд, конских волос и полусгнивших костей, что, увидя и понимая значения их, нельзя не удивляться религиозности полудикарей, оставивших эти ничтожные знаки уважения к святости места. Акмечеть-Кулджан состоит из двух отделений, отстоящих одно от другого сажен на 7. Обе эти мечети выдолблены в южной покатости небольшой горки, состоящей также из меловой почвы. Первая из них, лежащая к востоку, имеет в начале небольшое отверстие, ведущее в полукруглую комнату в 1 $\frac{1}{2}$ сажени в поперечнике, с низким сводом вверху. Посередине свода пробита дыра, в которую вставлена ступица от колеса русской телеги, пропускающая слабый свет во внутренность, при входе в которую на правой стороне, у самой двери устроено место для жертвоприношений, о чем свидетельствует несколько полусгоревших камышинок, обвернутых хлопчатой бумагой, намазанной салом; с обеих сторон выбиты две небольшие, но совершенно темные комнаты, соединенные с главной окнами, закрытыми меловыми плитами. В одной из них, именно в той, которая устроена в левой стороне, лежит головой на северо-восток полуистлевшее тело человека, завернутое все в кусок какой-то сгнившей материи; в головах у него был приставлен к стене вытравленный серебром с различными надписями железный жезл, прикрепленный к деревянной рукоятке. На стене против жезла висит небольшой кусток полуистлевшей холстины. Другое отделение Акмечети-Кулджан устроено точно так же, как и первое, но состоит только из одной комнаты, ничем особенно незамечательной. Во всех их ежегодно один раз совершается киргизами богослужение по магометанскому закону, потому что строители этих пещер были киргизы, и вот что рассказывают об одном из них. Первую пещеру на нагорном берегу Эмбы выдолбил лет за 50 до настоящего времени киргиз адаевского рода мугалова отделения Бекет Байтеле, ежегодно приходивший с Усть-Урта на Эмбу для летнего кочевья. Здесь в свободное время он занимался обучением детей мужского пола татарской грамоте и закону Божию, а в остальное время уединялся в свою пещеру для молитвы. Иногда оставался тут и зимовать один с ничтожным запасом пищи, достаточным одному киргизу не более как на один день, почему родственники его, приходившие сюда следующей весной с Усть-Урта, с удивлением находили оставленного не только живым, но и нисколько не похudevшим. Вся орда, повторяя множество баснословных рассказов и чудес из жизни этого киргиза, почитает его святым. Он умер около 40 лет тому назад и похоронен на чинке Усть-Урта в урочище Ушанды (Огланды-К.М.), около соединения полуострова Мангышлака с Усть-Уртом. Рассказывают также, что сюда к могиле každогодно собираются родственники покойного, молятся над прахом его и потом старший из

трех оставленных им сыновей влезает один в могилу и там бреет голову и подбывает усы у покойного отца, ежегодно вырастающие. После такого чуда уже, конечно, над могилой его гораздо более навешано тряпок, волос, костей и другой дряни, чем над его мечетью. Другие две пещеры построены учеником Бекета киргизом Кулджаном, полуистлевшее тело которого и теперь видно в особом отделении его мечети. Он также учил детей грамоте и закону Божью, но не прославился при жизни никакими чудесами, а потому и не признается киргизами за святого» (Топографическое описание..., 1853)⁶.

Ни Эверсманн, ни Алексеев-2, когда описывали памятники, не упоминают, действовали ли на то время построенные Бекетом мечети. У нас не имеется никаких исторических документов о том, что после смерти Бекет-ата его последователи продолжали ли заниматься просветительской деятельностью или нет. Русские источники XIX века описывают только подземные мечети, сооруженные Бекет-ата, информации о других памятниках мы пока не имеем.

На карте, составленной в 1902 г. есаулом Давидом Ливкиным, обозначен колодец Табукты, но не мечеть (Ливкин, 1902: 32). Если бы тогда существовала вырубленная мечеть Бекет-ата в местности Тобыкты, то Д.Ливкин, нам кажется, обязательно указал бы. Вопрос Тобыкты для нас пока остается открытым.

Очень интересную информацию по нашей теме мы встречаем в сборнике, изданном в 1873 году в г. Тифлисе (Тбилиси). В этом труде имеется глава, посвященная фольклору казахов-адаевцев Мангистау. Описываются легендарные предания о святых адаевцах, о Шопан-ата, Султан-еппе, Масат-ата. С именами этих легендарных личностей связаны подземные мечети (Предание адаевцев..., 1873: 6–27).

Точка по геопозиционной системе подземной мечети Султан-еппе: N 44 28'16,76" E 051 00'46,10". Объект устроен в стенах неглубокого русла, образованного подмыванием и разрушением паводковыми водами скального пласта толщиной до 2 м, лежащего на слое мергелистой глины, определяющей в целом систему неогеновых отложений (Калменов, Кошбаев, 2009: 56). Русло вытянуто по линии север-юг с перепадом высоты с юга на север до 3 м. С южной и западной стороны русла имеются остатки мощных наземных построек, которые в разной степени разобраны и перекрыты грунтово-каменными наносами и кустарником. В южной части русла просматривается обширное оседание участка скального пласта с остатками наземных помещений. Вход в подземную часть мечети ведет из крытого узкого помещения, расположенного в юго-западной части русла. Помещение оканчивается подобием очень крутой лестницы, сложенной из необработанных каменных плит разных размеров (Рис. 4).

---

⁶ Топографическое описание северной части Усть-Урта и прилегающего к нему пространства до реки Эмбы, составленное корпуса топографов подпоручиком Алексеевым 2. 1853 г.» / Первые русские научные исследования Устюрта. Сборник материалов /АН СССР. Отд. геол-геогр. наук СССР: Отв. ред. Академик А.Л.Яншин и к.и.н. Л.А.Голденберг. М: Изд. АН СССР. 326 с.

Рис. 4. Входная лестница подземной мечети Султан-епе.

Fig. 4. Entrance staircase of the Sultan-epe underground mosque.

4-сур. Сұлтан-епе жерасты мешітінің кіреберісіндегі баспалдақ.

Высота лестницы достигает 2 м. Лестница опускается в небольшой зал с высоким сводом и световым проемом. Зал условно назван «южным». По полупериметру зала имеются три каменные наборные колонны, подпирающие скальный свод подземной галереи (Рис. 5). Галереи образованы путем удаления мягкой мергелистой глины из-под скального пласта. Полom галереи служил плотный слой красноватой глины с известковистым щебнем или поверхность следующего скального пласта.

Рис. 5. Колонны центральной галереи подземной мечети Султан-еппе.
Fig. 5. Columns of the central gallery of the Sultan-epe underground mosque.
5-сур. Сұлтан-еппе жерасты мешітінің орталық галереясындағы бағандар.

Мощность слоя мергелистой глины 0,1-1 м, чем определяется высота подземных галерей, так как конструктивно мечеть встраивалась в борта русла на поверхность ранее осевших плит, то при создании подземной части торцы последних служили стенками галерей. Местами эти стенки до материковой поверхности подпирались каменными кладками для устойчивости от дальнейшего оседания. От южного зала в северном и юго-восточном направлении расходятся подземные галереи. К северу галерея достаточно широкая. В средней части она освещена при помощи высокого светового колодца с квадратным проемом (Рис. 6). Эта галерея в северном направлении оканчивается проходом-лазом, ведущим во второй зал, условно названным «северным». Зал в плане подпрямоугольный. Его стены выведены горизонтальными кладками до 3 м высотой с элементами угловых перекрытий для создания ложного свода. В основании восточной стены зала имеется проем позднего происхождения, ведущий через развал наружной подпорной стенки на дневную поверхность. В северной стенке зала устроен проем-лаз в узкое перекрытое помещение. Западная узкая стенка помещения частично разобрана в верхней части, чем образован лаз на дневную поверхность. В юго-восточном направлении от южного зала подземная галерея сужается с подъемом уровня пола и ограничивается обвалившимися плитами каменного свода.

В северо-западной части мечети имеется подобие высокой ограды с каменным полом. В западной стенке ограды устроен проем-лаз в небольшую подземную полость,

изолированную от основных подземных галерей мечети. Полость освещена через световой проем в потолке (Отчет..., 2003)⁷.

Рис. 6. Квадратный световой проем подземной мечети Султан-епа.

Fig. 6. Square light opening of the Sultan-epe underground mosque.

6-сур. Сұлтан-епа жерасты мешітінің төртбұрышты пішіндегі жарық түсетін ойығы.

Полученные результаты

В процессе полевых археологических исследований установлено несколько важных моментов в истории сооружения и дальнейшей судьбы мечети, повлиявших на методы аналитической работы по изучению и вероятного воссоздания облика памятника:

Сооружение целенаправленно возводилось двумя ярусами – наземным и подземным. Достоверно определено три помещения, относимых к наземной части (помещение 1,2,3). Площадь наземной части приблизительно составляла более 200 м². В подземном ярусе достоверно определены две обширные галереи – северная и юго-восточная (помещение 8 и 9), два подземных зала – южный и северный (помещение 4,5). Южный

⁷ «Отчет об архитектурно-археологическом исследовании подземной мечети Султан-епа, расположенной в Тупкараганском районе Мангистауской области в 2003 г. руководитель исследований А.Астафьев». Фонд Мангистауского государственного историко-культурного заповедника, Актау.

зал разграничивает галереи, а северный зал завершает северную галерею. Северный зал совмещен лазом с небольшой глухой комнатой (помещение 6). Изолированно от общего комплекса подземных помещений устроена подземная полость с двориком в северо-западной части мечети (помещение 7) (Рис. 7).

Рис. 7. План подземной мечети Султан-е-пе.

Fig. 7. The plan of the Sultan-epe underground mosque.

7-сур. Сұлтан-е-пе жерасты мешітінің жоспары.

Площадь подземных галерей и помещений приблизительно составляет более 150 м² при общем объеме пустот более 100 м³ (Рис. 8).

Возведение наземной части сооружения осуществлялось путем возведения подпорных стен у природного скального карниза (природная ситуация образования подобных карнизов наблюдалась немного восточнее мечети) и надстройки стен и перекрытий помещений на скальной плите, служившей впоследствии сводом подземных галерей. Подземные галереи и проходы формировались методом удаления мергелистой прослойки между скальными плитами.

Юго-восточный сектор мечети представляет собой участок сооружения, наиболее пострадавший от разрушения и разборки на камень. Здесь сохранился участок кладки подпорной стены, усиленной с западной стороны остатками двух мощных выступов – пилонов. Западный пилон под углом в 90° примыкает к стене юго-западного сектора мечети. Стена продольной осью ориентирована по линии север-северо-восток – юг-юго-запад. Ее протяженность с пилонами 10,7 м. Непосредственно сама стена сложена на уклоне скального выступа с перепадом высоты до 1,3 м из необработанных каменных плит разной величины.

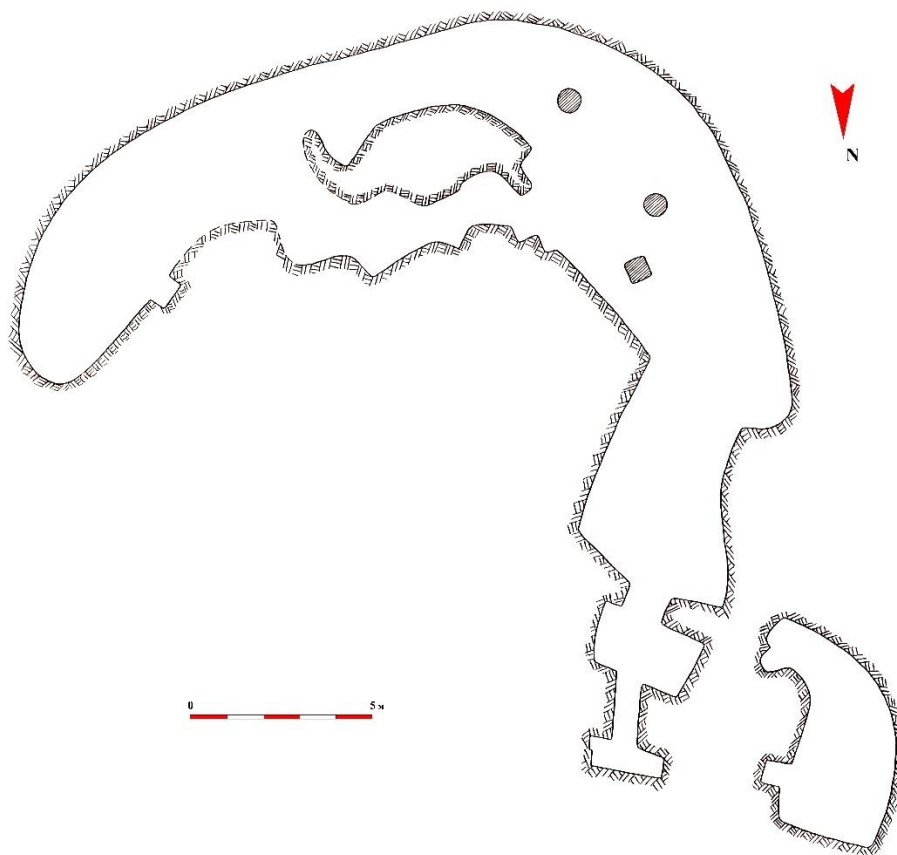

Рис. 8. План подземной галереи подземной мечети Султан-е-пе.

Fig. 8. The plan of the underground galleries of the Sultan-epe underground mosque.

8-сур. Сұлтан-е-пе жерасты мешітінің жерасты галереясының жоспары.

Кладка горизонтальная, однорядная с выравниванием верхнего края. Северная плоскость относительно ровная, южная не просматривается, так как стена на большем отрезке в западную сторону имеет сильный наклон к югу, в то время как восточный отрезок сохраняет свою горизонтальность, примыкая к скальному пласту и немного возвышаясь над ним. Уклон стены вызван оседанием на уровень пола подземной полости материковой плиты, служащей потолочным перекрытием всего подземелья (Рис. 9). На момент строительства стена закрывала обширный проем скального навеса,

чем создавала подземную полость. На верхнем срезе кладка стены носит рваный характер. Высота стены на восточном конце 0,4 м. Здесь стена делает поворот под 45° в восточном направлении и через 1 м упирается в невысокую скальную ступень. На западной оконечности, примыкающей к пилону, стена достигает высоты 1,3 м. На участке примыкания стены к пилону устроен проход – лаз высотой 0,8 м, шириной 0,8 м, при сохранившейся глубине кладок 1,2 м. Перекрытие лаза образовано двумя массивными плитами. Основанием лаза служил большой скальный блок с вертикальным П-образным вырезом на всю толщину плиты (0,6 м). Его ширина 0,8 м при глубине 0,45 м. Почти в одной плоскости с плитой, служащей основанием лаза, впритык к ней залегает другая подобная плита с аналогичным вырезом. Вторая плита имеет небольшой уклон в северную сторону. Ширина выреза этой плиты также 0,8 м при глубине 0,7 м. Чисто конструктивно вторая плита служила перекрытием подземного помещения, вырез в ней увеличивал глубину лаза в верхней части. Подобное устройство проема с перекрытием придавало ему форму ступенчатого лаза в виде ниши в проем вниз.

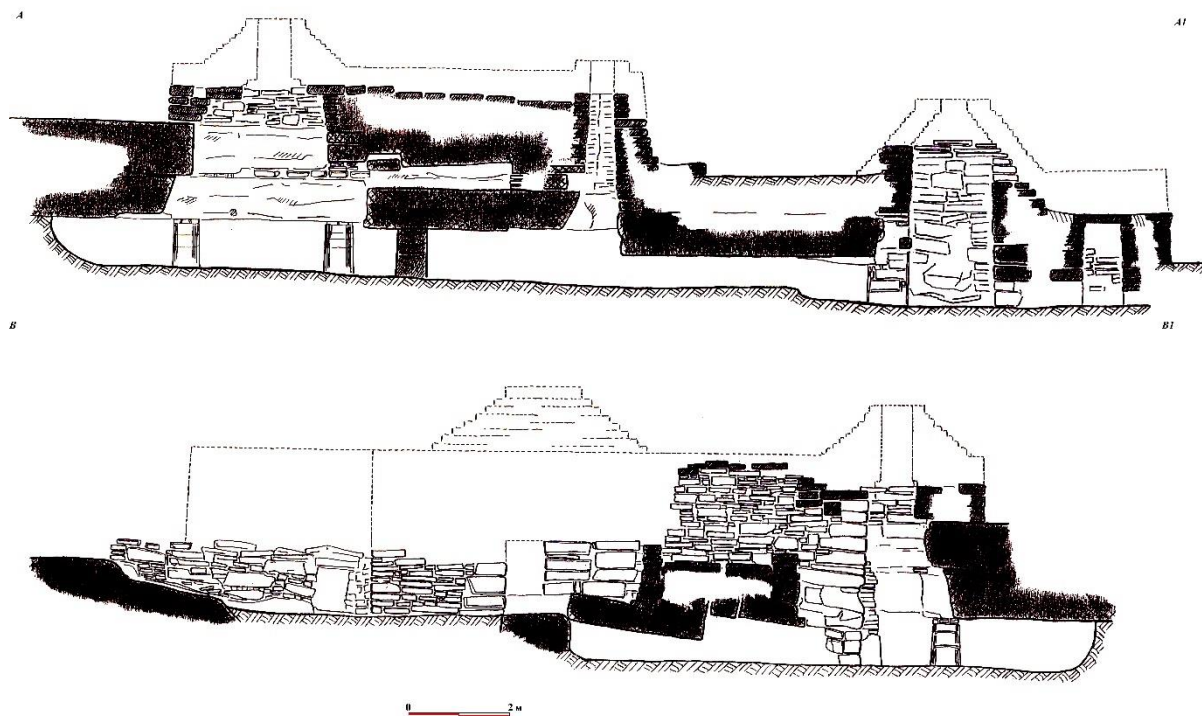

Рис. 9. Локальный разрез А-А1, В-В1 подземной мечети Султан-е-пе.

Fig. 9. Local section A-A1, B-B1 of the Sultan-epe underground mosque.

9-сур. Сұлтан-е-пе жерасты мешітінің А-А1, В-В1 қимасы.

Восточный пилон выступает от плоскости стены в северном направлении на 1,5 м. Оба пилон, особенно в плоскостях стен северной части и образованного ими прохода, имеют горизонтальные кладки из тщательно обработанных камней. Все имеющиеся в конструкциях мечети обработанные плиты несут на поверхностях следы тески инструмента с поперечным лезвием типа шпашот (инструмент для обработки камня).

Подгонка плит неплотная с постоянным подкладыванием мелких камней-клиньев. Этот тип кладки характеризует все постройки мечети.

Вертикальная плоскость северо-восточного угла восточного пилон имеет сильный наклон в южную сторону, в то время как северо-западный угол сохраняет свою вертикальность. Пилон установлен на горизонтально залегающей материковой плите, не подвергавшейся каким-либо деформациям. Следовательно, частичный уклон кладок пилон может возникнуть в момент оседания материковой плиты-перекрытия при, во-первых, его значительной высоте и, во-вторых, большой массе камня, с которой он был связан (последняя должна была располагаться на скальной плите-перекрытии). Расстояние между пилонами, образующими проход с параллельными стенами, составляет 0,7 м. Длина прохода 2 м. Основанием прохода служит материковая плита. Проход ориентирован по линии северо-запад – юго-восток и ведет к остаткам небольшого под прямоугольного в плане помещения, получившего условный порядковый номер 1. Оно сильно утратило свои очертания из-за разрушения на три фрагмента в момент оседания материковой плиты-перекрытия, служившей в данной ситуации полом. Помещение длинной осью вытянуто по линии северо-восток – юго-запад. Его размеры (с северной стенки по часовой стрелке) $3,5 \times 1,9 \times 3,7 \times 1,6$ м. Западная и северная стены помещения сложены горизонтальными кладками из обработанных плит разного размера. Восточная и южная стены частично вписаны в материковую скалу, максимально возвышавшуюся над уровнем пола на 1 м (Рис. 10).

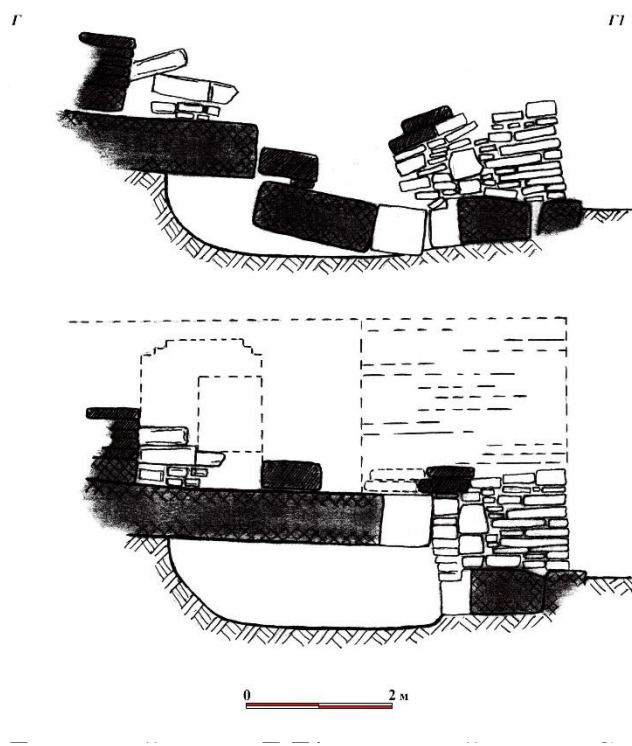

Рис. 10. Локальный разрез Г-Г1 подземной мечети Султан-еппе.
Fig. 10. Local section G-G1 of the Sultan-epe underground mosque.

10-сур. Сұлтан-еппе жерасты мешітінің Г-Г1 қимасы.

Каменный пол помещения, вероятно, был разноуровневым из-за неравномерного залегания крупных обломков материковой скальной плиты. Перепад высот мог достигать 0,4 м. В центральной части южной стены в материковой скале была устроена небольшая ниша шириной 0,7 м, высотой 0,2 м и глубиной 0,5 м. В 2 м восточнее помещения 1 зафиксированы остатки еще одной небольшой комнаты – помещение 2. Его полом служила материковая плита, служившая сводом подземной части мечети (Рис. 11). Помещение ориентировано по сторонам света. Имело почти квадратную в плане форму размером $1,7 \times 1,5 \times 1,7 \times 1,6$ м. Южная и восточная стенки частично образованы подработанными пластами материковой скалы, возвышающейся над уровнем пола на 0,4 м. Поверх скалы сохранились участки горизонтальных кладок в 3-4 яруса. Общая высота сохранившейся стены составляет 0,9 м. Хорошо сохранилась немного смещенная с первоначального положения крупная плита с фрагментом П-образного выреза с горизонтальной подгонкой плоскости камня. Вероятно, вырез был связан с устройством входного проема, по аналогии с конструкцией входа в подземелье, определяемого как проем-лаз. Подземная полость в древности была дугообразно вытянута по линии северо-восток – юго-запад с протяженностью 9,5 м при ширине более 3 м. Высота потолочного свода могла достигать 1 м. В западном направлении от полости уходят два узких прохода-лаза, сильно промытых сезонными паводковыми водами. Высота свода лаза достигает 0,6 м, ширина с учетом процента временного разрушения мергелистых стенок могла составлять 1 м.

Юго-западный сектор мечети. Наземная часть этого сектора мечети представляет собой массивную монолитную постройку в плане вытянутой по линии северо-запад – юго-восток формы с округлыми выступами, органически вписанную в скальный борт русла. Ее наибольшая в плане длина 10 м, наибольшая ширина 7 м. Высота стены постройки у основания борта достигает 2,5 м. На скальной поверхности края борта стена сооружения имеет высоту до 0,8 м. Скальная материковая поверхность по краю русла в северном направлении имеет неравномерное понижение с наибольшим перепадом высоты 1,8 м на участке протяженностью 23 м.

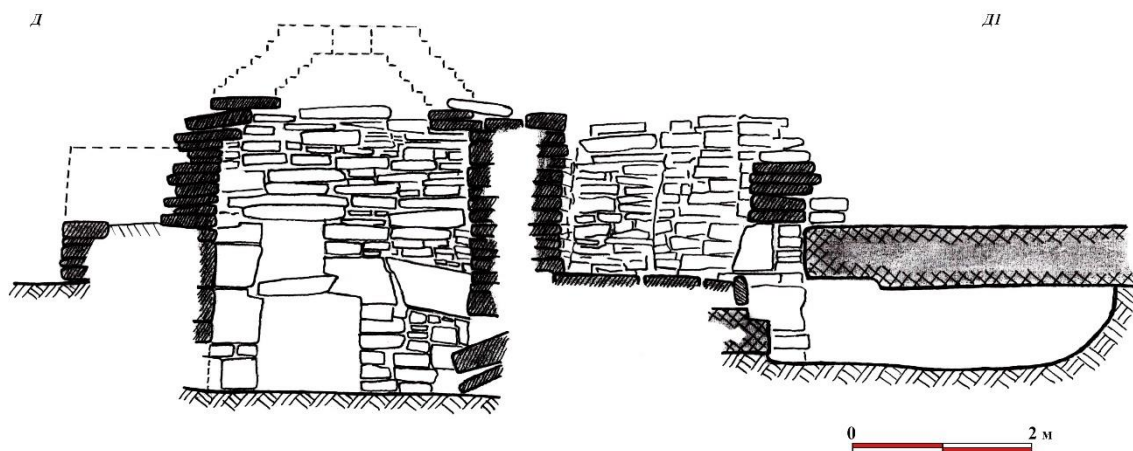

Рис. 11. Локальный разрез Д-Д1 подземной мечети Султан-епе.

Fig. 11. Local section D-D1 of the Sultan-epe underground mosque.

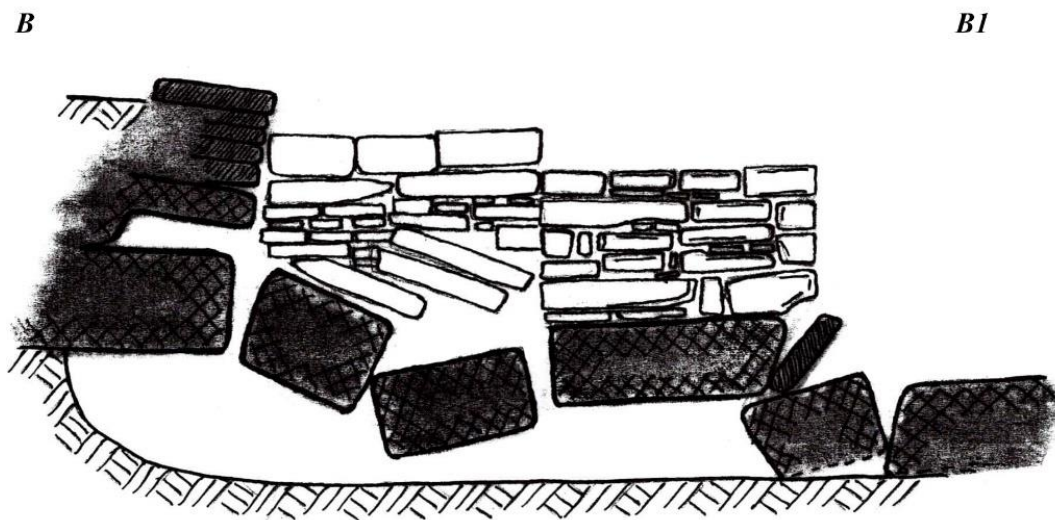
11-сур. Сұлтан-епе жерасты мешітінің Д-Д1 қимасы.

В месте смыкания западного пилона со стеной сооружения юго-западного сектора мечети имеется входной проем позднего происхождения в виде узкого перекрытого коридора (Рис. 12).

Этот проход, вероятно, был образован в результате разборки стены помещения 3, совмещенного с южным залом (помещение 4), после того, как произошло обрушение потолочного свода южной подземной галереи (помещение 9) и был закрыт вход в подземелье всего сооружения. На то, что действительно была разобрана стена помещения 3, указывают рваные края кладок по обеим сторонам от «входа» и наличие основания разобранной кладки полукруглой в плане восточной стены. Помещение 3 длинной осью ориентировано по линии северо-восток – юго-запад. Его размеры с учетом порогового поднятия со стороны южного зала $2,6 \times 0,9$ м при высоте от пола до плит перекрытия 1,9 м. Вход в помещение 3 со стороны южного зала (помещение 4) был устроен в виде лаза следующим образом: в северо-восточной стене зала кладкой устроена ниша высотой 3,2 м при ширине 0,7 м. Ее глубина составляет 2,4 м, в юго-восточном углу ниши устроен проем-лаз, ограниченный с одной стороны материковой скалой, с другой – остатками каменной горизонтальной кладки, служившей одновременно опорой нависающей материковой плите потолочного свода подземелья.

Южный зал (помещение 4) устроен как элемент северной подземной галереи (помещение 8), соединяющий ее через два длинных лаза с юго-восточной галереей. Один лаз устроен в нижнем основании высокой ниши, служащей элементом входного лаза в помещение 3. Его длина условно определяется в 7 м, так как соединения с юго-восточной галереей точно не определено из-за ее обрушения. Стенки зала имеют неровный, извилистый характер. Их очертания определены залеганием обломков материковой плиты. Второй лаз располагается в 3 м южнее границ зала с поворотом на восток. Его южная стенка образована материковой мергелистой глиной, а противоположная некогда была оформлена каменной кладкой, подпирающей потолочный свод материковой плиты (этот участок кладки почти полностью разрушен).

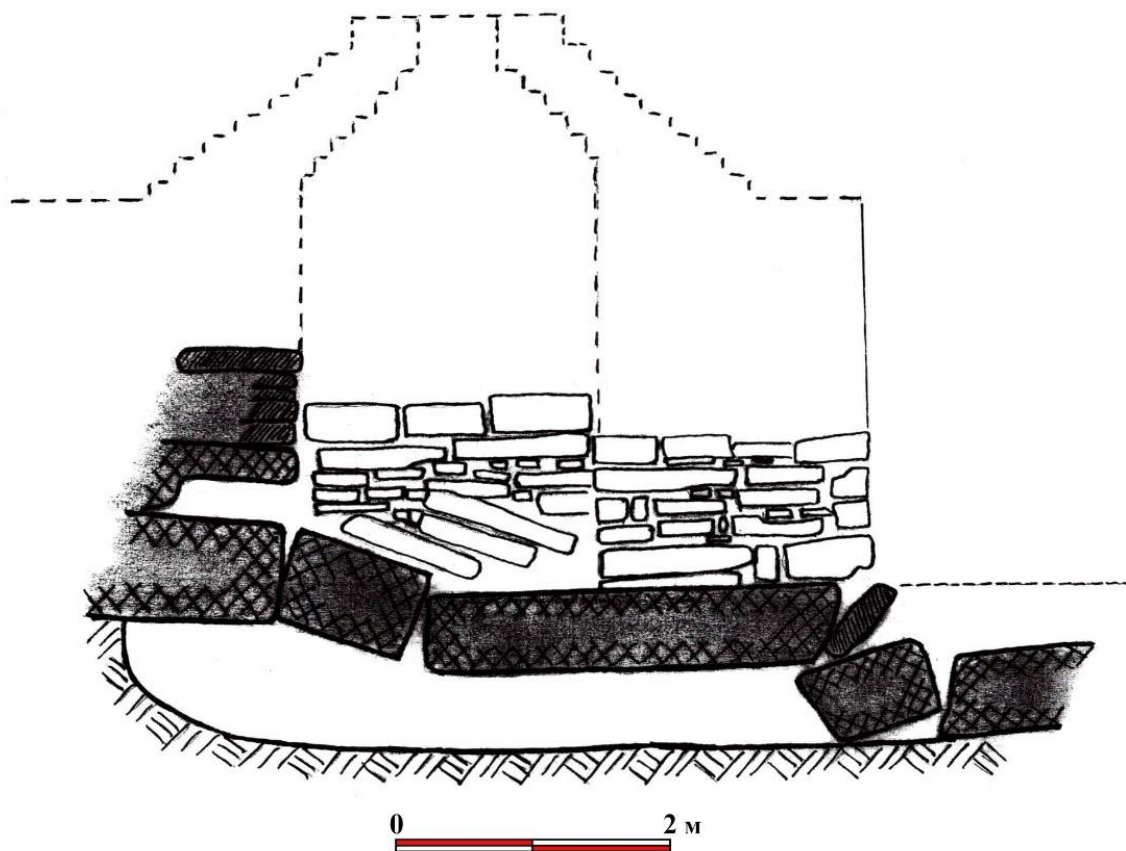

Рис. 12. Локальный разрез В-В1 подземной мечети Султан-еппе.

Fig. 12. Local section B-B1 of the Sultan-epe underground mosque.

12-сур. Сұлтан-еппе жерасты мешітінің В-В1 қимасы.

Южный зал как бы врезан в подземную галерею, разрывая скальный монолит материковой плиты, служащей потолочным сводом подземелья. По полупериметру южного зала, по краям материковой плиты, служащей потолочным сводом подземной галереи, установлены три подпорные колонны. Все колонны изготовлены из наборных каменных блоков и установлены непосредственно на материковое основание пола подземной галереи. Южная колонна имеет высоту 1,1 м. Трех блокам, из которых набрана колонна, придана цилиндрическая форма с диаметром 0,6 м. Колонна имеет едва заметное сужение в верхней части. Трещина, образовавшаяся в результате расслоения скального монолита на этом участке и выходящая на сторону зала, искусственно заложена плитняком. Правее лаза в нишу в узкой трещине в материковой скале найдено пять разновеликих кремневых галек со следами сбитости концов (эти изделия можно характеризовать как отбойники периода каменного века?) и четыре крупных кремневых отщепа, один из которых имеет ударную ретушь со спинки.

Северо-западный сектор мечети. Наземная часть сектора представляет собой башнеподобное возвышение, которое возникло при возведении северного зала (помещение 5) и совмещенной с ним через проем-лаз узкой глухой комнаты (помещение

б), так как материковая скала на этом участке имеет заметное понижение, то конструкция этих помещений потребовала возведения дополнительно подпорных округлых в плане стенок по почти полному периметру. Таким образом, стены помещений 5 и 6 имеют двухрядную конструкцию с каменно-грунтовой забутовкой. Верхняя часть постройки, включая часть подпорных стен и сводчатое перекрытие, разодрана на камень. Габаритный размер этого сооружения в плане $6,5 \times 6$ м при наибольшем возвышении относительно материковой поверхности у основания борта русла на 2 м. Западная стена данного сооружения служит одной из плоскостей небольшого «дворика», служащего площадкой перед проемом-лазом в подземную галерею, изолированную от основного комплекса подземелья (помещение 7).

Северный зал (помещение 5) в плане имеет под прямоугольную форму с ориентацией длинной осью по линии юго-запад – северо-восток. Его размеры $2,55 \times 1,6 \times 3 \times 1,6$ м. Стены с учетом подпорных кладок под материковыми скальными блоками сложены обработанными плитами и блоками.

Над проемом-лазом в северную галерею (помещение 8) в южной стене зала устроена ниша. Конструкция основания ниши не совсем ясна. При формировании плоскости стены был использован продолговатый каменный блок с установкой его в висячем положении за счет расклинивания между материковыми скальными блоками.

В северной стене зала под плитами расслоившейся материковой скалы устроен лаз, ведущий в глухую узкую комнату (помещение 6) (Рис. 9). Со стороны помещения 6 произошло обрушение одной подпорной стенки, повлекшее за собой оседание одного края перекрытия, которым служила массивная плита.

В ходе удаления наносов в юго-западной части «дворика» мечети на уровне материковой поверхности было найдено два мелких фрагмента стенок серо-глиняных гончарных сосудов без заметных примесей в глиняном тесте и четыре мелких фрагмента стенок лепных сосудов, достаточно тонкостенных, с плотным черепком. Найденные черепки следует отнести к средневековой эпохе с очень расплывчатой датировкой. Исключение, пожалуй, составляет мелкий фрагмент стенки еще одного глиняного тонкостенного сосуда, по тесту и качеству исполнения напоминающего лепную технику обработки. Однако эти признаки и песчаная примесь в качестве отошителя глиняной массы характеризуют гончарные сосуды типа котлов, бытующих на Мангистау (Мангышлак) в период XIV-XVI вв. и являющихся импортной посудой.

Выводы

Мангистау – край богатый на памятники археологии и архитектуры. Среди этих приковывающих взгляд своим неповторимым орнаментальным искусством удивительных памятников, достаточно тех, что прекрасно сохранились до наших дней, но тех, что не выдержали и под влиянием времени безвозвратно утеряны, к великому сожалению, еще больше. Сейчас проводится активная работа, нацеленная на сохранение этого историко-культурного наследия для последующих поколений. Ведь благодаря этим памятникам мы получаем сведения не только о религиозных обрядах наших далеких предков, живших до нас несколько веков назад, но и узнаем об их традициях и обычаях, о присущих для местного населения культуре и искусстве и даже об их мечтах и чаяниях, интересах и желаниях. Памятник – это великая связующая нить

между прошлым и будущим, как сказал об этом писатель Абиш Кекильбаев: «...могилы кочевников – это и построенные рядом с родным кочевьем города, и написанные для потомков языком конкретных вещей книги» (Кекильбаев, 2003: 74).

Мечеть Султан-еппе представляет собой подземное сооружение, что делает её отличительной среди прочих мечетей и исламских культовых объектов. Это архитектурное решение в исламской культуре может символизировать скрытость, духовное уединение и стремление к углубленному познанию веры. Особенности архитектуры подземной мечети придают сооружению не только эстетическую ценность, но и обеспечивают акустическую гармонию, необходимую для молитв. Структура здания, в свою очередь, предполагает применение высоких инженерных решений, включая систему вентиляции и освещения, адаптированную к подземному пространству.

Исторически подземные мечети в различных странах часто строились с целью обеспечения безопасности и уединенности в условиях политической нестабильности. Подземная мечеть Султан-еппе могла сыграть аналогичную роль в свое время, служа убежищем для верующих в периоды угроз или конфликтов. Важно также отметить, что такая уникальная форма мечети подтверждает связь религиозной практики с особенностями социальной и культурной ситуации региона. С точки зрения культурного наследия подземная мечеть Султан-еппе является ценным объектом для изучения исламской архитектуры и искусства. Она демонстрирует синтез традиций и инноваций, её сохранение и исследование имеют важное значение для последующих поколений, стремящихся понять особенности архитектуры и религиозной жизни на протяжении веков.

Таким образом, подземная мечеть Султан-еппе представляет собой важный памятник архитектуры и культуры, отражающий особенности исламской религиозной практики и исторического контекста региона. Её изучение углубляет понимание исторического развития архитектурных форм и социальных условий того времени.

Литература

Ажигали С.Е., 2002. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. НАН РК. Ин-т истории и этнологии им. Ч.Валиханова. Алматы: Ғылым. 652 с.

Бижанова А.Е., Калменов М.Д., 2008. Подземная мечеть Султан-еппе. Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы изучения наследия и учений Ходжи Ахмета Яссави». 29.09-01.10.2008. г. Туркестан. Алматы. С. 252–254.

Гептнер В.Г., 1940. Э. А. Эверсманн. 1794-1860. Московское общество испытателей природы. М.: 1940. 80 с.

Есаков В., 1979. Учёный и путешественник. Вокруг света: журнал. № 1. С. 20–21.

Калменов М., Кошбайулы О., 2009. Маңғыстаудың жер асты мешіттері. Подземные мечети Мангистау. Алматы. 158 с.

Калменов М.Д., Бижанова А.Е., 2016. Подземная мечеть Шакпак ата – одна из наиболее древних подземных сооружений Казахстана. Материалы конгресса исламской археологии. Казань. С. 145–153.

Калменов М.Д., Бижанова А.Е., 2025. Шақпақ ата жер асты мешітінің мерзімделуіне байланысты мәселе. Материалы международной научно-практической конференции «Түркі жұртының жұрнағы». 2-3 қазан 2025. Актау. С. 32–39.

- Кекилбаев А., 2003. Баллада забытых лет. Астана. 152 с.
- Ломакин Н.П., 1911. Десять лет в Закаспийском крае. 1870-1880. Военно-исторический вестник. Киев. №3-4. С. 66.
- Ливкин Д.И., 1902. Рыболовство и тюлений промысел на восточном побережье Каспийского моря: Отчет его высокопревосходительству господину воен. министру по командировке есаула Урал. казачьего войска Д.Ливкина. С.-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума. 364 с.
- Первые русские научные исследования Устюрта, 1963. Сборник материалов. АН СССР. Отд. геол-геогр. наук СССР: Отв. ред. Академик А.Л.Яншин и к.и.н. Л.А.Голденберг. М: Изд. АН СССР. 326 с.
- Предание адаевцев о святых, секты Ханафие, живших и умерших на Мангышлаке, 1873. Сборник сведений о кавказских горцах, издаваемый со изволения Его Императорского Высочества, Главнокомандующего Кавказской Армией при Кавказских горских управлениях. Тифлис. выпуск 7. С. 6–27.
- Савельев П.С., 1856. Древности Мангышлакского полуострова. Труды Вост. отд. археол.общ. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук. 507 с.
- Снесарев Г.П., 1969. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва: Изд. «Наука». 336 с.
- Статейный список посольства в Бухарию дворянина Ивана Хохлова, 1620-1622 гг., декабря 12, 1879. Сборник князя Хилкова. Петербург. № 107. С. 388–579.
- Эшмурадов М. Пир Бекет Бектурди. К вопросу о духовном единстве узбекского и казахского народов. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1165269360#gsc.tab=0> дата обращения: 24.08.2025.).

Reference

- Azhigali S.E., 2002. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii [Architecture of the Nomads – A Phenomenon of the History and Culture of Eurasia]. NAN RK, In-t istorii i etnologii im. Ch.Valihanova [National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology]. Almaty: Gylym. 2002. 652 p. [in Russian].
- Bizhanova A.E., Kalmenov M.D., 2008. Podzemnaya mechet Sultan epe. [The Underground Mosque of Sultan Epe]. Materiali Mezhdunarodnoi nauchno prakticheskoi konferentsii «Problemi izucheniya naslediya I uchenii Khodzhi Akhmeda Yassavi» [In: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Problems of Studying the Heritage and Teachings of Khoja Ahmed Yasawi]. 29.09-01.10. 2008. g. Turkestan. Almaty. P. 252–254. [in Russian].
- Geptner V.G., 1940. E. A. Eversmann. 1794-1860. Moskovskoe obshchestvo ispytatelej prirody [Moscow Society of Naturalists]. M.: 1940. 80 p. [in Russian].
- Esakov V., 1979. Uchyonyj i puteshestvennik [The Scientist and the Traveler.]. Vokrug sveta: zhurnal [Vokrug Sveta (Around the World) journal]. № 1. P. 20–21. [in Russian].
- Kalmenov M., Koshbaiuli O., 2009. Mangistaudin zher asti meshitteri/Podzemnie mecheti Mangistau [Underground mosques of Mangistau]. Almaty. 158 p. [in Russian and Kazakh].
- Kalmenov M.D., Bizhanova A.E., 2016. Podzemnaya mechet' Shakpak ata – odna iz naibolee drevnih podzemnyh sooruzhenij Kazakhstana [The Underground Mosque of Shakpak Ata – One of the Most Ancient Underground Structures of Kazakhstan.]. Materialy Kongressa

Islamskoj Arheologii. Kazan' [In: Proceedings of the Congress of Islamic Archaeology]. P. 145–153. [in Russian].

Kalmenov M.D., Bizhanova A.E., 2025. Shakpak ata zher asty meshitining merzimdeluine bajlanysty masele [On the Issue of Dating the Underground Mosque of Shakpak Ata.]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Turki zhurtynyng zhurnagy» [In: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Legacy of the Turkic World”]. 2-3 kazan 2025. Aktau. P. 32-39. [in Kazakh].

Kekilbaev A., 2003. Ballada zabytyh let [The Ballad of Forgotten Years]. Astana: 2003. 152 p. [in Russian].

Lomakin N.P., 1911. Desyat' let v Zakaspijskom krae [Ten Years in the Trans-Caspian Region]. 1870–1880. Voenno-istoricheskij vestnik [Military-Historical Bulletin]. Kiev. №3–4. P. 66. [in Russian].

Livkin D.I., 1902. Rybolovstvo i tyulenij promysel na vostochnom poberezh'e Kaspijskogo morya: Otchet ego vysokoprevoskhoditel'stvu gospodinu voen. ministru po komandirovke esaula Ural. kazach'ego vojska D. Livkina [Fishing and Seal Hunting on the Eastern Coast of the Caspian Sea: Report to His Excellency, the Minister of War, by Yesaul of the Ural Cossack Army D. Livkin.]. P.-Peterburg: tip. V.F. Kirshbauma. 364 p. [in Russian].

Pervye russkie nauchnye issledovaniya Ustyurta [The First Russian Scientific Studies of Ustyurt], 1963. Sbornik materialov. AN SSSR [Collection of Materials. Academy of Sciences of the USSR]. Otd. geol-geogr. nauk SSSR: Otv. red. Akademik A.L. Yanshin i k.i.n. L.A. Goldenberg [Department of Geological and Geographical Sciences. Eds. Academician A.L. Yanshin and Candidate of Historical Sciences L.A. Goldenberg. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR]. M: Izd. AN SSSR. 326 p. [in Russian].

Predanie adaevtsev o svyatih, sekty Hanafie zhiivshih i umershih na Mangishlake [The legend of the Adaevites about the saints of the Hanafi sect who lived and died in Mangyshlak], 1873. Sbornik svedenii o kavkazskikh gortsah, izdavaemiy so izvoleniya Ego Imperatorskogo Bisochestva [«Sbornik svedenii o kavkazskikh gortsah» Collection of information about the Caucasian highlanders]. Tiflis. Issue 7. P. 6–27 [in Russian].

Savel'ev P.S., 1856. Drevnosti Mangyshlaskogo poluostrova [Antiquities of the Mangyshlak Peninsula]. Trudy Vost. Otd. Arheol.obshch [Proceedings of the Eastern Department of the Archaeological Society]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk [St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences]. 507 p. [in Russian].

Snesarev G.P., 1969. Relikti domusulmanskih verovanii i obryadov u uzbekov Horezma. [Relics of pre-Islamic beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. Izd. Nauka [Moscow: Nauka Publishers]. Moskva. 336 p. [in Russian].

Stateinii spisok posolstva v Buhariyu dvoryanina Ivana Hohlova, 1620-1622 gg. dekabrya 12 [List of articles of the embassy to Bukhara of the nobleman Ivan Khokhlov, 1620-1622, December 12]. Sbornik knyazya Hil'kova [Collection of Prince Khilkov]. Peterburg. 1879. № 107. P. 388–579. [in Russian].

Eshmuradov M. Pir Beket Bekturdi. K voprosu o duhovnom edinstve uzbekskogo i kazahskogo narodov [Pir Beket Bekturdi. On the Question of the Spiritual Unity of the Uzbek and Kazakh Peoples]. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1165269360#gsc.tab=0> [in Russian]. Accessed: 24.08.2025.).

Сведения об авторах:

Калменов Мурат Дабылович, кандидат исторических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, пр. Н.Назарбаева, 194, Уральск, Республика Казахстан.
Scopus ID: 57219357644

Бижанова Алия Ермековна, кандидат исторических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, пр. Н.Назарбаева, 194, Уральск, Республика Казахстан.
Scopus ID: 58485134400

Жалекенова Гульбарам Тлеккабуловна, магистр, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, пр. Н.Назарбаева, 162, Уральск, Республика Казахстан.

Information about authors:

Kalmenov Murat Dabylovich, Candidate of Historical Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, 194 N. Nazarbayev Ave., Oral, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 57219357644

Bizhanova Aliya Ermekovna, Candidate of Historical Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, 194 N. Nazarbayev Ave., Oral, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 58485134400

Zhalekenova Gulbaram Tlekkabulovna, MA, M. Utemisov West Kazakhstan University, 162 N.Nazarbayev Ave., Oral, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Калменов Мурат Дабылович, тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Н.Назарбаев даңғ., 194, Орал, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: 57219357644

Бижанова Алия Ермековна, тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Н.Назарбаев даңғ., 194, Орал, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: 58485134400

Жалекенова Гульбарам Тлеккабуловна, магистр, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Н.Назарбаев даңғ., 162, Орал, Қазақстан Республикасы.

Вклад авторов:

М.Д. Калменов разработка концепции, сбор и анализ материалов, связанных с куль-тово-подземными сооружениями Мангистау, подготовка рукописи, редактирование иллюстративных материалов.

А.Е. Бижанова анализ материалов, участие в разработке концепции, редактирование и подготовка рукописи к публикации.

Г.Т. Жалекенова анализ материалов, участие в разработке концепции, редактирование и подготовка рукописи к публикации.

Author contributions:

M.D. Kalmenov concept development, collection and analysis of materials related to religious and underground structures in Mangystau, manuscript preparation, and editing of illustrative materials.

A.E. Bizhanova examination of materials, development of the conceptual framework, editing and preparation of the manuscript for publication.

G.T. Zhalekenova examination of materials, development of the conceptual framework, editing and preparation of the manuscript for publication.

Авторлық үлес:

М.Д. Калменов Маңғыстаудың культтік-жерасты құрылыстарына байланысты материалдарды жинады және талдады, тұжырымдаманы әзірледі, қолжазбаны даярлады, иллюстративтік материалдарды редакциялады.

А.Е. Бижанова материалдарды талдады, тұжырымдаманы әзірлеуге қатысты, қол-жазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

Г.Т. Жалекенова материалдарды талдады, тұжырымдаманы әзірлеуге қатысты, қол-жазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары

С. Сыздыков

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
түркі
тарихнамасы,
Екінші Түрік
қағанаты,
Иолығ Тегін,
Алп Елетміш,
Тоныкөк, түркі
тарихи дәстүрі,
түркі өркениеті,
‘Мәңгі Ел’
идеологиясы,
түркі
хронологиялық
әдістері,
12 жылдық
хайуанат циклі,
тарихи әдіснама.

XFTAMP 03.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-118-130>

АННОТАЦИЯ

Түркілердің тарихнамасында осы уақытқа дейін Екінші Түрік қағанатының тарихын көне түркі руникалық ескерткіштерінде жазған Иолығ тегін (Күлтегін), Алп Елетміш (Білге қаған, Құтлұқ Елтеріс), Тоныкөк алғашқы түркі тарихшылары ретінде танылмай келеді. Жүргізілген зерттеулер Орхон ескерткіштеріндегі жазбалардың мазмұны мен сипаты тарихи ерекшелікке ие екенін көрсетті. Сондықтан мақала авторы Екінші Түрік қағанатының саяси және этникалық тарихын сипаттаған Иолық тегін, Алп Елетміш және Тоныкөкті түркі тарихнамасындағы алғашқы өкілдері деп тануды ұсынады. Мақалада Екінші Түрік қағанатының жоғарғы билеушілерінің және ескерткіштегі мәтіндердің авторларының баяндалған оқиғаларға қатысты идеологиялық ұстанымдары да талданады. Бұл ұстанымдар көне түркілердің Қытай империясы, Араб халифаты және Соғдылармен жүргізген күресімен қатар, ішкі тайпааралық қайшылықтар мен мәдени дәстүрлерге де байланысты екенін көрсетеді. Екінші Түрік қағанатының тарихшылары Орхон мәтіндерінде түркі халықтарын «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясы арқылы мемлекет тәуелсіздігін және этникалық мәдениетін сақтауға шақырады. Олардың концептуальдық ұстанымдары Қытай жылнамашылары, патшалық Ресей мен Кеңес дәуірінің тарихшыларына қарағанда объективтілігімен және шынайылығымен көзге түседі. Олардың бұл ұстанымы түркілерде өздерінің жоғарғы миссиясы – Ұлы Далада өзіндік өркениет құруға құқығы бар деп есептегендіктен қалыптасқаны байқалады. Түркі тарихшылары тарихи оқиғалардың болған уақытын белгілеуде тарихи хронологиялық әдіс-тәсілдердің бірнеше түрлерін қолданған, соның ішінде 12 жылдық (жануарлар атымен) циклдік күнтізбенің орны ерекше. Сонымен қатар оқиғаның болған уақытын адам жасы арқылы белгілеу әдісі қолданысқа еңгізілген. Мұндай әдіс уақыт тұрғысынан тұйықталуға әкеп соқпас үшін хронологияның басқа

параллелді түрлерін, яғни уақыт белгілеудің екі түрі – адамның жасы мен 12 жылдық жануарлар циклдік күнтізбенің бар екендігі көрінеді. Мұнымен бірге хронологияның тағы бір түрі – болған оқиғаны қағандардың ата-бабаларының ел басқарған уақытымен белгілеуді қолданып отырған. Иолығ тегін, Алп Елетміш және Тоныкөктің тарихи процестер мен оқиғаларға объективтік тұрғыдан шынайы баға беруі мен тарихи хронологиялық әдіс-тәсілдердің бірнеше түрлерін қолданысқа енгізуі олардың сол дәуірдің толыққанды тарихшылары болып танылуы керек екендігін дәлелдейді. Мұнымен қатар, Екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихшыларының дүниетанымы, шығармашылық дәстүріндегі тарихи-әдістемелік тәсілдері және идеологиялық ұстанымдары сол тарихи кезеңдегі әлемдік өркениеттің деңгейінен төмендемей, кей ретте тіпті одан озық болғандығын байқатады. Сонымен бірге, олар ортағасырлық түркі тарихнамасының алғашқы өкілдері ретінде орын алуы тиіс деген қорытынды жасалынады.

S. Syzdykov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru).

Yolyg Tegin, Alp Eletmish and Tonyukuk – the first historians of the Second Turkic Khaganate

Abstract. In Turkic historiography, the authors of the ancient Turkic runic inscriptions – Yolyg Tegin (Kül Tegin), Alp Eletmish (Bilge kagan, Kutlug Elteris) and Tonyukuk – have not yet been widely recognized as historians. The conducted studies have shown that the content and nature of the inscriptions on the Orkhon monuments have a historiographical character. Therefore, the author of the article proposes to consider Iolyg Tegin, Alp Elitmish, and Tonyukuk who described the political and ethnic history of the Second Turkic Khaganate as the first representatives of Turkic historiography. The article analyzes the ideological positions of the supreme rulers of the Second Turkic Khaganate, as well as those of the authors of the mentioned texts, regarding the events they describe. These positions were determined not only by the struggle of the ancient Turks against the Chinese Empire, the Arab Caliphate, and Sogdiana, but also by internal inter-tribal conflicts and cultural traditions. The historians of the Second Turkic Khaganate, in the texts of the Orkhon monuments, call on the Turkic

Received 22 September 2025. Revised 23 October 2025. Accepted 25 November 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: С.Сыздыков Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 118-130 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-118-130>

For citation: S. Syzdykov Yolyg Tegin, Alp Eletmish, Tonyukuk – the first historians of the Second Turkic Khaganate // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. P. 118-130. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-118-130>

peoples to preserve the independence of their state and their ethnic culture through the state ideology of “Mangi El (Eternal Nation)”. These views have been proven to be more objective and reliable than those of Soviet-era historians and Chinese chroniclers. It is clear that the medieval Turks' view that their highest mission was to create their own civilization in the Great Steppe shaped their position. Their views are proven to be characterized by objectivity and reliability compared to those of Soviet era historians and Chinese chroniclers. Turkic historians employed several types of historical and chronological methods to determine the timing of events, in particular the 12-year cyclic calendar based on animal names. They also introduced a method of determining the time of an event based on a person's age. To avoid chronological ambiguity, two methods of determining time were used in parallel, meaning that both a person's age and the 12-year animal cycle. Another type of chronology was also applied, whereby the time of an event was determined by the reign period of the khagans' ancestors. The objective and reliable assessment of historical processes and events by Kül Tegin, Alp Eletmish, and Tonyukuk – together with their use of several chronological and historical methods – demonstrates that they should be regarded as full-fledged historians of their era. Consequently, they deserve recognition as among the earliest representatives of Turkic historiography. At the same time, the worldview of these first historians of the Second Turkic Khaganate, along with the historical and methodological approaches reflected in their creative tradition and their ideological principles, shows that they were not inferior to the intellectual level of world civilizations of that period and, in some respects, even surpassed it. Therefore, they should be considered the earliest representatives of medieval Turkic historiography as a whole.

Keywords: Turkic historiography, Second Turkic khaganate, Iolyg Tegin (Yolyg Tegin), Alp Elitmish, Tonyukuk, Turkic historical tradition, Turkic civilization, “Mangi El (Eternal Nation)” ideology, Turkic chronological methods, 12-year animal cycle (zodiac cycle), Historical methodology, Kazakhstan historiography.

С. Сыздыков

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru)

Первые историки Второго Тюркского каганата: Иолыг тегин, Алп Елетмиш, Тоньюкук

Аннотация. В тюркской историографии до сих пор не признаны первые тюркские историки, авторы древнетюркских рунических памятников – Иолыг тегин (Култегин), Алп Элетмиш (Кутлуг Элтерис) и Тоньюкук. Проведенные исследования показали, что содержание и характер надписей в Орхонских памятниках имеют истографический характер. Поэтому автор статьи предлагает Иолыг тегина, Алп Элетмиша и Тоньюкука, описывавших политическую и этническую историю Второго Тюркского каганата, назвать первыми представителями тюркской историографии. В статье анализируется идеологическая позиция верховных правителей второго тюркского каганата, а также авторов указанных текстов к излагаемым событиям.

Эти позиции обусловлены не только борьбой древних тюрков с Китайской империей, Арабским халифатом, Согдианой, но и внутренними межплеменными конфликтами и культурными традициями. Историки второго тюркского каганата в текстах Орхонских памятников призывают тюркские народы сохранить независимость своего государства и этническую культуру посредством государственной идеологии «Мәңгі Ел». Доказано, что их взгляды отличаются объективностью и достоверностью по сравнению с историками советской эпохи и китайскими летописцами. Очевидно, что их позиция формировалась в силу того, что средневековые тюрки видели свою высшую миссию в создании собственной цивилизации в Великой Степи. Древнетюркские историки использовали несколько видов исторических хронологических методов для определения времени событий, в частности, использование 12-летнего (по названиям животных) циклического календаря. Также был введен метод определения времени события по возрасту человека. Чтобы избежать хронологической замкнутости, использовались параллельные виды хронологии, то есть два способа определения времени – возраст человека и 12-летний цикл животных. Наряду с этим применялся еще один вид хронологии – определение времени события по периоду правления предков каганов. Объективная и достоверная оценка исторических процессов и событий Иолыг тегин, Алп Элетмиш и Тоньюкуком, а также применение ими нескольких видов исторических хронологических методов, доказывают, что они должны быть признаны полноценными историками своей эпохи. Делается вывод, что они должны занять место среди первых представителей тюркской историографии. Вместе с тем мировоззрение первых историков Второго Тюркского каганата, историко-методологические подходы в их творческой традиции, идеологические принципы свидетельствуют о том, что они не уступали уровню мировой цивилизации того исторического периода, а в некоторых случаях и превосходили его. При этом делается вывод о том, что их следует считать первыми представителями средневековой тюркской историографии в целом.

Ключевые слова: тюркская историография, второй тюркский каганат, Иолыг-тегин, Алп Элетмиш, Тоньюкук, тюркская историческая традиция, тюркская цивилизация, идеология «Мәңгі Ел», тюркские хронологические методы, 12-летний животный цикл, историческая методология, казахстанская историография.

Kirişçe

Мақала түркі дәуіріндегі Қазақстан тарихнамасындағы бұрыннан айтылмай келе жатқан мәселені зерделеуге арналады. Әдетте, зерттеушілер отандық тарихнаманы Қазақ хандығының құрылу тарихы жөнінде деректер беретін Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» кітабынан бастайтыны белгілі. Отан тарихында түркі дәуірі маңызды кезең болғандықтан, оның тарихнамасына баса көңіл аударылу керек. Бірақ түркі дәуіріндегі тарихнаманың төл өкілдерінің болғандығын осы уақытқа дейін тарихшылар қауымы мойындамай келеді. Сондықтан осы мәселеге ерекше мән беріліп, түркілер тарихын жазған төл тарихшылар: Тоныкөк, Иолыг тегін, Алп Елетмиш туралы, олардың тарихи процестерді жазудағы саяси-идеологиялық көзқарастары айшықталып, болған оқиғалардың уақытын көрсетудегі хронологиялық тұрғыдан қолданған әдіс-тәсілдері талданады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақала жазудағы қолданылған материалдар көне түркі жазба ескерткіштеріндегі (Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк, Ел Етміш Білге қаған (Тариат//Тэрх) Екінші бітіктасы Бұғұты) жазулар, Қытайдың «Таншу» жылнамасы болып табылады. Тоныкөк ескерткішінде бытыраған түркі ру-тайпаларының басы қосылып, Қытайға қарсы шыққандығы, Түркі қағанатын, яғни тәуелсіз түркі мемлекеттігінің қалпына келтірілгені айтылған. Сонымен бірге Тоныкөк өзінің сіңірген еңбегін баяндағанда оның идеологиялық көзқарасы айқын көрініс береді.

VI ғасырдың 70-жылдарына жататын Бұғұты жазуы түркілерде 12 жылдық (жануарлар атымен) циклдік күнтізбенің болғандығы хронологиялық әдіс-тәсілдерді анықтауға мүмкіндік беретін материалдар болып саналады.

689-693 жылдардағы Тан империясына қарсы түркілер көтерілісінің себептерін анықтауда Кеңестік зерттеушілер мен түркілердің өз тарихшыларының (Тоныкөк, Иолығ тегін, Алп Елетміш) көзқарастарын салыстыру үшін де зерттеу материалдары болады.

Түрік қағанатында болған тарихи оқиғалардың себеп-салдарын түсіндіруде Кеңес дәуірінің тарихшылары мен Қытай жылнамашыларының және түркілердің сол кезеңдегі төл тарихшыларының көзқарастарын салыстырмалы әдісті қолдану дұрыс тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді.

Тарихнаманың танымдық мүмкіндіктерін тек қана тарихи факт ашады. Сол себепті де, тарихи факт мәселесі бұл мақалада маңызды орын алады. Тарихи фактілердің мағынасына зерттеушілердің түсініктеме беруі арқылы олардың тарихнамада қандай орын алатын белгілі болады.

Пәнаралық байланыс арқылы тарихи процестерді жан-жақты және шынайы бағалауға мүмкіндік береді. Алғашқы түркі тарихшыларының астрономия, география, математика салалары бойынша түсініктері арқылы оқиғалардың болған уақытын, олардың қай жерде өткендігін, тарихи тұлғалардың қанша жасқа келгенде қолбасшы болып, сыртқы жаулармен шайқасқа қатысқандығы туралы мәліметтерді баяндауын пәнаралық байланыс арқылы шынайылығын анықтауға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркілердің алғашқы тарихшылары: Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөкті ғылыми зерттеулерде тарихшы ретінде қарастырмаған. Оларды тек көне түркі жазба ескерткіштерін дерек ретінде пайдаланғанда аттарын атап кетеді. Тарихи әдебиеттердің бірінде Білге қағанға арналған ескерткіштің авторы ханның туысы Иолығ тегін екені көрсетіледі. Бірақ оған ханды мақтаушы, панегирист ретінде сипаттама берілген (Кляшторный, Султанов, 1992: 158; Кляшторный, 2011). Р. Безертинов Білге қаған ескерткішіндегі жазбалардағы ханның жерленген уақытын көрсете келіп, ортағасырлық түркілерде өзіндік, жануарлар цикліне негізделген күнтізбенің бар екендігін айтады. Алайда, ол ескерткішті жазған тарихшының хронология бойынша түсінігіне талдау жасалынбайды (Безертинов, 2006: 27).

Түрік қағанаттары дәуіріндегі түркілердің және олардың басшыларының идеологиялық көзқарастары мен жыл санауын толығырақ сипаттаған Л.Н. Гумилев болды. Ол

үш автордың хандар мен оның маңайындағы қолбасшыларға, олардың елге сіңірген еңбектеріне, қарапайым халыққа және Қытай мәдениетіне сын-пікірлерін арнайы талдап көрсеткен (Гумилев, 1993: 332-335). Ол сонымен бірге түркілерде жыл санаудың жануарлар циклі және хандар мен қолбасшылардың тарихи оқиғаға қатысу кезіндегі жасына байланысты уақытты белгілеудің әдісі болғандығын айтады (Гумилев, 1993: 340).

Жоғарыда аталған авторлар еңбектерінің құндылығын жоғары бағалай келіп, көне түркі ескерткіштердің авторлары: Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөктің тарихшы, яғни оларды түркі тарихнамасының алғашқы өкілдері ретінде танылмағандығын айту керек. Сонымен қатар олардың саяси-идеологиялық көзқарасындағы Түрік қағанатының басты мемлекеттік идеологиясы – «Мәңгілік Ел» назардан тыс қалған.

Талдау

Көне түркі жазба ескерткіштерін мәдени мұра ретінде қарастырғанда қандай да болмасын зерттеушінің кәсіби мамандығы ерекше орын алады. Мысалы: заңгерлер Ата заңдар негізіне байланысты мұраларды, филологтар түркі халықтарының әдебиет тарихынан бастау алатын қайнар көзін, ал тарихшылар ортағасырлық түркі мемлекеттерінің алғашқы тарихнамасын көре алады. Қазақстан тарихы ғана емес, бүкіл Ортаазиялық түркі тілдес халықтардың әуелгі ортағасырлық тарихнамасының басында тұрған Орхон ескерткіштерінің үш тарихшысын – Тоныкөк, Иолығ тегін және Алп Елетмішті тарихшы-ғалымдар қауымы әлі танып мойындай қойған жоқ.

Сондықтан қазіргі таңда, отандық, тәуелсіз тарихнаманың ірге тасын қалауда бастапқы тұлғаларды түгендей отырып, олардың шығармашылық дәстүрлерінің жалпы әлемдік тұрғыда алатын орнын айқындау кәсіби тарихшылардың бүгінгі ұрпақтарының кезек күттірмейтін міндеті болып табылады.

Орталық Азия мен Қазақстанның әуелгі ортағасырлық VI–XII ғғ. кезеңі екінші сөзбен айтқанда түркі дәуірі болып танылады. Осы түркі дәуірінің өзіндік тарихнамасы бір жүйеге салынып, сараланбағандығы қазір де айдан анық. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін сол дәуір тарихнамасының негізін қалаушылардың, көне түркі жазуымен тарихи-шығармашылық дәстүрін қалыптастырған үш тұлғаның еңбектеріне тарихи-танымдық және тарихи-әдістемелік талдау жасау арқылы олардың «тарихнамалық мектебін» танып білу және оны мойындау қажет.

Сондықтан да мақалада осы үш: Тоныкөк, Иолығ тегін және Алп Елетміштің көне түркі жазба ескерткіштеріндегі тарихнамалық дәстүрді олардың идеологиялық көзқарастары және хронологиялық әдіс-тәсілдеріне талдау жасау алға қойылды.

Түрік қағанаты тарихшыларының тарихи оқиғалар мен процестерді түсіндіруі дәуірлер мен біздің заманымыздың тарихшыларына қарағанда шынайылығымен және объективтілігімен де көзге түседі. Мысалы, 689-693 жылдардағы Тан империясына қарсы түркілер көтерілісінің жеңісі себептерін Ресей және Кеңес үкіметі тұсында өмір сүрген көрнекті өлкетанушы, Сібір тарихы бойынша көптеген еңбектер қалдырған Н. Козьмин ірі феодалдардың жерлерді өз қолдарына шоғырландыруында деп санайды (Козьмин, 1934: 272-273). Көрнекті археолог, шығыстанушы А. Н. Бернштам «түркі аристократтары өз халқын өздері қанау үшін Қытаймен соғысты» - дейді (Бернштам, 1946: 179). Г.Е. Грумм-Гржимайло жоғарыда аталған авторларға қарағанда оқиғаларға

тереңірек талдауға тырысқанымен көп жағдайлар сыртқы қатынастармен байланысты болса да олар автор зейінінен тыс қалды (Грумм-Гржимайло, 1926: 278-291]. Қытайдың «Таншу» жылнамасында көтерілістің себебі, сылтауы және оқиғаның басталуын бір ғана: «көтерілді» деген сөзбен білдіреді. Басқа ешқандай түсініктеме бермейді. Ал Түркі қағанаты тарихшылары өз халқының азаттық үшін қозғалысы мен көтерілісінің негізгі себептерін объективті тұрғыдан түсіндіруге тырысады. «Түркі халқы елдігінен жойылды, қағандығынан айрылды. Табғаш халқына бек ұлдары құл болды. Сұлу қыздары күң болды. Түркі бектері түркі атын тастап, Табғаш бектерінің табғаш атын ұстап, Табғаш қағанына бағынды. Елу жыл жұмысын – күшін жұмсады. Ілгері- күншығыста Бөклі қағанға дейін соғысты. Кері-Темір қақпаға дейін соғысты. Табғаш қағанға елін, жұртын алдырды» (Күлтегін, 2005: 66, 86]. Жоғарыдағы жолдардан түркі халқының Тан империясынан азаттық алу үшін көтеріліске шыққанын анық көруге болады. Табғаштарға (түркілер қытайлықтарды кезінде солай атаған) қарсы өз мемлекеттілігін қалпына келтіріп, оны қайта құру үшін күресі алғашқы түркі тарихшыларының бітіктастағы жазбаларында айқын бейнеленген. Иолығ тегіннің Күлтегінге арнаған бітіктастағы жазуында Екінші Түрік қағанатының басты мемлекеттік идеологиясы – «Мәңгілік Ел» құру екендігі нақтылы көрсетілген. Онда: «Өтүкен Йышта отырсаң, Мәңгі ел тұта отырушы едің» – деп анық айтылады (Күлтегін, 2005: 80). Бұл жағдайлар біздің жоғарыда аталған кеңестік тарихшыларымыздың назарынан тыс қалғаны анық байқалады. Шынында да түркі тарихшыларының жазбалары негізінен түркі қоғамын басқарушылардың көзқарастарын білдіргенімен шындыққа сай келеді.

Қытайдың «Таншу» жылнамасында айтылғандай: «Ашидэ» тұқымдары көтеріліс бастаған сәтте, бүкіл 24 округтың басшылары қолдап, көтерілісшілерге қосылған. Мұның өзі түркілердің өз елінің және өз қағанының қойған талаптары мен мақсаттары Тан империясының негізгі идеясы – Ұлы Даланы Қытайға қосу идеясымен тіпті де сәйкес келмейтіндігін толық көрсетіп берді.

Қағанат тарихшыларының идеологиясы екі негізгі ұстанымнан тұрды:

- Қытай мәдениетін қабылдаудың түркілер үшін қауіптілігі;
- көтерілісті ұйымдастырған қағандардың шыққан әулетіне басқа көрші ру-тайпалардың бағынуы қажеттілігін мойындату;

Бірінші ұстаным тұрғысында Иолығ тегін мен Тоныкөк көзқарастары сәйкеседі, Иолығ тегін бізге алтын, күміс, дәнді дақылдар, жібек беретін табғаш халқының сөздері, тәтті қымбат бағалы заттары көздің жауын алады, сонымен олар алыста тұратын халықтарды өзіне тартады деп жазған (Білге қаған, 2005: 101). Әрі қарай, Күлтегін жазуында «табғаштықтар кіші інілерін ағаларына қарсы қойып, қаруландырады, түркі ру-тайпа басшыларының арасын ашып, жауластырады, сөйтіп, бір кезде тұтас ел болған түркілер арасы бүлініп, араздасты» дейді (Күлтегін, 2005: 65). Ал Тоныкөк болса, Елтеріс қағанмен біріге отырып, бытыраған түркі ру-тайпаларының басын қосып, бағындырып, Қытайға қарсы шығып, Түркі қағанатын, тәуелсіз мемлекеттігін қалпына келтіргенін айтады: «Ел де ел болды, халықта халық болды» (Тоныкөк, 2005: 118). Сонымен қатар ол өзінің сіңірген еңбегі ретінде түркі халқын «жиюшы», «қаз тұрғызушымын» деп жазады (Тоныкөк, 2005: 111-113). Нәтижесінде қытаймен 7 рет, табғаштармен 17 рет соғыста жеңіп, Екінші Түрік қағанаты деп аталған империяны құрды.

Бұл идеялық бағытты қытай жазуы да сездіреді. Оның (Күлтегін) өзінің ата тегін құрметтеуі, достық шынайы сезімі алыстағы елдерге жайылды, өзінің ұлылығы мен ақылгөйлігі арқылы басқалардың өз халқының салт-дәстүрін өзгерткісі келетінінен

сескене білді. (Васильев, 1897: 6). Бұл сөздерден де түркілердің басқа жат мәдениеттің ықпалына түспеуді қалайтындығын көруге болады.

Жоғарыда айтылғандардан, бұл жерде «мемлекеттердің арасындағы күрес қана емес, дәстүрлі мәдениеттер арасындағы, дүниеге екі көзқарастың күресін көреміз. Ұлы Дала манифест арқылы Қытаймен бірге емес, өзімен өзі тәуелсіз, еркін болуға құқығы бар екенін білдірді. Мұндай күрес баяғыдан, ғұндар дәуірінде Моде шанью кезінен жүргізілген еді. Айырмашылығы тек, түркілерде бітіктаста «құжат» ретінде жазылып қалдырылған. Қытайдың алдамшы саясатының ықпалына түспес үшін Құтлығ, Тоныкөк, Күлтегін және Иолығ тегін арқылы көк түріктер барлық күш жігерін салды» (Гумилев, 1993: 337).

Шынында да, Түрік қағанатының тарихнамашылары әу бастан бітіктастағы тарихи жазбаларында халқына үндеу тұрғысында, «Мәңгі Ел» құру арқылы өз елінің тәуелсіздігі мен төл мәдениетінің қалпын сақтауға ерікті екенін білдіреді. Оны Шығыс Түрік қағанатының бас қолбасшысы Күлтегін ескерткішіндегі жазудың сол жақ бетінде: «Өтүкен жынысында (қойнауында) отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең», – деп айтылған. Тура осы сөздер Білге қаған ескерткішінің оң жақ бетінде қайталанған. Сонымен қатар «мәңгі» үндеу сөзі Тывадағы Чаа-Қол-1, Оя, Уйбат, Ұлық Кем, Ел Бажы өзендері бойындағы бұғытастарда және де Абақан өзенінің жағасындағы «Алтын көл», Ұлық Кем өзенінің сол жағалауындағы «Бай-Бұлын», Абақан, Тывадағы Сайғын бітіктастарындағы жазбаларда кездеседі. Мәңгі сөзінің көне түркі жазба ескерткіштерінде осыншама жиі кездесуі кездейсоқ емес. Бұлай болуы ежелгі түркі дүниетанымында «мәңгілік» түсінігі кеңінен танымал екендігін білдіріп қана қоймай, оның бүкіл түркі жұртының аңсаған мұратына айналғандығын көрсетеді. Оған дәлел ретінде, Күлтегін бітіктасында жазылған нұсқасын келтіруге болады. Онда «мәңгі» сөзі Өтүкен мекенінде бейбіт өмір сүріп, сауда керуенін жіберу арқылы елдің аш-жалаңаш болмай, мұңы жоқ, тоқтықта болатыны жайлы контексте келтірілген (Сыздықов, 2020: 74-75).

Мұндай идеологиялық екі принцип, түркілерде өздерінің жоғарғы миссиясы – Ұлы Далада өзіндік өркениет құруға құқығы бар деп есептегендіктен қалыптасты.

Шығыс Түрік қағанатының үш тарихшысының да бітіктастардағы жазбаларын өзара салыстырсақ, бәрі де түркі халқына ашық, ешқандай бүкпесіз, елді сендіруге арналған. Сонымен бірге, бұл жазбалардың авторлары саяси оқиғаларды іріктеп ала отырып, халықты үгіттеуге мақсат қойғандығын байқауға болады. Ал аталған мәтіндермен қатар берілген «Таншу» жазбалары негізінен сәйкес келгенімен, толық емес. Ендеше, жазбалардағы сөздер түркі қоғамы үшін өте маңызды және ықпал ететін күшке ие болған. Мұның өзі, яғни үндеуге байланысты қоғамдық пікірдің болуы сол кездегі түркі қоғамының дамығандығын анық көрсетеді.

Сонымен қатар үш тарихшының бітіктастардағы жазбаларынан полемикалық пікірталасты байқауға болады. Алп Елетміштің жазбасынан қағанаттың басшыларына жағыну, оларды мадақтау басты орын алады. Ол кезінде Қапаған мен Елтеріс қағанды қолдағанын, кейін Білге қағанға олардан да гөрі сенімді болып, жақтағанын айтады. Ол өзін тыңдаушыларды билікті толық қолдап, адал болғанына барынша сендіруге тырысады. Иолығ тегін түркі қоғамындағы аристократия ішінен шыққандықтан, сол әлеуметтік топтың мүддесін қорғауды мақсат тұтқан. Ал, Тоныкөк болса қаған «қайсысы арық, қайсысы семіз бұқа екенін түсіне бермейтінін» айтады (Тоныкөк, 2005: 111). Егер Иолығ тегін қытай мәдениетін жақтырмаса (Күлтегін, 2005: 66-67), Тоныкөк өзінің

Қытайда тәрбиеленгенін және оның өзіне ешқандай жамандығы болмағанын білдіреді (Тоныкөк, 2005: 108). Иолығ тегін бектерді сатқындыққа үйір (Күлтегін, 2005: 65-66) десе, Тоныкөк өзінің халқына атты жау келтірмегенін айтады (Тоныкөк, 2005: 117). Жалпы Тоныкөк пен Иолығ тегін жазбаларын өзара салыстыра отырып қарастырғанда қағанат билігіндегі екі саяси күштің полемикасын көру қиын емес. Ол бұрынғы Қапаған мен Елтеріс қаған билігі мен Білге қаған таққа отырғаннан кейінгі билік арасындағы қайшылықты айшықтайды. Ал кейін, Білге қаған мен Тоныкөк жақындасқаннан соң, Тоныкөк қағанды жақтап, қағанға ақыл-кеңесші бола білді. Білге қаған қағанат ордасына қалалық бекініс салып, Лао-цзы мен будда дінін қабылдағысы келгенде Тоныкөк: «түркілер саны жағынан Қытайдың халқынан жүз есе аз, сондықтан түріктердің оларға тұрақты түрде қарсыласуға шамасы келмейді, өйткені түркілер ылғи да жайылым мен суды жағалайды және тек әскери жаттығулармен қана айналысады. Күші артқанда жерді иемдену үшін алға ұмтылады, ал әлсіреген кезде шегініп, жасырынады. Тан әскері өте көп. Сонымен бірге будда және Лао-цзы ілімдерін қабылдау жауынгершіл, күштілікке емес адамсүйгіштікке, әлсіздікке апарады деп, бас тартқызады (Бичурин, 1950: 274) Тоныкөк сонымен қатар, Білге қағанды мадақтай отырып, оны түркі – сир және оғыз халқын жоғары көтергенін айтады (Тоныкөк, 2005: 108).

Күлтегіннің Үлкен жазуы екі тақырыптан тұрады деуге болады. Біріншісі – Түрік қағанатының тарих сахнасына шығуынан бастап, 718 жылға дейінгі тарихы және екіншісі – Күлтегінге некролог ретінде көрініс береді. Мәтін Білге қаған атынан жазылғанымен оның авторы Иолығ тегін екені анық. Өйткені үлкен және кіші жазбадағы идеологиялық көзқарас бірдей. Иолығ тегін бұл жазбада дүниенің пайда болуы, алғашқы Түрік қағанатының құлауы және Тан империясына бағынуы, Елтеріс қағанды құтқарушы ретінде көрсетуі, Қапаған қағанның жүргізген жорықтары, халықтың қағанға қарсылығы және соның салдарынан оның қаза болуы айтылады. Жазба Білге қағанның еңбегін мадақтап көрсетуімен аяқталады. Жалпы алғанда, бұл жазба композициялық және идеологиялық жағынан да Иолығ тегіннің жазбасымен сәйкес келеді. Сонымен Иолығ тегін мен Тоныкөк екі тарихшының көзқарастарын анықтап айтсақ, Қытайда тәрбиеленген Тоныкөк – прагматик. Ол халықтың жағдайын жақсарту үшін барлығын істейді және ханға да ақыл-кеңесті өзі береді. Ал Иолығ тегін – теист. Өйткені оның жазуынша түркі халқы жойыла бастағанда түркілердің Тәңірі және қасиетті Жер-Су: «түркі халқы жойылмасын, халық болып қалсын!» – деп айтылған (Білге қаған, 2005: 87) Содан кейін Тәңірі Елтеріс қағанға көмектесіп, оны көтереді, оған әскер береді және ол көршілерін бағындырады.

Алғашқы түркі тарихшылары жазбаларындағы маңызды бір ерекшелік – тарихи оқиғалар мен адам жасының уақыттарын белгілеудегі өзгеше хронологиялық ұстанымы.

VI ғасырдағы Қытай жылнамаларында түркілерде астрономиялық күнтізбенің жоқтығы, маусымды тек өсімдіктің түсінен айыратыны айтылады. Алайда, VI ғасырдың 70- жылдарына жататын Бұғұты жазуында түркілерде 12 жылдық (жануарлар атымен) циклдік күнтізбенің бар екендігі көрінеді (Сартқожа, 2003: 106). Одан кейінгі ескерткіштерде соның ішінде Түрік қағанаты тарихшыларының жазбалары 12 жылдық цикл Түрік қағанатының мемлекеттік күнтізбесі болғандығын көрсетеді.

Сонымен қатар, осы жазбалардан түркілерде оқиғаның болған уақытын адам жасы арқылы белгілеу әдісінің бар екендігін көруге болады. Алайда уақытты бұлай белгілеу хронологияның басқа параллелді түрлері болмаса мәтіннің уақыт тұрғысынан

тұйықталуына әкеліп соғады. Мұны болдырмас үшін түркі тарихшылары хронологиялық жүйенің бірнеше түрін қатар қолданған. Оның тамаша үлгісі Алп Елетміштің жазуынан көрінеді: «28 жасында, жылан жылы түркі елін сонда арттырдым» (Ел-Етміш, 2005: 143). Бұл жолда уақыт белгілеудің екі түрі – адамның жасы мен 12 жылдық жануарлар циклі қоса беріліп тұр. Мұндай әдістер арқылы авторлардың туған жылы мен істеген маңызды іс-әрекетінің болған уақытын да қоса есептеп шығаруға болады. Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерін жазған Иолығ тегін хронологияның тағы бір түрін, яғни қағандардың ата-бабаларының ел басқарған уақытымен болған оқиғаны белгілеуді қолданғанын көреміз.

Тоныкөк жазбаларында да мұндай хронологиялық жүйелеу әдісі кеңінен қолданылған. Мұнда қағанат атауы тарихи оқиғаларда кезеңдерге бөлу жүйесін жасауға көмектеседі. Бұл жүйе қосымша уақытты белгілеу әдісінің, яғни циклдық және жеке адам жасы арқылы жасалынатын хронологияға қарағанда тұйық емес, ашық жүйе ретінде «сызықтық хронологияның» алғашқы нұсқасы ретінде құнды.

Түркі қағанаты тарихшыларында уақытты есептеудің үздіксіз немесе біріздік (сызықтық) хронологияның дұрыс та, сәтті қолданысын ескерткіштердегі мәтіндерден көреміз. Оған мына мысалдарды келтіруге болады: Алғашқы Түрік қағанаты ыдырағаннан кейін оның 50 жыл Тан империясына тәуелді болуы, тоғыз-оғыздың 50 жыл бойы екінші Түрік қағанатына бағынуы, Түрік қағандары әулетінің (Ашина) 200 жыл өмір сүруі, ұйғырдың Яғлакар әулетінің 80 жыл ұйғыр тайпалық одағын билеуі және т.б.

Осындай билеушілер әулеттері арқылы алғашқы түркі тарихшыларының біріздік бағыттағы хронология жүйесімен байланысты тарихнамалық дәстүрді меңгергендіктері көрінеді. Заманына байланысты өзекті болып саналатын кезеңдік (циклдық) және жеке адамның жасын көрсету хронологиялық жүйесі басым болғанымен, Түркі қағанаты тарихшыларының уақытты есептеудің прогрессивті бірізді сызықтық хронология жүйесінің де қалыптастырғанын көреміз. Хронологиялық жүйенің жоғарыда айтылғандай бірнеше түрлілігі, яғни түркілерде тарихи уақыт феноменін сезіну процесі айтарлықтай тез қарқында жүргендігін де көрсетеді.

Нәтижелер

Алғашқы түркі тарихшылары Шығыс түрік қағанатының құрылуынан бастап, оның ыдырауына дейінгі тарихын жазуда бірін-бірі толықтырады және олардың авторлары негізінен қағанатты билеушілердің кеңесшілері мен данагөй абыздар арасынан болды. Бұл әрбір тарихи оқиғаларды баяндаулар барысында көрініс беретін саяси тұрғыдан біржақты бағыт, яғни ел тұтастығын қамтамасыз ету мен тәуелсіз мемлекеттілігін құруды мақсат тұтуы қағанат тарихшылары жазбаларының тарихнамалық-деректік құндылығын төмендетпей, қайта жоғары көтерді.

Алғашқы түркі тарихшылары ел ішіндегі саяси-әлеуметтік қайшылықтарды және соларды баяндап отырған авторлардың тарихи көзқарастарын құжаттық (хаттамалар) негізде жазатын қытай анналдарына немесе бұрынғы патшалық Ресей мен таптық тұрғыдан баяндайтын Кеңес өкіметі тарихшыларына қарағанда шынайы, объективті тұрғыда көрсетеді.

Түркі қағанатының алғашқы тарихшыларының дүниетанымы, шығармашылық дәстүріндегі тарихи-әдістемелік тәсілдері және идеологиялық көзқарастары сол дәуірдегі

әлемдік өркениеттің (қытай, парсы, үнді, араб, византия) дәрежесінен кем қалмай, кей ретте тіпті одан озық болғандығына да көз жеткізеді.

Қорытынды

Шығыс Түрік қағанатының тарихын көне түркі жазба ескерткіштерінде жазған: Тоныкөк, Иолығ тегін, Алп Елетміш алғашқы түркі тарихшылары ретінде танылуы керек.

Түркі дәуірі ортағасырлық Қазақстан тарихының бір бөлігі болғандықтан, Тоныкөк, Иолығ тегін, Алп Елетміш қазақ тарихнамасының да алғашқы өкілдері ретінде саналуы тиіс.

Шығыс Түрік қағанатының, яғни мемлекеттің тарихын жазған алғашқы түркі тарихшыларының өзіндік идеологиялық көзқарастары мен тарихи хронологияны қалыптастырған әдіс-тәсілдері болды. Олардың басты идеологиялық көзқарастары сол тарихи кезеңдегі түркілердің «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясына сай келді.

Алғашқы түркі тарихшылары тарихи процестердің себеп-салдары жөніндегі көзқарастары кейінгі кеңестік тарихшылары мен Қытай жылнамашыларына қарағанда объективтілігімен және шынайылығымен ерекшеленеді.

Әдебиет

Безертинов Р.Н., 2006. Древнетюркское мировоззрение. Тенгрианство. Казань: «РИЦ. «Школа». 164 с.

Бернштам А.Н., 1946. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок. VI-VIII вв. М.-Л.: Изд. Изд.АН СССР. 208 с.

Бичурин Н.Я., 1950. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., Т.1.

Білге қаған бітіктасының III - қапталындағы мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. II -том. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Васильев В.П., 1897. Китайские надписи в орхонских памятниках в Кошоцайдаме и Карабалгасуне. Сборник трудов Орхонской экспедиции. СПб: Т. III. С. 1-36 + табл.

Грумм-Гржимайло Г.Е., 1926. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. VI. 896 с.

Гумилев Л.Н., 1993. Древние тюрки. Москва: Товарищество «Клышников, Комаров и К». 501 с.

Ел-Етміш Білге қағанның екінші (Тариат. Тэрх) бітіктасының мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. Том II. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., 1992. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: «Рауан». 374 с.

Кляшторный С.Г., 2011. Древнетюркские рунические памятники и их авторы. Тюркский мир: история и современность. Сборник статей международного тюркологического симпозиума. Астана: ЕНУ. С. 18-22.

Козмин Н.Н., 1934. Классовое лицо атлысы Иолығ Тегина, автора орхонских памятников. С.Ф. Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882-1932. Сб.ст. отв. Ред.И.Ю. Крачковский. Л: Изд.АН СССР. С. 259-277.

Күлтегін бітіктасының I бетіндегі мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. II -том. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Сартқожа Қ., 2003. Орхон мұралары. 1 кітап. Астана. 392 б.

Сыздықов С.М., 2020. Әл Фараби және «Мәңгілік Ел» идеясы. (үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын). Монография. Астана: Фолиант. 400 б.

Тоныкок бітіктасының мәтіні. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005. Том II. Алматы: Дайк-Пресс. 252 б.

Reference

Bezertinov R.N., 2006. Drevnetyurkskoe mirovozzrenie. Tengrianstvo [Ancient Turkic worldview. Tengrianism]. Kazan': RIC. «Shkola». 164 p. [in Russian].

Bernshtam A.N., 1946. Social'no - ekonomicheskij stroj orhono-enisejskih tyurok. VI-VIII vv [Social and economic structure of the Orkhon-Yenisei Turks. VI-VIII centuries]. M-L.: Izd. AN SSSR. 208 p. [in Russian].

Bichurin N.Ya., 1950. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who inhabited Central Asia in ancient times]. Moscow-Leningrad. Vol. 1. [in Russian].

Bilge қаған bitiktasynyn III - qaptalyndagy matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [The text of the III-side of the Bilge Kagan inscription. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. Volume II. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Vasiliev V.P. Kitajskie nadpisi v orhonskih pamyatnikah v Koshocajdame i Karabalgasune [Chinese inscriptions in the Orkhon monuments in Koshhotsaydam and Karabalgasun]. Sbornik trudov Orhonskoj ekspedicii [Collection of works of the Orkhon expedition]. St. Petersburg: 1897. Vol. III. Pp. 1-36 + table. [in Russian].

Grumm-Grzhimajlo G.E., 1926. Zapadnaya Mongoliya i Uryanhajskij kraj [Western Mongolia and the Uryankhai region]. L. Vol.2.VI. 896 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 1993. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Moscow: Tovarishestvo «Klyshnikov, Komarov i K». 501 p. [in Russian].

El-Etmish Bilge qagannyn ekinshi (Tariat. Terh) bitiktasynyn matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [The text of the second (Tariat. Terkh) inscription of El-Etmish Bilge Khagan. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. Vol. II. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Klyashtornyj S.G., Sultanov T.I., 1992. Kazahstan letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: A Chronicle of Three Millennia]. Alma-Ata: «Rauan». 374 p. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 2011. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki i ih avtory. Tyurkskij mir: istoriya i sovremennost'. Sbornik statej mezhdunarodnogo tyurkologicheskogo simpoziuma [Ancient Turkic Runic Monuments and Their Authors. The Turkic World: History and Modernity. Collection of Articles from the International Turkological Symposium]. Astana: ENU. P. 18-22. [in Russian].

Kozmin N.N., 1934. Klassovoe lico atlysy Iolyg Tegin, avtora orhonskih pamyatnikov. S.F. Ol'denburg [Class face rider Iolyg Tegin, author of Orkhonskih pamkanetov. S.F. Oldenburg]. K pyatidesyatiletiju nauchno-obshchestvennoj deyatel'nosti. 1882-1932. Sb.st. otv. Red.I.Yu. Krachkovskij. L: Izd.AN SSSR. P. 259-277. [in Russian].

Kultegin bitiktasynyn 1 betindegi matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [Text from page 1 of the Kultegin inscription. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. II -tom. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Sartqozha Q., 2003. Orhon muralary.1 kitap [Orkhon Heritage. Book 1]. Astana. 392 p. [in Kazakh].

Syzdykov S.M., 2020. Al Farabi zhane «Mangilik El» ideyasy. (ush tilde: kazakh, orys, agylshyn) [Al-Farabi and the idea of "Eternal Nation". (in three languages: Kazakh, Russian, English)]. Monograph. Astana: Foliant. 400 p. [in Kazakh, Russian, English].

Tonykok bitiktasynyn matini. Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [The text of the Tonykok inscription. Turkic sources on the history of Kazakhstan], 2005. Vol. II. Almaty: Dajk-Press. 252 p. [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет:

Сыздықов Сатай Максұтович, тарих ғылымдарының докторы, «Ортағасырлық деректану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57291731200

Information about author:

Syzdykov Satai Maksutovich, Doctor of Historical Sciences, Director of the Scientific Research Center "Medieval Source Studies", L.N. Gumilyov Eurasian National University. 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57291731200

Сведения об авторе:

Сыздықов Сатай Максұтович, доктор исторических наук, директор научно-исследовательского центра «Средневековое источниковедение», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57291731200

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghatil al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wa-l-Qifchaq

B. Jafarov^a, B. Ganiyeva^b

^aNamangan State University, Namangan, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0002-9983-3795

(E-mail: mega.botir@mail.ru)

^bNamangan State University, Namangan, Uzbekistan

ORCID ID: 0009-0000-9392-4787

(E-mail: ganiyeva1011@gmail.com)

*Corresponding author: ganiyeva1011@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

Arabic-Kipchak dictionary, historical linguistics, Mamluk period, Turkic philology, verb conjugation, manuscript studies, Bulghat al-Mushtaq, Turkic etymology, medieval lexicography, Turkic languages, comparative grammar.

IRSTI 16.41.31

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-131-146>

ABSTRACT

This article explores the linguistic, codicological and structural features of the 14th-century manuscript *Kitabu Bulghatil al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wa-l-Qifchaq* written by Jamaliddin at-Turki. Composed during the Mamluk period in Egypt, this bilingual glossary was intended to assist Arabic-speaking scholars learn the Kipchak branch of the Turkic language family. Despite its significance in the field of historical Turkology, the manuscript remains underexplored. This study provides a philological and comparative analysis of the manuscript's noun and verb sections, of the manuscript, identifying lexical correspondences and grammatical continuities between Kipchak Turkic and modern Turkic languages. The manuscript comprises two main sections: noun and verbs, each of which is further subdivided into chapters and subsections. The noun section contains rich thematic vocabulary, ranging from celestial terminology to everyday objects, with examples supported by Arabic and Turkic word pairs. The verb section is organized according to the Arabic alphabet and provides conjugations and derived forms that demonstrate remarkable morphological parallels with contemporary Turkic verb systems. This study highlights the manuscript's pedagogical value and its complex structure, particularly the distinctive diamond-shaped arrangement of word pairs and the systematic strategies employed by the author to maintain semantic coherence and the sequential order of verb entries. Particular attention is given to placed on identifying missing or disordered folios and considering their implications for reconstructing and interpreting the manuscript's original structure. Through rigorous linguistic comparison

and philological analysis, the paper demonstrates the continuity and resilience of lexical and grammatical features in the Turkic language tradition. This reaffirms the value of the manuscript as a critical intermediary in the historical interaction between Arabic and Turkic linguistic cultures. The research reveals that several folios were lost from the manuscript. It is believed that this loss occurred prior to foliation being added, as the lexical order between consecutive pages is disrupted and the catchword on page A does not correspond to the initial word on page B. Nevertheless, the folio numbers, added later, remain in the correct order, suggesting that the missing folios were absent when foliation was added. These findings make a valuable contribution to historical Turkic linguistics and manuscript studies, providing new insights into the codicological organization and pedagogical function of medieval Arabic – Kipchak glossaries. This comprehensive approach enriches our understanding of language contact and continuity within the Turkic world.

Б. Жафаров^а

^а*Наманган мемлекеттік университеті, Наманган, Өзбекстан*

ORCID ID: 0000-0002-9983-3795

(E-mail: mega.botir@mail.ru)

Б. Ганиева^б

^б*Наманган мемлекеттік университеті, Наманган, Өзбекстан*

ORCID ID: 0009-0000-9392-4787

(E-mail: ganiyeva1011@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: ganiyeva101@gmail.com

Китабу Булғат әл-Мұштак фи Луғат әт-Түрк уәл-Қыпшақ қолжазбасының кодикологиялық және тілдік құрылымы

Аннотация. Бұл мақалада Жамаладдин әт-Түрки тарапынан XIV ғасырда жазылған Китабу Булғат әл-Мұштак фи Луғат әт-Түрк уәл-Қыпшақ атты қолжазбаның тілдік, кодикологиялық және құрылымдық ерекшеліктері жан-жақты талданады. Мәмлүк кезеңінде Мысырда құрастырылған бұл қос тілді глоссарийдің басты мақсаты – араб тілді ғалымдарға қыпшақ тармағына жататын түркі тілін үйрету және оны жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік беру болған. Тарихи түркология саласында аса құнды ескерткіш ретінде бағаланғанымен, аталмыш қолжазба әлі күнге дейін ғылыми тұрғыда толыққанды зерттелмей келеді, сондықтан оның маңызы ерекше назар аударуды қажет етеді. Зерттеу барысында қолжазбаның есімдер мен етістіктер бөлімдері филологиялық әрі салыстырмалы талдау әдістері арқылы қарастырылды. Осы талдаулар қыпшақ түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы лексикалық сәйкестіктер мен грамматикалық ұқсастық-

Received 24 May 2025. Revised 30 June 2025. Accepted 20 September 2025. Available online 30 December 2025.

For citation: B. Jafarov, B. Ganiyeva Codicological and linguistic structure of Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wal Qifchaq // Turkic Studies Journal. 2025. T. 7. № 4. P. 131-146. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-131-146>

тарды анық көрсетті. Қолжазба екі ірі бөлімнен тұрады: есімдер бөлімі және етістіктер бөлімі, олардың әрқайсысы өз ішінде тарауларға және қосымша шағын бөлімдерге бөлінеді. Есімдер бөлімінде аспан денелеріне қатысты терминдерден бастап, тұрмыстық заттарға дейінгі кең ауқымды тақырыптық сөздер қамтылған. Бұл сөздер араб және қыпшақ тілдеріндегі балама жұптар арқылы берілген, сондықтан олар тілдік салыстыруға өте қолайлы. Етістіктер бөлімі араб әліпбиінің тәртібі бойынша жүйеленген және онда етістіктердің әртүрлі шақтардағы жіктелуі, сондай-ақ туынды формалары ұсынылған. Бұл мысалдар қазіргі түркі тілдерінің етістік жүйелерімен айқын морфологиялық параллельдер танытады. Зерттеу қолжазбаның педагогикалық маңызын, күрделі құрылымын және әсіресе сөз жұптарының ерекше ромб тәрізді орналасуын айқындайды. Сонымен қатар, автор семантикалық үйлесімділікті және етістіктердің бірізділігін сақтауда жүйелі тәсілдерді қолданғаны байқалады. Мақалада сондай-ақ қолжазбаның бастапқы құрылымын түсінуге кедергі келтіретін жоғалған немесе реті бұзылған парақтар мәселесіне де ерекше көңіл бөлінеді. Талдау нәтижесі көрсеткендей, бұл парақтар беттерге нөмір қойылмай тұрып-ақ жоғалған, өйткені “а” бетінің соңғы сөзі мен “б” бетінің алғашқы сөзі арасында логикалық байланыс сақталмаған. Алайда кейін қосылған нөмірлеу дұрыс ретпен берілген, бұл жойылған парақтардың нөмірлеу кезінде-ақ жоқ болғанын айғақтайды. Қорытындылай келе, филологиялық және салыстырмалы әдістер арқылы жүргізілген бұл зерттеу қолжазбаның түркі тілдерінің тарихи дамуы мен араб-түркі тілдік дәстүрлер арасындағы сабақтастықты сақтаудағы орны айрықша екенін дәлелдейді. Алынған нәтижелер мәмлүк кезеңіндегі араб-қыпшақ тілдік байланыстарын тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, түркі тілдерінің тарихи дамуын зерттеуге жаңа деректер ұсынады. Бұл еңбектің ғылыми маңызы – ортағасырлық глоссарийлердің педагогикалық және филологиялық дәстүрін айқындауда.

Кілт сөздер: араб-қыпшақ сөздігі, тарихи тіл білімі, мәмлүк дәуірі, түркі филологиясы, етістік жіктелуі, қолжазба зерттеулері, Булғат әл-Мұштак, түркі этимологиясы, ортағасырлық лексикография, түркі тілдері, салыстырмалы грамматика.

Б. Джафаров^а

^аНаманганский государственный университет, Наманган, Узбекистан

ORCID ID: 0000-0002-9983-3795

(E-mail: mega.botir@mail.ru)

Б. Ганиева^б

^бНаманганский государственный университет, Наманган, Узбекистан

ORCID ID: 0009-0000-9392-4787

(E-mail: ganiyeva1011@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: ganiyeva1011@gmail.com

Кодикологическая и лингвистическая структура рукописи Китабу Булгат аль-Мұштак фи Лугат ат-Турк ва аль-Кипчак

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются лингвистические, кодикологические и структурные особенности рукописи XIV века Китаб Булгат аль-Мұштак фи лугат ат-Турк ва аль-Кипчак, созданной Джамалиддином ат-Турки. Этот уникальный двуязычный глоссарий был составлен в Египте в период Мамлюков и

изначально предназначался для арабоязычных ученых, которым необходимо было овладеть кипчакским вариантом тюркских языков. Несмотря на то, что рукопись имеет исключительное значение для исторической тюркологии, до настоящего времени она остаётся недостаточно изученной, и потому каждое новое исследование существенно расширяет представления о её содержании и значимости. Проведённое исследование основано на филологическом и сравнительном анализе, в ходе которого подробно изучены разделы имён и глаголов. В результате анализа выявлены как лексические соответствия, так и грамматические параллели между кипчакским тюркским и современными тюркскими языками. Структурно рукопись делится на две основные части – раздел имён и раздел глаголов, каждая из которых подразделяется на главы и подглавы. Раздел имён охватывает широкий круг тематических словарей: от терминов, связанных с небесными телами, до слов повседневного обихода. Эти материалы представлены в виде парных арабско-кипчакских лексем, что подчёркивает дидактическое назначение текста. Раздел глаголов систематизирован по алфавиту арабской письменности. В нём приводятся иллюстрации формообразовательных и словообразовательных форм, которые обнаруживают разительные морфологические параллели с современными тюркскими глагольными системами. Особое внимание уделяется сложной структуре рукописи, включающей характерное ромбовидное расположение словарных пар, а также приёмам автора, направленным на сохранение семантической целостности и логической последовательности. Исследование выявило проблему утраченных листов: нарушение лексического порядка между последовательными страницами свидетельствует о том, что часть материала исчезла ещё до внесения пагинации. При этом нумерация, добавленная позднее, остаётся последовательной, что указывает на давность утраты. В целом работа подтверждает преемственность и устойчивость тюркской языковой традиции, а сама рукопись предстает важным связующим звеном между арабской и тюркской культурно-языковой средой. Полученные результаты имеют важное значение для исторического тюркского языкознания и кодикологических исследований, так как раскрывают особенности педагогического и лексикографического подхода автора. Работа углубляет понимание языковых контактов и преемственности в тюркском мире.

Ключевые слова: арабско-кипчакский словарь, историческая лингвистика, мамлюкский период, тюркская филология, спряжение глаголов, исследование рукописей, Булгатил Муштак, тюркская этимология, средневековая лексикография, тюркские языки, сравнительная грамматика.

Introduction

To understand the Egyptian Mamluks and clarify the ethnic composition of the Kipchak and Circassian Mamluks, attention must be paid to their language, as this is an important part of their ethnic identity. Determining the language of the Mamluks who ruled Egypt and Syria during the 13th–15th centuries requires a comprehensive study of the relevant manuscripts. Ancient medieval manuscripts written in the Kipchak language should be considered a shared heritage of all Turkic peoples. Given that language materials in the ancient Kipchak language have been preserved in the modern Kipchak language, it can be said that manuscripts written in the Mamluk-Kipchak language play a significant role in the study of the social, ethnic,

political, literary, cultural and linguistic histories of modern Turkic peoples, particularly Kazakhs, Karakalpaks, Nogais, Tatars, Bashkirs, Karaims, Karachay-balkars, Kumyks, Crimean Tatars, Crimeans, Kyrgyz and Altai peoples of the Kipchak group (Aubakirova et al., 2015: 575). Historical documents are invaluable not only for examining linguistic features but also for reconstructing the cultural and social contexts of their respective periods, as well as for tracing the etymological roots of modern lexical units. Among the Turkic manuscripts, *Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat at-Turk va-l-Qifchaq* (hereafter referred to as *Bulghat-il Mushtaq*) a 14th-century work by Jamaliddin at-Turki, merits detailed investigation. This manuscript has not been sufficiently explored by scholars and contains a glossary of Arabic terms translated into Turkic. Composed during the period when the Mamluks ruled Egypt (1250 – 1517) and both Arabic and Turkic were used as the main languages of science and administration, this manuscript served as an invaluable guide for Arabic speakers wishing to learn Turkic. Today, it continues to serve as a rich source for philological research.

Materials and research methods

The manuscript was first edited and published by the Polish Turkologist A. Zajaczkowski in 1938¹. It was destroyed in a fire that also consumed the former Eastern Institute of the University of Warsaw, in September 1939². The second part of the work, devoted to verbs, was published in 1954, while the first part was reprinted in 1958 (Zajaczkowski, 1938; 1954; 1958; 1965). The contributions of Sh. Fayzullayeva (1969) are particularly valuable. The doctoral dissertation of Kazakh scholar G. Gaynutdinova³, which examines the manuscript from a historical-linguistic perspective, is a foundational source for the current study. Additionally, the work of Turkish scholar Al-Turk Gulhan⁴ provides notable insights, including a thorough comparative linguistic analysis of the *Bulghat al-Mushtaq* manuscript (Ganiyeva, 2025c: 218).

This study adopts a codicological, philological and comparative-historical approach to re-evaluating *Bulghat al-Mushtaq*. The codicological analysis examines foliation, catchwords and diamond-shaped line layouts to identify discontinuities between adjacent folios. Although folio numbers were added later, their uninterrupted sequence suggests that any missing leaves were lost before foliation.

From a philological perspective, the study documents grammatical rules and phonetic distinctions, paying particular attention to structural features such as noun pluralization, possessive marking, imperative formation and the seventeen verb paradigms in the inventory.

Comparative-historical and typological methods are employed to contextualize the vocabulary and morphology of the glossary within the broader Mamluk – Kipchak corpus. Where appropriate, alignments are drawn with the contemporaneous manuscript *Tarjumon Turki Ajamiy wa-Moghuliy wa-Farsi* in order to trace lexical continuities and etymological

¹ Zajaczkowski A., 1938. Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (Epoque de l'État mamelouk). The Warsaw society of Sciences and Letters publication of the Oriental Commission, N 2, Warszawa.

² Fayzullaeva Sh., 1969. Issledovanie yazika pamyatnika XIV v. "Kitabu bulg'at al-mushtaq fi lug'at at – turk va-l qifchaq" Djamalad - Dina at-Turki: diss. kand. filol. nauk (PhD diss.). Tashkent. 6p.

³ Gaynutdinova G., 2005. Istoriko-lingvisticheskiy analiz tyurko-tatarskogo pis'mennogo pamiatnika XIV veka Džemal' ad-Dina at-Turki «Kitab bulgat al-mushtak fi lugat at-Turk wa-l-Kipchak»: diss. kand. filol. nauk (PhD diss.). Kazan'.

⁴ Al-Turk G., 2012. Kitābu bulgatu'l-muštāk fī luḡati't-Türk we'l-Kıfçāk üzerine dil incelemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler. Ankara.

developments. Relevant extralinguistic factors (e.g. scribal practice and pedagogical function) are also considered. Cross-references to cognate Mamluk – Kipchak manuscripts in which the lexical order is preserved are employed to identify and verify textual lacunae where semantic or alphabetical continuity is interrupted.

Research background

One copy of *Bulghat al-Mushtaq* is preserved in the National Library of France, catalogued as number 293⁵. This manuscript has been extensively studied by scholars and is a key source for the present research. Another copy was identified in Kastamonu, Turkey (Salan, Karagözlü, 2022). This copy is not listed in any official catalogues and is currently held in the private collection of Mahmud Islamoglu, who acquired it from an antiquarian in Çankiri. Islamoglu asked his retired teacher, Tunçay Sakallioğlu, to examine the manuscript. Sakallioğlu concluded that it is a dictionary of historical Kipchak Turkic, and he subsequently reached out to specialists in the field. This identification was later confirmed, establishing it as another copy of *Bulghat al-Mushtaq*. Although the manuscript was originally found in Çankiri, it is referred to as the 'Kastamonu copy' as it is currently housed in Kastamonu. Plans have been made to submit it to the official regional archive (Ganiyeva, 2025b: 288).

Analysis

Bulghat al-Mushtaq is composed of two main sections and four chapters. However, the author did not actually divide it into sections. When Zajaczkowski first studied the manuscript, he divided it into two parts: The Noun section and the Verb section. Similiary, Al-Turk Gulhan also divided the book *Bulghat al-Mushtaq* into two main sections and four chapters (Al-Turk, 2018: 1447). Jamaliddin at-Turki, the author of the manuscript, actually divided his work into four main chapters, two of which are explicitly numbered and contain subtitles: The First Chapter, The Second Chapter, The Chapter of Adverbs and The Chapter of Verbs. All the other thematic chapters and subsections are included within these divisions.

Based on the content of the manuscript, it can generally be inferred that the manuscript consists of a noun section, includes all word classes except verbs, such as nouns, adjectives, adverbs, pronouns and numerals. This section is further subdivided into three chapters: The First Chapter, The Second Chapter and The Chapter of Adverbs. These three chapters contain subsections and other thematic chapters.

The second main section of the manuscript is the verb section (*Bab al-Af'al*), which the author divided into subsections according to the first letter of each verb's root. All the subsections are named after Arabic letters and are arranged in alphabetical order within the Verb section. In the introduction to the book, the author wrote the following about this division:

'Moreover, I divided it into chapters and sections, arranging the corresponding words'. (8b2) The noun section spans folios 8b-21b (13 leaves, or 26 pages), while the verb section extends from folios 21b-88b (67 leaves, or 135 pages). The entire glossary comprises 80 leaves (161 pages, including the final single-sided leaf). Words are arranged in a distinctive zigzag pattern to form diamond-shaped lines, each consisting of three word pairs. Five such diamond lines

⁵ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10082257s/f1.item>

appear per page, typically providing thirty Arabic-Turkic word pairs, excluding introductory or annotated folios. Arabic words appear in black ink on the right, with their Turkic equivalents in red on the left.

The manuscript contains four major *chapters*, which are as follows:

1. **Bab al-Awwal** (The First Chapter)
2. **Bab al-Thani** (The Second Chapter)
3. **Bab az-Zarf** (Chapter of Adverbs)
4. **Bab al-Afal** (Chapter of Verbs)

The first three chapters constitute the noun section. In both Arabic and Turkic grammatical traditions, all non-verbal word classes are commonly designated under 'noun', which justifies this categorization. Each major chapter is further subdivided into *fasl* (sections), most of which are titled according to their theme, although only the first two chapters are labelled with numbers.

The First Chapter (Bab al-Awwal) presents 47 terms related to the sky. The chapter begins with seven religious terms: *Tānri* – *tangri*, God; *Yavloq* – The Great (an attribute of God); *Arzū berüçi* – The Provider (an attribute of God); *Kurrasa* – the Qur'an; *Payg'anbar* – Prophet; *Yalavoç* – Messenger, prophet; *Färiştalar* – Angels(8b). In this chapter different thematic words related to the sky can be found.

The terms related to the sky: *Kök* – “sky” (BM8b/4.2), *Kün* – “sun” (BM8b/4.3), *Quyaş*– “the light of the sun” (BM8b/4.4), *Ay* – “moon” (BM8b/4.5), *yariq*– “moonlight, radiance of the moon” (BM8b/4.6).

The terms related to constellations and zodiac signs: *Tämür qazuq* – identified with the Pole Star. *This word's Arabic translation corresponds to Sagittarius its Turkic variation is rendered as “Pole Star” in some sources.* (Atalay, 2006: III/40-13; Zajackowski, 1965 (I): 80 Garkavets et al., 2019), *İkki böz ot* – corresponding to Ursa Minor refers to a constellation located near the North Pole. *Yetkan* – corresponding to Ursa Major, also known as “Bolshaya Medveditsa” in Russian, is another prominent northern constellation. *Çolban* – identified with Venus (Morning star). *Yağır soğın* – Taurus. *Ariqtoq* – Orion, the reference is to a group of three aligned stars in the northern sky – Mintaka, Alnilam, and Alnitak – part of Orion's Belt (Zack, Malcolm, 2018). *Oq Ayğır* – is the name of the brightest star in the night sky, Sirius, the “alpha” star of the constellation Canis Major. *Ülkär* – the planet Venus, ‘*Quş yöli*’ – the Milky Way. In this chapter, we also learn that the word ‘*Quş*’ holds significant meaning in Turkic astrology, where it is used to symbolize celestial omens and astrological forecasts. The phrase ‘*Quş yöli*’ may be related to the word ‘*Quş*’, as they are both related to the science of the sky, but they have nothing to do with the Turkic word ‘*Quş*’ meaning ‘bird’. The meanings of the astrological terms in the manuscript *Bulghat al-Mushtaq* can be found in of Kabadayi Osman's Master's Thesis, in which he worked in this scientific field⁶.

Words relating to nature and natural phenomena include: *Tuman* – “fog” (BM9a/2.3), *yağmur* – “rain” (BM9a/2.4), *yel* – “wind” (BM9a/2.6), *yelesir* – “breeze” (BM9a/3.1) etc.

Second chapter. Words related to the Earth, other things on it and cities. This chapter comprises terrestrial and urban vocabulary, organised into sections called *fasl*, meaning 'chapter'. The second chapter consists of fourteen chapters, listed below:

1. *Fasl*(10a);
2. *Fasl*(11a);

⁶ Kabadayi O., 2007. Eski Türkçede Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri, Yüksek Lisans Basılmamış Tezi, Kırıkkale.

3. Fasl (11b);
4. Fasl (11b);
5. Concerning the military, its weapons, and other items. Chapter on the homeland 12a;
6. Grains and related items 12b;
7. Concerning animals 12b;
8. Names of beverages 14a6;
9. Fasl 14b7;
10. Names of diseases 15a;
11. Names of predatory animals and others 15a;
12. Names of insects 16a;
13. Names of birds 16a;
14. Numerals 17a;

The third one is The Chapter of Adverbs which include 5 chapters in it:

1. Two types of adverbs: adverbs of place, time, and occasion 17b;
2. Adverbs of place 18b;
3. Fasl 19a;
4. Pronouns 20b;
5. Fasl (this chapter includes some rules regarding plural and possessive suffixes) 20b.

Based on the structure and the content, it appears that all detailed chapters (*fasl*) beyond the first chapter are organized under the second chapter (*Bab al-Thani*), despite the author's inconsistent labeling. This can be inferred from both thematic progression and structural headings.

In the noun section, as well as nouns, words from other parts of speech are also included. For example, adjectives such as: *sovuq* (cold) 9a5.2, *issi* (hot) 9a5.3; numbers: *bir* (one) 17a3.5, *ikki* (two) 17a3.6, and *uç* (three) 17a4.1; adverbs of time: *bugun* (today) 17b5.4, and *erta* (tomorrow) 17b5.5; adverbs of place: *yuğaru* (above) 18b3.1, and *aşğa* (below) 18b3.2; pronouns: *bu* (this) 19a5.6, *man* (I) 20b2.3, and *san* (you) 20b2.4 etc.

Furthermore, rules and examples related to certain syntactic and lexical affix formations are also provided. In particular, the following rule is given regarding the plural suffix *-lar*, the following rule is given: “If you want to use words in the plural form, add the suffix *-lar*, for example, *toşlar* (stones) 20b4.1, *otlar* (horses) 20b4.2, *qötirlar* (donkeys) 20b4.3, *kişilar* (people) 20b4.4”.

Although the grammatical rule above was written by Jamaliddin at-Turki in the 14th century, it has remained a common feature of Turkic languages to this day. This can also be inferred from the manuscript's explanations of other suffixes (possessive, case and personal – numerical). Not only have the suffixes (*-lar*) been preserved in exactly the same form, but the root words (*toş*, *ot*, *qötir*, *kişi*) have too, and they are still used today in many Turkic languages (Jafarov & Ganiyeva, 2024).

The Verb Chapter (from folios 21a to 89a) spans 67 leaves, corresponding to a total of 135 pages, including the final single page. It is further subdivided into smaller sections, each entitled by an Arabic letter in alphabetical order. Each section contains Arabic verbs beginning with that letter, alongside their Turkic translations.

The subsections of the Verb Chapter in the manuscript and the Kipchak verbs they contain are listed below:

1. The letter Alif (ا) (21a – 37a): *oldi* 21a, *berdi* 21b, *yedirdi* 22a, *yedi* 22a, *satun oldi* 22b, *yoturdi* 22b, *oyandi* 23a, *oyandurur* 23a, *yandurdi* 23b, *sondurdi* 23b, *söndi* 24a, *turğurdi* 24a,

azarladi24b, bitti24b, tutti24b, eleşti25a, duknaladi25a, utandi25b, kördi 25b, yugurti26a, döqundi26a, iş berdi 26b, yari ayladi 26b, çiqardi27a, qöbti27a, uvladi27a, boyidi27a, öl öldi 27b, jöländi27b, tez keldi27b, uvdi27b, yazdi28a, kösterdi28a, qizdurdi28a, sizdurdi28b, qaynatti28b, yomonladi29a, halok etti29a, yiqti29a, keçti29a, qaturdi29b, öldi29b, iləştürdi30a, yuvundi30a, duruşti30b, yiydi30b, azad etti31a, uvdadi31b, baqirdi31b, sindi32a, sataşdi32a, yoluqti32a, buluşti32b, qarışti32b, surtundi32b, yirtildi32b, qopti32b, başladi33a, kuyundi33a, şoşildi33b, şışti33b, oçildi33b, yondi33b, söyüldi33b, kelitti33b, kesildi34a, qoqdi34a, kundi34a – total 68 verbs;

2. The verbs beginning with the letter Ba (ب) are given. However, the title of the chapter is omitted(34b-37a):öpmaniz34b, tukurdi34b, yaşadi34b, siydi34b, yutti35a, sotti35a, tukti35b, taşildi35b, öl etti35b, öl ayladi 35b, tokardi35b, soçti35b, yatti36a, uşudi36b, qoldi36b – 15 verbs;

3. The letter of Ta (ت) (37a – 43b): tamaşa etti 37a, ögrandi37a, söyladi, sözladi37b, urdi37b, köründi38a, osildi38b, tebrandi38b, naz etti39a, yalin öldi39a, baqti39b, çinqirdi39b, savuldi40a, tukeldi40b, burç öldi40b, keresliq etti40b, saçradi41a, yalvardi41a, tuskurdi41b, qusti41b, ingirdi42a, eglandi42a, kelendi42b, uvladi43a, siçti43a – 25verbs;

4. The verbs beginning with the letter Xo (خ) are given. However, the title of the chapter is omitted(43b-45a): yirtgil43b, çiqti43b, tikti43b, qopti44a, savaş etti 44a, ziyon etti44b, top etti44b, muhurladi45a– 8verbs;

5. The verbs beginning with the letter Ro (ر) are given. However, the title of the chapter is omitted(45b/1.1-45b/2.3): buyurdiniz45b, yamladi45b, kiravu qöydi45b – 3verbs;

6. The letter Za (ز) (45b/2.4 – 47b): artti45b, arturdi45b, ziyarat qildi46a, uvlandurdi46a, taşti46b, utrukladi46b, tumaladi, dukmaladi46b, tayindi47a, kilitladi47a – 10verbs;

7. The letter Sin (س) (47b– 49b): tiqti47b, işitti48a, safar etti48a, ketti48a, köçti48a, söydi48b, dinsözdurdi48b, tek turdi48b, uzdi49a, uğurladi49a, salam edarbiz49b, ismarladi49b – 12verbs;

8. The letter Shin (ش) (50a – 53b): yiladi50a, töydi50a, dönuq oldi, dönuqlık verdi50b, şukr etti50b, tilandi51a, qarışladi51a, sökdi51b, yirtti51b, şışladi52a, sökuldi52a, qışladi52b, kışanladi52b, qoçti53a, yölsiz bordi53a – 15 verbs;

9. The verbs beginning with the letter Sod (ص) are given. However, the title of the chapter is omitted(53b– 56a/5.3): aya qasğil53b, kırçak etti53b, kuydi53b, yoyladi54a, ayığlandı54a, ovladi53b, kiyikladi53b, urdi53b, böyunladi55a, kışnadi55b, çağirdi55b, köruştı55b, böyadi56a, oğdi56a, çiqti56a, yaradi56a – 16verbs;

10. The letter Dod (ض) (56b – 57b): vurdi56b, toş berdi56b, yavqilunur56b, boyundan oldi57a, kuldi57a – 5 verbs;

11. The verbs beginning with the letter To (ط) are given. However, the title of the chapter is omitted(57b – 60b/2.3): diladi57b, sançti57b, pişurdi58a, bukti58a, saçratti58b, qamladi58b, uzatti58b, tegirtti58b, ökutti58b, balçıqladi59a, kömdi59b, tama` etti59b, böşadi60a, xoş öldi60a, uçti60b – 15 verbs ;

12. The letter Zo (ظ) (60b/2.4 – 61a): urundi, zulm etti60b, aqsadi60b – 3 verbs;

13. The letter Ayn (ع)(61a – 65a): bildi61a, saydi61b, tiridi61b, eklandurdi62a, kör öldi, qorğu (öldi)62a, quçti62b, ayladi62b, suvsadi62a, keçti63a, işladi63b, isirdi63b, qölladi64a, aqsurdi64a baqsatti64a, çaynadi64a, yöğurdi64b, derladi64b – 18 verbs;

14. The letter Ghayn (غ) (65a – 68a):yopti, qapi yopti, etmek yopti, bağladi, kilitladi65a, qışğandi65b, botti65b, qoqti66a, yirladi66a, dekşirdi, ibraqti66b, yuvdi66b, qiz oldi67a,

duzatti67a, qaynadi67a, yondi67b, utti67b, utturdi67b, yaŋiladi67b, içxurdi68a, örtti68a – 21verbs;

15. The letter Fa (ف) (68a – 71b): oçti68b, sökti68b, sevindi69a, sevindurdi69a, istadi69a, töşadi69b, ayirdi69b, tökindi, qaridi70a, bitladi70a, burdi70b, biçti, biçindi71a, ayrildi71a, anğladi71a – 15verbs;

16. The letter Qof (ق) (71b – 76b): aytti71b, durdi71b, ölturdi72a, öqutti72b, kesti72b, çemuldi73a, qovurdi73a, qöpordi73b, yozuqladi73b, yandurdi74a, axturdi74a, qutuldi74a, ozdirdi74b, yomonladi74b, duzatti75a, buqağladi75b, öldurdi, depeledi75b, biturdi76a, qaliğdi76a, ulaştı76b – 21 verbs;

17. The letter Kaf (ك) (76b – 79a): yozdi, çizdi76b, yalansöyledi77a, söndurdi77b, öldi77b, dağladi77b, yetti78a, qaridi78a, böldurdi78a, çizlaştı78b, içiştı78b, assi ayladi78b, supurdi79a – 13 verbs;

18. The letter Lom (ل) (79a – 81a): kiydi79a, böldi79b, yumruqladi79b, kiydurdi79b, tiktı80a, körundi80a, yapıştı80a, sordı80a, sorandı80b, yaladi80b – 10 verbs;

19. The letter Mim (م) (81a – 83a): töldurdi81a, tölu oldi81a, sumkurdi81a, öldi81b, siladi81b, tuzlattı82a, yirdi82a, uyurladi82b, sayruv oldi83a, sökel oldi83a – 10 verbs;

20. The letter Nun (ن) (83a – 86a): indi83, qöndi83b, silkitti83b, sikti84a, alsildi84a, arttı84b, unutti84b, qurutti85a, nur qildi85a, suqtadi85b, piştı85b, buzdi85b, qığirdi, çağirdi85b, muzad etti85b, uyuqladi85b, urdi86a, pişman öldi86a – 18 verbs;

21. The letter Ha (ه) (86.a – 87.a): duştı86b, yuturdi86b, esti86b, keskiladi86b, quyuldi86b, qaçurdi87a – 6 verbs;

22. The letter Vov (و) (87.a – 89.a): bahışladi87a, kir etti87b, siğdi88a, darttı88a, uzatti88a, köndurdi88a, şıştı88b, kirdi88b, yetti88b, dekdi88b, toptı89a, döğurdi89a, iltı89a – 13 verbs.

If we pay attention to the grammatical meanings expressed by the Turkic verbs in the table, it can be inferred that the author consistently adhered to a fixed order of grammatical structures:

1. **Sözladi** and **Söyladi** – past tense, singular, 3rd person (-di suffix);
2. **Söylar** – future tense (not a participle), singular, 3rd person (-ar suffix);
3. **Söylamak** – verbal noun, infinitive form (-moq, sometimes -mak);
4. **Söyladim** – past tense, 1st person, singular (-dim suffix);
5. **Söylarman** – future tense, 1st person, singular (-(a)rman suffix);
6. **Söylarmiz** – future tense, 1st person, plural (-(a)rmiz suffix);
7. **Söyladik** – past tense, 1st person, plural (-dik suffix);
8. **Söyladin** – past tense, 2nd person, singular (-din suffix);
9. **Söylarsan** – future tense, 2nd person, singular (-(a)rsan suffix);
10. **Söylarsiz** – future tense, 2nd person, plural (-(a)rsiz suffix);
11. **Söyladiniz** – past tense, 2nd person, plural (-diniz suffix);
12. **Söyladilar** – past tense, 3rd person, plural (-dilar suffix);
13. **Söylarlar** – future tense, 3rd person, plural (-(a)rlar suffix);
14. **Söylağil** – imperative mood, singular (-ğil suffix);
15. **Söylamağil** – negative imperative, singular (-mağil suffix);
16. **Söylaniz** – imperative mood, plural (-niz suffix);
17. **Söylamaniz** – negative imperative, plural (-maniz suffix).

This pattern of seventeen verb forms applies uniformly to all the Turkic verbs in the manuscript. Even when some forms are absent, the sequence remains unchanged. The

same order of suffixes is consistently maintained throughout the entire *Verbs Chapter* of the manuscript.

The Arabic translation of the verb forms given above corresponds to the verb **تَحَدَّثَ** (*tahaddasa*), which is a verb of the fifth-form (Form V) – following the *tafa`ala* pattern. Its conjugation in the manuscript follows these templates: *tafa`ala*, *yatafa`alu*, *al-fa`ilu* (active participle), *tafa`iltu*, *atafa`alu*, *natafa`alu*, *tafa`alna*, *tafa`ilta*, *tatafa`ilu*, *tafa`aluna*, *tafa`altum*, *tafa`alu*, *yatafa`aluna*, *tafa`ilu*, *la: tatafa`il*, *tafa`alu*, *la: tatafa`alu*.

These patterns form the basis of the conjugation of all the verbs in the manuscript, and the author diligently preserved the prescribed order of verbs throughout the manuscript.

Results

To preserve the sequence of the Bulghat al-Mushtaq, the author wrote an Arabic catchword on each 'a' page (recto) that was intended for the corresponding 'b' page (verso). Each catchword was written in smaller script at the bottom of the preceding 'A' page to aid sequencing. These insertions are in Arabic only; no such catchwords appear in Turkic. However, disruptions in the sequence occur, often as a result of missing leaves. During this study, certain inconsistencies were identified in the noun section of Bulghat al-Mushtaq, suggesting the loss of leaves at two points: between folios 13a–13b and 14a–14b. Notably, the untitled folio 13b, which contains vocabulary pertaining to food, is located between Fasl 2.7 ('Animals') and Fasl 2.8 ('Beverages'), and lacks a chapter heading. The catchword **الْفَرَق** at the end of folio 13a is not compatible with the initial word **الْأَقَمَة** on folio 13b, further indicating that at least one leaf is missing between them.

A reconstruction of the manuscript sequence can be attempted through comparative analysis with other Turkic glossaries. In particular, parallels with Tarjuman Turki offers potential solutions: in that manuscript, the section 'The Chapter on Food and Related Words' in that manuscript contains vocabulary that closely corresponds to the terms found on folio 13b of Bulghat al-Mushtaq.

Furthermore, another inconsistency of a similar nature is evident in the Noun section of Bulghat al-Mushtaq. At the end of folio 14a, a large heading in bearing the title 'The Chapter on Beverages' appears, yet folio 14b immediately opens with a glossary of kinship terms, which is incongruent with the preceding heading. This discrepancy suggests that one or more leaves were lost between folios 14a and 14b. A comparative analysis with Tarjuman Turki is useful here: in that manuscript, the material on beverages appears as a subsection of 'The Chapter on Food etc.', which helps to reconstruct the intended structure of Bulghat al-Mushtaq.

Specifically, it is possible to infer the loss of six folios between the following folios in the Verb Chapter of the manuscript: 34a–34b, 43a–43b, 45a–45b, 49a–49b, 53a–53b, and 57a–57b.

While the Arabic alphabet contains 28 letters, the chapter of Verbs includes chapters named after 17 of these letters, presenting verbs beginning with a total of 22 letters. Verbs starting with the 6 letters **ث** (tSa), **ج** (Jim), **ح** (Ha), **ي** (Yo), **د** (Dal), and **ذ** (Zal) are entirely absent from the manuscript. Some of the verbs currently lacking headings in the manuscript may originally have titles assigned by the author.

For example, the sequencing word at the end of page 34a is **يَغْتَاظُونَ** (they get angry), but the corresponding page 34b gives the verb **لَا تَبُوسُوا** (do not kiss) instead. All the verbs that

follow this word up to page 37a begin with the letter ب (b), yet there is no chapter heading for this letter in the manuscript. This suggests that a page containing the chapter heading for the letter ب (b) is missing between pages 34a and 34b.

Similarly, after the chapter on ت (Ta) (folios 37a–43b), verbs beginning with خ (Xo) appear without a corresponding heading between folios 43b and 45a. It is unlikely that the scribe simply erred here. At the end of page 43a, the catchword is تَغَوَّطَ (he defecated), while at the beginning of page 43b it contains the verb اَخْرِقْ (tear), which is in the imperative mood. Considering that the first verb on each folio is usually in the past tense and third person singular, the presence of an imperative verb here suggests that a leaf is missing.

Similar discrepancy occurs on fol. 45a, where the catchword is لَا تَخْتَمُوا (do not seal), yet fol. 45b begins with رَسَمْتُمْ (you drew). Instead of a verb beginning with خ (Xo), the expected next item, the folio opens with a verb beginning with ر (Ro), and no chapter heading is preserved. This again indicates the loss of a leaf.

On folios 49a and 49b, the catchwords are يَسْرِقُ (he steals) and نُسَلِّمُ (we hand over), respectively. Although they begin with the same letter س (Sin), they are semantically incompatible, suggesting either a missing page or a scribal error.

The same issue appears between folios 53a and 53b. The catchword تَشَوَّرُونَ (you consult) on folio 53a does not correspond to صَفَّقُ (I clap) on folio 53b, indicating the loss of a leaf, most likely the one containing the chapter heading for the letter ص (Sod).

Lastly, the catchwords ضَحِكْتُمْ (you laughed) and طَلَّبَ (he requested) on folios 57a and 57b are likewise incompatible. This discrepancy also suggests the existence of a missing leaf, probably the one that have included the heading for the letter ط (To) (Ganiyeva, 2025a: 485).

Conclusion

The manuscript *Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat at-Turk wal-Qifchaq* stands as a significant linguistic monument which sheds light on the linguistic, grammatical, and cultural dynamics of the Mamluk era. By analyzing its lexical structure, verb conjugations, and grammatical rules, this study confirms the close structural similarities between Kipchak and modern Turkic languages. The persistence of root words and affixational patterns over the centuries highlights the importance of the manuscript as a historical source for Turkic linguistics.

The findings reveal that the Noun section encompasses not only nominal vocabulary but also adjectives, numerals, pronouns, and adverbs, which are organized thematically. In the verb section, verbs are arranged alphabetically according to the Arabic script, with Kipchak equivalents presented in consistent morphological patterns. The preservation of grammatical categories such as tense, mood, person, and number reveals striking similarities with forms still in use today in modern Turkic languages. Furthermore, the inclusion of paradigmatic verb conjugations in both Kipchak and Arabic highlights the manuscript's value as a comparative linguistic tool.

However, the research also identifies structural issues, including several missing leaves. Despite these lacunae, the manuscript maintains a high degree of internal consistency and linguistic depth. Comparative analysis with *Tarjuman Turki* provides a potential framework for reconstructing the lost portions of *Bulghat al-Mushtaq*.

Overall, this study offers valuable insights into manuscript transmission and preservation. It reaffirms Bulghat al-Mushtaq's role as a bridge between Arabic and Turkic linguistic traditions, encouraging further scholarly engagement.

Reference

- Al Türk G., 2018. Kitābu bulġatu'l-muštāk fi luġati't-Türk we'l-Kıfçāk sözlüğünün içeriği ve eserdeki alıntı kelimeler. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(3). P. 1444–1455.
- Atalay B., 2006. Divanü Lûgat it-Türk, Vol. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. ISBN 975-16-0405-2.
- Aubakirova K., Jubatova B., Mustafayeva A., Mukhitdinov R., Zhiyebbayeva A., 2015. Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13–15th Centuries and Their Research Problems in Kazakhstan. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5 S1). P. 575–580. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n5s1p575>.
- Ganiyeva B., 2025a. "Kitabu Bulgatil Mushtaq fi Lugat at-Turk val Qifchaq" yozma obidasi. Fe'llar bobi. Ilmiy axborotnoma. Namangan davlat universiteti, Issue 2. P. 481–485.
- Ganiyeva B., 2025b. Bulgatil Mushtaq qolyozmasining o'rganilishiga oid nazariy qarashlar. Ta'lim tizimida innovatsiya, integratsiya va zamonaviy pedagogik texnologiyalar mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (2025-yil 12-mart). Namangan: Business and Science Universiteti, 3-bolim. P. 287–291.
- Ganiyeva B., 2025c. Grammatical Features in Turkic Written Monuments: A Comparative Analysis of Bulgatil Mushtaq and Tarjumon Turki. Integrativ va kompetensiyaviy yondashuv asosida chet tillarni oqitishning muammo va yechimlari mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (2025-yil 12–13-may). I-qism. Namangan: "Vodiy media" nashriyoti. P. 217–225.
- Jafarov B.; Ganiyeva B., 2024. Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat al-Turk wa al-Qifchaq – A Written Monument of Turkic Peoples. Scientific Bulletin of Namangan State University, Issue 12. P. 424–428.
- Malcolm Z., Andrew G., John M., 2018. Stargazing Under Suburban Skies: A Star-Hopper's Guide. Springer International Publishing. 220 p. ISBN-13: 978-3-319-90115-2. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-90116-9>.
- Salan M., Karagözlü S., 2022. İmām Cemālu'd-dīn ebū Muḥammed 'Abdullah et-Turkī Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fi Luġāti't-Türk ve'l-Kıfçāk Kastamonu Nüshası. Paradigma Akademi. Türkiye. ISBN: 978-625-8240-19-1.
- Zajaczkowski A., 1938. Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (Époque de l'État mamelouk). The Warsaw Society of Sciences and Letters, Oriental Commission Publication, No. 2, Warszawa.
- Zajaczkowski A., 1954. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulġat al-muštāq fi luġat at-Turk wa-l-Qifẓāq. II-e partie, Le Verbe. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe.
- Zajaczkowski A., 1958. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulġat al-muštāq fi luġat at-Turk wa-l-Qifẓāq. I-re partie, Le Nom. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe.
- Zajaczkowski A., 1965. Chapitres choisis du vocabulaire arabe-kiptchak: ad-Durrat al-muḍī'a fi l-luġa at-turkiyya. Rocznik Orientalistyczny, Vol. I, 98.

Севортян Э., 1978. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы. Том 2: на букву “Б”. Москва: Наука. 349 с.

Гаркавец Н., Туякбаев О.О., 2019. Китаб-и Маджму‘-и Тарджуман-и Турки ва ‘Аджами ва Мугали ва Фарси. Алматы: Баур. 603 с.

Reference

Al Türk G., 2018. Kitābu Bulġatu’l-Muštāq fī Luġati’t-Türk we’l-Kıfċāk sözlüğünün içeriği ve eserdeki alıntı kelimeler [The content of the dictionary Kitābu Bulġatu’l-Muštāq fī Luġati’t-Türk we’l-Kıfċāk and borrowed words in the work]. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(3). P. 1444–1455. [in Turkish].

Atalay B., 2006. Divanü Lûgat it-Türk, Vol. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. ISBN 975-16-0405-2. [in Turkish].

Aubakirova K., Jubatova B., Mustafayeva A., Mukhitdinov R., Zhiyekbayeva A., 2015. Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13–15th Centuries and Their Research Problems in Kazakhstan. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5 S1), 575–580. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n5s1p575>

Ganiyeva B., 2025a. “Kitabu Bulgatil Mushtaq fi Lugat at-Turk val Qifchaq” yozma obidasi. Fe’llar bobi [The written monument “Kitabu Bulgatil Mushtaq...”: Chapter on verbs]. Ilmiy axborotnoma, Namangan State University, Issue 2. P. 481–485. [in Uzbek].

Ganiyeva B., 2025b. “Bulgatil Mushtaq” qolyozmasining organilishiga oid nazariy qarashlar [Theoretical approaches to the study of the manuscript “Bulgatil Mushtaq”]. In: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference “Ta’lim tizimida innovatsiya, integratsiya va zamonaviy pedagogik texnologiyalar” (March 12). Namangan: Business and Science University, Section 3. P. 287–291. [in Uzbek].

Ganiyeva B., 2025c. Grammatical Features in Turkic Written Monuments: A Comparative Analysis of Bulgatil Mushtaq and Tarjumon Turki. In: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference “Integrativ va kompetensiyaviy yondashuv asosida chet tillarni oqitishning muammo va yechimlari” (May 12–13). Part I. Namangan: Vodiy Media. P. 217–225.

Jafarov B., Ganiyeva B., 2024. Kitabu Bulghat al-Mushtaq fi Lughat al-Turk wa al-Qifchaq – A Written Monument of Turkic Peoples. Scientific Bulletin of Namangan State University, Issue 12. P. 424–428.

Zack M., Gannon A., McRoberts J., 2018. Stargazing Under Suburban Skies: A Star-Hopper’s Guide. Springer International Publishing. 220 p. ISBN-13: 978-3-319-90115-2. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-90116-9>

Salan M., Karagözlü S., 2022. İmām Cemālu’d-dīn ebū Muḥammed ‘Abdullah et-Turkī: Kitābu Bulġatu’l-Muštāk fī Luġati’t-Turk ve’l-Kıfċāk (Kastamonu Nüshası) [Imam Jamal ad-Din Abu Muhammad Abdullah at-Turki: Kitābu Bulghatu’l-Mushtāq fī Luġati’t-Turk wa’l-Qifċāq (Kastamonu manuscript)]. Türkiye: Paradigma Akademi. ISBN: 978-625-8240-19-1. [in Turkish].

Zajaczkowski A., 1938. Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (Époque de l’État mamelouk) [Arabic manual of the language of the Turks and Kipchaks (Mamluk period)]. The Warsaw Society of Sciences and Letters, Oriental Commission Publication, No. 2, Warszawa. [in French].

Zajaczkowski A., 1954. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulğat al-muštāq fī luğat at-Turk wa-l-Qifžāq. II-e partie, Le Verbe [Arabic-Kipchak Vocabulary of the Mamluk Period: Verbs]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in French].

Zajaczkowski A., 1958. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulğat al-muštāq fī luğat at-Turk wa-l-Qifžāq. I-re partie, Le Nom [Arabic-Kipchak Vocabulary of the Mamluk Period: Nouns]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in French].

Zajaczkowski A., 1965. Chapitres choisis du vocabulaire arabe-kiptchak: ad-Durrat al-muḍī'a fī l-luğa at-turkiyya [Selected chapters from the Arabic-Kipchak vocabulary: ad-Durrat al-muḍī'a in the Turkic language]. Rocznik Orientalistyczny, Vol. I, 98. [in French].

Sevortyan E.V., 1978. Ėtimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov: obshchetjurkskie i mežtjurkskie leksičeskije osnovy. Tom 2: na bukvu "B" [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common and Inter-Turkic Roots, Vol. 2: Letter "B"]. Moscow: Nauka. 349 p. [in Russian].

Garkavets N., Tuyakbayev O.O., 2019. Kitab-i Majmu'-i Tarjuman-i Turki wa 'Ajami wa Mugali wa Farsi. "Svodnaya kniga perevodchika po-tyurkski, i po-persidski, i po-mongolski, i na farsi" Khalila bin Mukhammada bin Yusufa al-Kunawi. Almaty: Baur. 603 p. [in Russian].

Information about authors:

Jafarov Botir, Doctor of Philology, Professor of the Department of English language and literature, Namangan State University, 161 Boburshoh Str., Namangan, Uzbekistan.

Ganiyeva Barchinoy, PhD Student, Namangan State University, Davlatobod district, 91 Obod Str., Namangan, Uzbekistan.

Авторлар туралы маълумат:

Джафаров Ботир, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ағылшын тілі мен әдебиеті кафедрасы, Наманган мемлекеттік университеті, Бабуршоҳ көш., 161, Наманган, Өзбекстан.

Ганиева Барчиной, PhD докторанты, Наманган мемлекеттік университеті, Давлатобод ауданы, Обод көш., 91, Наманган, Өзбекстан.

Сведения об авторах:

Джафаров Ботир, доктор филологических наук, профессор кафедры английского языка и литературы, Наманганский государственный университет, ул. Бабуршоҳ, 161, Наманган, Узбекистан.

Ганиева Барчиной, PhD докторант, Наманганский государственный университет, район Давлатабад, ул. Обод, 91, Наманган, Узбекистан.

Author contribution:

The research concept, manuscript examination, material analysis, and preparation of scholarly annotations were jointly conducted by both authors.

B. Jafarov was responsible for establishing the theoretical framework, working with the primary sources, and performing the academic analysis of the material.

B. Ganiyeva was responsible for systematising the materials, preparing translations, drafting the manuscript, and editing the final version of the article. Both authors read and approved the final manuscript.

Авторлық үлес:

Зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, қолжазбаларды зерттеу, материалдарды талдау және ғылыми түсініктемелер дайындау авторлар тарапынан бірлесіп орындалды.

Б. Джафаров зерттеудің теориялық негізін қалыптастыруға, бастапқы дереккөздермен жұмыс істеуге және материалды ғылыми тұрғыдан талдауға жауапты болды.

Б. Ганиева материалдарды жүйеледі, аудармаларды дайындады, мақала мәтінін жазды және соңғы нұсқасын редакциялады. Екі автор да мақаланың түпкілікті мәтінімен танысып, оны бекітті.

Вклад авторов:

Концепция исследования, изучение рукописей, анализ материалов и подготовка научных комментариев были выполнены авторами совместно.

Б. Джафаров отвечал за формирование теоретической основы исследования, работу с первичными источниками и проведение научного анализа материала.

Б. Ганиева проводила систематизацию материалов, подготовку переводов, написание текста статьи и редактирование окончательного варианта. Оба автора ознакомились с финальным текстом статьи и утвердили его.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Ортағасырлық «Орда-Балық ескерткішіндегі» қытай мәтіні¹

Т.З. Қайыркен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0002-3808-4989

(E-mail: kairketzn01@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
көне түріктер,
тоғыз оғыздар,
Орда-Балық
ескерткіші,
зерттеу тарихы,
дереккөздер,
қытай
мәтіні, Ұйғыр
қағанатының
тарихы,
қағандар, Таң
әулетімен
байланыс,
манихейлік дін,
тарихи атаулар
мен ұғымдар.

XFTAMP 16.21.31

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-147-169>

Орталық Моңғолиядағы Орхон өзені алқабы түркі мемлекеттілігінің «алтын бесігі», ежелгі түріктердің материалдық және рухани мәдениетінің орталығы болып табылады. Мұны көне Ұйғыр қағанаты дәуірінде көне түрік, қытай, соғды тілдерінде жазылған Орда-Балық ескерткіші дәлелдейді. Қазіргі уақытта ескерткіштің бірнеше атауы бар: Қарабалғасун жазуы (ең көп таралғаны), Тоғыз ұйғыр Білге қағанның ескерткіші (ескерткіш оның құрметіне қойылған), Орда-Балық ескерткіші (атауы оның орналасқан жеріне байланысты). Қытай деректерінде бұл ескерткіш «Ай-Тәңірде Құтболмыш Алып Білге қаған ескерткіші» деп аталады – 九姓回鶻愛登裏羅汨沒蜜施合毗伽可汗聖瑤汗聖. Ескерткіш туралы алғашқы мәлімет XIII ғасырда Моңғол империясының астанасы Қарақорымға сапар шеккен парсы тарихшысы Ата-Мәлік Жувейниден алынған. Одан кейін XIX ғасырдың соңында үш тілді ескерткіш туралы мәліметтер Н.Ядринцев, А.Гейкель, В.Радловтың экспедицияларынан мәлім болды. Кейін Г.Шлегель осы экспедициялардың материалдарын жинақтап, қытай тіліндегі мәтінді зерттеп, оның аудармасын жариялады. Мақала авторы бұған дейінгі зерттеулер мен Цзю Таншу және Синь Таншу секілді қытай деректеріне сүйене отырып, ескерткіштің қытай тіліндегі мәтінін талдайды, оның бірнеше бөлікке бөлініп қалған үзінділерін жинақтайды, түсіндірме береді, ескерткіш кімге арналғанын және кімдер тарапынан орнатылғанын анықтайды, сондай-ақ ескерткіш мәтінінде бейне-ленген қағандардың қызметі мен Орхон Ұйғыр қағанатының тарихын жан-жақты ашуға тырысады. Орда-Балық ескерткіші ежелгі түріктер арасында манихейлік ағымның тараған дәуірі – VIII-IX ғасырларға жатады. Қытайша мәтінде Таң әулетінің ішкі аймақтарында

¹Мақала Қазақстан республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR 24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» тақырыбындағы нысаналы-бағдарламалық жобасын іске асыру аясында дайындалды.

туындаған әскери көтерілісті басуға көмектесу үшін келген Түрік Бөгу-қағанның Лоян қаласында манихейлік екі миссионермен кездесіп, олардың ықпалымен манихей дінін қалай қабылдағаны баяндалған. Бұдан соң, Бөгу қаған манихейлік дінді Орхон түріктері арасында одан әрі таратуға бұйрық береді. Бұл, автордың пікірінше, мемлекет ішіндегі діни қайшылықтардың туындауына жол ашып, Орхон Ұйғыр қағанатының тез арада жойылуының басты себебіне айналды. Автор 745 жылы құрылған Ұйғыр қағанатының өзінен бұрынғы Екінші Түркі қағанатының жалғасы әрі аталмыш екі қағанатты құрушы бір халық екеніне, тек саяси билік қана ауысқанына маңыз береді. Сол себептен, Ұйғыр қағанатын ғылыми тұрғыдан Біріккен Түркі қағанаты немесе Үшінші Түркі қағанаты деп атауды ұсынады. 840 жылы ішкі және сыртқы күштердің әсерінен Ұйғыр қағанаты ыдырады: оғыздар мен түріктер үш бағытта қоныс аударды. Олардың көпшілігі Алтай мен Тарбағатай тауларын басып өтіп, Жетісуға жетіп, жергілікті халықпен араласып, Қарахан мемлекетін құруға атсалысты.

T.Z. Kaiyrken

L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-3808-4989

(E-mail: kairketzn01@gmail.com)

The Chinese text of the medieval "Orda Balik Inscription"

Abstract. The Orkhon River basin in Central Mongolia is known as the "golden cradle" of Turkic statehood and was the center of the ancient Turks' material and spiritual culture. This is confirmed by the Orda-Balyk Inscription, written during the era of the Old Uyghur Empire in Old Turkic, Chinese, and Sogdian. The monument currently has several names: The most common is the Karabalgasun Inscription, followed by the Monument to Togyz Uyghur Bilge Khagan (in whose honor the monument was erected), and Orda-Balyk Inscription (the name refers to its location). Chinese sources refer to the monument is referred to as the "Monument to Ai-Tengirde Kutbolmysh Alyp Bilge Khagan" (九姓回鹘爱登裹罗汨没蜜施合毗伽可汗圣文神武碑). The first information about the monument was received in the 13th century from the Persian traveler Ata-Malik Juvayni, who traveled to the capital of the Mongol Empire, Karakorum. Then, in the late 19th century, further information about the trilingual monument was obtained through the expeditions of N. Yadrintsev, A. Geikel, and V. Radlov. Subsequently, G. Schlegel, examined the materials from these expeditions, studied

Received 11 October 2025. Revised 13 November 2025. Accepted 08 December 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: Т.З.Қайыркен Ортағасырлық «Орда-Балық ескерткішіндегі» қытай мәтіні // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 147-169 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-147-169>

For citation: T.Z.Kaiyrken The Chinese text of the medieval "Orda Balik Inscription" // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. P. 147-169 . DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-147-169>

the Chinese text and published a translation. Having reviewed previous studies and relying on the Chinese sources Ju Tangshu and Xin Tangshu, the author analyzes the monument's Chinese text, examines its fragments, divided into several parts, provides an interpretation and identifies the monument's dedicatory address, and also reveals the activities of the khagans and the history of the Uyghur state, as captured in the monument's text. Dating back to the 8th century, the Orda-Balyk Inscription, was erected during the era of the spread of Manichaeism among the ancient Turks. The text recounts how the Turkic Bogu Khagan, who had come to help suppress a military rebellion in the Tang Dynasty's interior domains, met two Manichaean missionaries in Luoyang and converted to Manichaeism under their influence. The ruler also ordered for the further spread of Manichaeism among the Orkhon Turks. According to the author, this became the cause of religious conflicts within the state and ultimately leading to the fall of the Uyghur Khaganate. In the article, the author proposes referring to the Uyghur Khaganate as either the United Turkic Khaganate or the Third Turkic Khaganate. This argument is based on the fact that the polity was founded in 745 by the same ancient Turks and demonstrated political, cultural, and ethnic continuity with the Second Turkic Khaganate. In 840, the Uyghur Khaganate disintegrated under the pressure of internal and external factors. The Oghuz and Turks migrated in three directions. Most of them crossed the Altai and Tarbagatai mountains and reached Semirechye, where they intermingled with the local population and participated in the formation of the Karakhanid state.

Keywords: Ancient Turks, Toghyz-Oghyz, Orda-Balyk Inscription, history of research, sources, text in Chinese, history of the Uyghur Khaganate, Khagans, connection with the Tang dynasty, Manichaeism, historical names and concepts.

Т.З. Кайыркен

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-3808-4989

(E-mail: kairketzn01@gmail.com)

Китайский текст средневекового Памятника Орда-Балык

Аннотация. Бассейн реки Орхон в Центральной Монголии является «золотой колыбелью» тюркской государственности, центром материальной и духовной культуры древних тюрков. Подтверждением тому – Памятник Орда-Балык, написанный в эпоху Древнеуйгурского государства на древнетюркском, китайском и согдийском языках. В настоящее время имеется несколько названий памятника: Карабалгасунская надпись (самая распространенная), Памятник Тогыз-Уйгурского Бильге-кагана (в честь кого поставлен памятник), Памятник Орда Балык (название связано с месторасположением). В китайских источниках памятник называется «Памятник Ай-Тенгирде Кутболмыш Алып Бильге-кагана» – 九姓回鶻愛登裏羅汨沒蜜施合毗伽可汗聖文神武碑. Первые сведения о памятнике были получены в XIII веке от персидского путешественника Ата-Малика Джувейни, совершившего странствование в столицу Монгольской империи Каракорум. Затем в конце XIX века информация о трёхязычном памятнике получена была из экспедиций Н. Ядринцева, А. Гейкеля и В. Радлова. Позже Г. Шлегель, изучив

материалы этих экспедиций, изучил текст на китайском языке и опубликовал его перевод. Автор статьи, изучив предыдущие исследования и опираясь на китайские источники Цзюй Таншу и Синь Таншу, анализирует китайский текст памятника, рассматривает его фрагменты, разделенные на несколько частей, дает толкование, выявляет, кому посвящен памятник, а также раскрывает деятельность каганов и историю Уйгурского государства, запечатленную в тексте памятника. Памятник Орда-Балык относится к VIII в., к эпохе распространения манихейства среди древних тюрков. Отмечается, как тюркский Богу-каган, прибывший на помощь в подавлении военного мятежа, возникшего во внутренних владениях династии Тан, в городе Лоян встречается с двумя миссионерами-манихейцами и под их влиянием сам принимает манихейство. Правитель также отдает приказы о дальнейшем распространении манихейства среди орхонских тюрков, что, по мнению автора, стало причиной религиозных конфликтов внутри государства и привело в конце концов к падению Уйгурского каганата. Автор статьи предлагает Уйгурский каганат называть Объединённым Тюркским каганатом или Третьим Тюркским каганатом, поскольку он был создан в 745 году теми же самыми древними тюрками и имел политическую, культурную и этническую преемственные связи со Вторым тюркским каганатом. В 840 году Уйгурский каганат под воздействием внутренних и внешних сил распался: огузы и тюрки мигрировали в трёх направлениях. Большая их часть пересекла Алтай и Тарбагатай, достигла Семиречья и, смешавшись с местным населением, участвовала в создании государства Караханидов.

Ключевые слова: древние тюрки, тоғыз-оғыз, Памятник Орда-Балык, история исследования, источники, текст на китайском языке, история Уйгурского каганата, каганы, связь с династией Тан, манихейство, исторические названия и понятия.

Кіріспе

Орда-Балық ескерткіші – Ұйғыр қағанатының тоғызыншы қағаны Алып Білге қағанның (808-821) құрметіне арналған түркі, қытай және соғды тілінде жазылған бірегей ескерткіш. Алып Білге қаған Ұйғыр қағанатының бір мезгіл құлдырап, қайталай гүлденген дәуірінде өмір сүрді. Билік басында 14 жыл отырды.

Орда-Балық ескерткішінің түрік, қытай тілдерімен қоса соғды тілінде жазылуына сол кезде оңтүстік азиялық мәдениет пен діни сенімді таратушы соғдылар әсер етті. В.В. Бартольд соғдылықтардың Орта Азияға қоныс аудару себебі сауда деген еді (Бартольд, 1964: 461). Сауда арқылы түрік тілді ортаға түскен соғдылар жергілікті мәдениетке тез бейімделіп кетті. XI ғасырдағы М.Қашқаридың соғдылықтардың ішінде түрікше сөйлемейтіні жоқ деуі де сондықтан дейді С.Л. Болин (Болин, 1960: 83). Діни әсермен бірге, V-VII ғасырларда Орталық және Оңтүстік Азияда ресми қатынастар қытай, брахми, соғды жазуларымен жасалып тұрды. Сондықтан Түркі қағанаты заманында байырғы түркілер өз тарихын танымал ету үшін осы жазулармен жазып қалдырды. VI ғасырға жататын Орталық Моңғолиядағы Хүйс толгой ескерткішінің тас ұстынындағы жазба брахми жазуының кхашора графикасымен, Орталық Моңғолиядағы Қара-гол ескерткіші қытай иероглифімен қашап қалдырылған (Сартқожаұлы, 2003: 103).

Қытай, соғды тілдерімен қоса, Гэн Шиминнің пікірінше, Моңғол үстемдігі дәуірінде көне түрік тілі халықаралық қатынас тіліне айналған (Гэн Шиминь, 2003: 479). Біздіңше, түрік тілі алғашқы түркі қағанаты дәуірінде-ақ халықаралық қатынас тілі

болған. Орда-Балық ескерткішінің үш тілде жазылуына көне түріктердің өздерінің де мәдениет алмасуға деген ынтасы мен ашық сыртқы саясаты әсер етті.

Ескерткіштің көп жері ауыр дәрежеде зақымдалған. Сондықтан, ескерткіштегі соғды жазуының жарымындай бөлігі, түрікше жазбаның азғантай үш бұрышты бөлігі ғана сақталып қалған. Алайда ескерткіштің оңтүстік бетіндегі қытайша жазба ғана едәуір толық болатын.

Материалдар және зерттеу әдістері

Біз өз зерттеуімізде осы аталған ғалымдардың жинақтаған материалдары негізінде Қытай ғалымы Чэн Суло ұсынған нұсқа (Чэн Суло, 1978: 11-21) мен Ресей ғалымы В. Васильев 1897 жылы жазған «Китайские надписи на Орхонских памятниках в Хөшөө-Цайдаме и Карбалгасуне» (Васильев, 1887: 1-36) атты жинағын, бұдан өзге, қытайлық мәтінді тәптіштей зерттеген Г.Шлегель нұсқасындағы және Ханада Тору еңбектеріндегі мәтінтанулық зерттеулерді негіз еттік және өзара салыстырдық. Зерттеу барысында деректану ғылымының деректерді сұрыптау, салыстыру және толықтыру әдістері, зерттеу нәтижелерін кеңінен пайдалану және кез келген тұжырымға сын көзбен қарау, алынған деректерді өзге дерек көздерімен салыстыру өлшемдері, жалпыға бірдей тарихнамалық ұстанымдар мен ғылыми этика принциптері басшылыққа алынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Алып Білге қаған ескерткіші 814 жылы оның тірі кезінде орнатылған соң, көп өтпей, 840 жылы Орхон Ұйғыр қағанаты күйреді. Одан кейін бұл ескерткіш негізінен қараусыз қалды әрі әдейі бұзғыншылыққа ұшырады. Кейін, 1252-1253 жылдары Моңғол империясының астанасына сапар шеккен парсы тарихшысы Ата-Мәлік Жувейни оны алғаш байқап, қытайша мәтінді ешкім оқи алмағанын жазды (Қайыркен, 2022: 27). 1889 жылы Н.М. Ядринцев² басқарған Ресей география қоғамы Шығыс Сібір бөлімшесінің экспедициясы Моңғолияға жасаған сапары кезінде ғана бұл ескерткішке жеткілікті назар аударды (СТОЭ, 1892: 54). 1890 жылы Фин ғалымы А.О. Гейкель Орхон бойына сапар шегіп, ондағы үш тілді мәтінге көшірме жасап, сипаттамасын жазды әрі фотоға түсірді. 1892 жылы ондағы жазбаларды өзінің әйгілі «Орхон ескерткіштері» (Inscription de L Orhon recueillies par l expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-ougrienne) атты атласына енгізді (Heikel, 1882: 38). А.О. Гейкель экспедициясынан соң, бір жылдан кейін В.В. Радлов Моңғолияға барып, Орда-Балық қаласындағы үш тілді мәтіннің барлығын эстампажға алды. Ол қытай мәтінінен алған эстампажын Орхон экспедициясы жинағының 31, 32, 34 таблицаларында жариялады (Радлов, 1892: 1-12). Одан соң Г. Шлегель осы аталған экспедиция материалдарын зерттей келе қытай иероглифтерінің әрбіріне мұқият тоқтала отырып, 1896 жылы өз аудармасын жариялады (Schlegel, 1896: 141).

Г. Шлегельден кейін Ван Говэй, Чэн Суло, Ханада Тору секілді қытай және жапон ғалымдары ескерткіштің қытайша мәтінін қалпына келтіру және ондағы сөз-сөйлемдер мен ұғымдарды, информацияларды деректану тұрғысынан зерттеуге көп еңбек сіңірді. Одан бөлек, Лю Итан Орхон ұйғырларының атауын, олардың қалыптасуы мен дамуын,

² Ядринцев Н.М., 1892. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г.. СТОЭ. СПб. Вып. 1. С. 79-81.

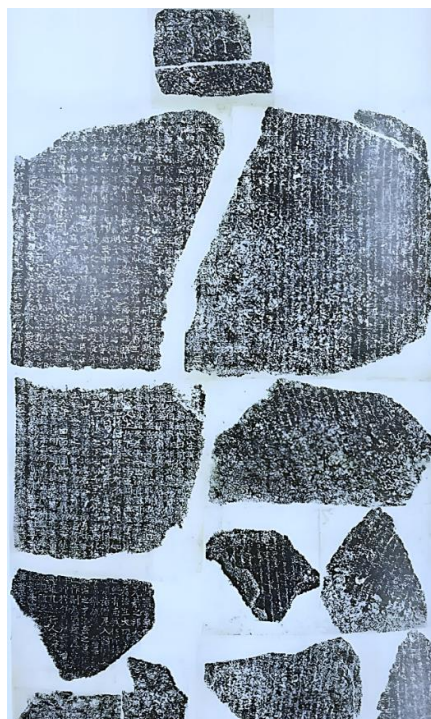
қағандарын, қоғамдық жағдайын, мәдениетін, Таң әулетімен байланысын жан-жақты зерттеді (Лю Итан, 1975). Аталмыш ғалымдардың зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, Т.З. Қайыркен Орда-Балық ескерткішінің мәтінін максималды деңгейде қайта толықтап, мәтінді әр сөйлемі бойынша деректану тұрғысынан тәптіштей зерттеді әрі тарихи атаулар мен ұғымдарға түсіндірме жазды (Қайыркен, 2024: 376-377).

Қытайша жазба алғаш табылған кезде сегіз бөлікке бөлініп сынып жатқан болатын. Олардың арасынан екі үлкен сынығы 1909 жылы Ресей экспедицияшылары тарапынан Санкт-Петербургке артып әкетілді. Кейін ресейлік В. Радлов, голландиялық Г. Шлегель, франциялық Э. Шаванн (Chavannes), қытайлық Ли Вэньтянь, Ван Говэй секілді ғалымдар тұс-тұсқа тарап кеткен бұл нұсқаларды өзара біріктіріп, әр түрлі альманахтарда жариялады. Бұған дейін тұтас жазбаның кей тұстарын түгендеу мүмкін болмаса да, тұтас жазбаның бас-аяғы толықтанып, жалғап оқуға болатындай жағдайға келді. Жоғарыдағылармен бір уақытта жапон ғалымы Ханеда Тору да өз алдына зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ол «Таң дәуіріндегі ұйғыр тарихы туралы зерттеуде» (唐代回鶻史之研究) жарияланған «Тоғыз оғыз Білге қаған ескерткішінің» реттелген нұсқасы мен Пекин Орталық ұлттар институтында сақталып келген XX ғасырдың бас кезінде аталмыш ескерткіштің өзінен алынған эстампажды салыстыра зерттеп, түсініктеме жазды.

Талдау

Қарабаласағұндағы осынау тас ескерткіште қашап қалдырылған қытайша жазба негізінен Түркі қағанатының жалғасы ретінде бой көтерген Ұйғыр қағанатының сонау Хошу (護輸) хан, Құтлық Көл Білге хандардан (Құлбойла, қытайша – 骨力裴羅) бастап, кейінгі Баянчұр Горхан (Тәңірде болмыш Елетмыш қаған – 葛勒可汗 немесе Баянчур 磨延啜), Бөгу хан (牟羽可汗, Тәңір қаған немесе Ай тәңірде Құт болмыш Көл Білге қаған), Ай Тәңірде құт болмыш Алып Білге қағанға дейінгі кездегі тарихынан сыр шертеді.

VIII-IX ғасырлардағы Ұйғыр қағанатына байланысты “ұйғыр” этнонимі В.В. Радловтың пікірінше, VIII-IX ғасырларда түркі тілінде “ұйю, бірігу, ынтымақтасу” деген мағынаны берген. Бұл термин 1909 жылы фин ғалымы Г.И. Рамстедт (G.J. Ramstedt) Моңғолияның Түшээт хан аймағының Шинэ-ус көлі (Селенга өзеніне таяу жердегі – авт.) атырабынан тапқан Елетміш Білге қағанның үшінші ескерткішіне ойып жазылған. Бұл ғылым әлеміне бірінші рет танылған Ұйғыр қағанаты (745-840) дәуіріне тән көне түркі жазуындағы ескерткіш еді. Аталмыш таста: “anta qalmyşu bodun on ujur toquz oğuz üze yüz jyl olurmyş ...” (ол жерде қалған

1-сур. Орда-Балық ескерткіші мәтінінің фрагменттері.

Fig. 1. The fragments of text Orda-Balik.

Рис. 1. Фрагменты текста Орда-Балык.

<https://www.chinanews.com.cn/cr/2011/0321/1104070089.jpg>

халық – он ұйғыр, тоғыз оғыз үстінде жүз жыл отырып...) деген жолдар кездеседі (Сартқожаұлы, 2002: 79). 1976 жылы Қ.Сартқожаұлы мен С.Г. Кляшторный құрамында болған моңғол-кеңес біріккен экспедициясы Моңғолияның Хөвсгөл аймағынан тапқан Елетміш Білге қағанның бірінші ескерткішінде де “біріккен, бірігу” мағынасында жұмсалған “*цјүиғмуғ*” сөзі кездеседі. Бұл сөздің түбірі – “*цјүиғ*”, ал “*муғ*” – анықтауыш сипатты өткен шақ қосымшасы (Сартқожаұлы, 2003: 3). Сондықтан, «ұйғыр» сөзі түркі тілінде «ұйю», «бірігу», «байлану» деген мағынаны беретіндіктен, оның үстіне, Орхон түріктерінің тарихындағы үшінші үлкен саяси билік болып табылатындықтан, Ұйғыр қағанатын ғылыми тілде «Біріккен Түркі қағанаты» немесе Үшінші Түркі қағанаты деп атаған жөн.

Ертеде Түркі қағанатын құрушы түріктер түріктің Ашина тайпасынан шықса, Ұйғыр қағанатын құрушы ұйғырлар түріктің яғлақар тайпасынан шыққан еді (Зәкенұлы, 2005: 43). Үшінші Түркі (Біріккен Түркі немесе Ұйғыр) қағанаты анағұрлым көп түрік-оғыз тайпаларының бірлестігінен тұратын. Осы және басқа да ұқсастықтарды назарға ала отырып, неміс ғалымы А. Габайн: “745 жылы түріктердің ішінен шыққан, ұлты түрік ұйғырлар олардың Моңғол даласындағы мұрагері және талай жылғы салт-дәстүрлерінің куәгері ретінде жарыққа шықты” – дейді (Gabain, 1989: 6).

840 жылы Ұйғыр қағанаты күйрегеннен кейін, оның тікелей ізбасары ретінде Орхон бойында көне түріктердің Найман, Керей, Меркіт сынды тайпалық мемлекеттері дүниеге келді. Қытайдың “Ляоши” (辽史) және “Цзиньши” (金史) атты тарихи деректерінде, “найман” атауы “нанбаг” (няньбагэ 粘八葛), “нанбан” (няньбаэнь 粘拔恩) деген аттармен хатқа түскен. Сондай-ақ, қытай зерттеушілері олардың Алтай тауында көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданып, батыста Ертіс өзеніне, солтүстікте қырғыздарға дейін иелік құрғанын растайды [Чунго байкэ., 1999: 3880]. Бұлардың тілі көне түріктік болып қала берді. Тіпті Орта Азияға көшкен түріктердің тілі де байырғы қалпын сақтады. Гэн Шиминьнің пікірінше: Қарахан мемлекетінің түрікше жазба тілі мен Орхон ескерткіштерінің және Идікұт Ұйғыр мемлекетінің жазба тілі арасында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ, тек айырым диалекттер ғана болған (Гэн Шиминь, 2003: 492).

Төменде біз Орда-Балық ескерткішіндегі қытайша мәтінді (қосымша-1) деректану тұрғысынан сараптап көрейік. Ескерткіштегі қытайша мәтін жоғарыдан төменге қарай жазылған. Сол бойынша оңнан солға қарай қатарласқан 24 жолдан тұрады. Әр жолға 71 иероглиф сыйдырылған. Төмендегі талдауда алынған сөйлемдердегі нумерация осы заңдылыққа сай таңбаланған. Мысалы: Алып Құтлы Білге қаған (合汨咄祿毗伽可汗) (11.38-11.45 жол.) дегендегі тырнақша ішіндегі 11 саны 11-жолды, 38-45 сол жолдағы 38-тен 45-ке дейінгі 8 иероглифті көрсетеді.

1. Жазбада қамтылған нақтылы деректер

1) Ескерткішті орнатушы әрі бәдіздеуші туралы мәліметтер:

Ескерткіштегі қытайша жазбаның I жолында (1.57-1.65) ескерткішті Алып Инанчу Баға тархан жазды (合伊難主莫賀達幹撰) деп жазылған. “Баға” – байырғы түркілердің лауазымы. “Тархан” – лауазым. Бұдан соң II жолда екі жерде “Баға тархан Цзие-юй Цзялицзясы” (莫賀達幹頡紇伽哩伽思), “Цзие-юй Цзялицзясы” (頡紇伽哩伽思) деген адам аты жазылған тік жазу (2.5-2.14 және 2.24-2.29 иероглифтер) кездеседі. Ал Қытай ғалымдары Пекиндегі Орталық Ұлттар институтының кітапханасында сақтаулы тұрған эстампаждың оң жағындағы сынық таста “Ішкі уәзір Ел-Үлгесі” (內宰相頡于伽思) деген сөз кездесетіндігін алға тартады. Сонымен ескерткіштің басында үш адамның аты кездеседі. Олар:

Бірінші: ...Алып Инанчу Баға тархан жазды 合伊難主莫賀達幹撰

Екінші: Баға тархан Цзие-юй Цзялицзясы (莫賀達幹頡紇伽哩伽思),

Жиєюй жялижяс (頡紇伽哩伽思)

Үшінші: Ішкі уәзір Ел-Өгесі (內宰相頡於伽思)

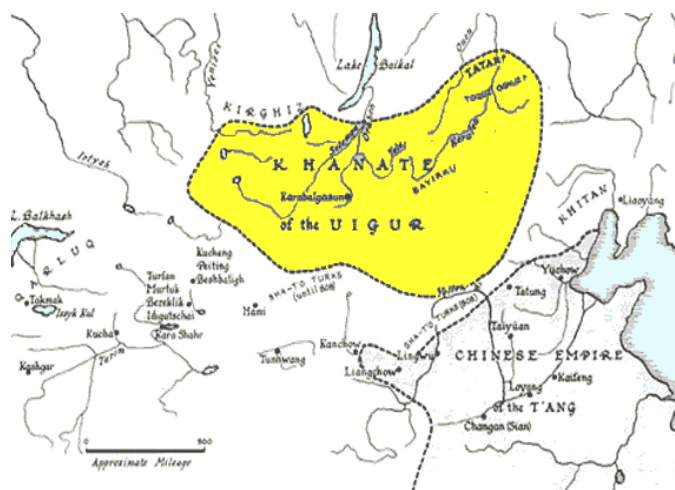
Бұлардың ең біріншісі Алып Инанчу Баға тархан (合伊難主莫賀達幹) осы ескерткішті өз қолымен жазған адам. Ол туралы ескерткіштің өзінде де «жазған деген сөз оның атынан кейін тіркесіп тұр. Бұған талас жүрмейді.

Ал екінші Баға тархан Цзие-юй Цзялицзясы (莫賀達幹頡紇伽哩伽思) немесе Цзие-юй Цзялицзясы (頡紇伽哩伽思) деген адамның кім екені белгісіз. Ол туралы ешқайда ешқандай дерек жоқ.

Үшінші адам Ішкі уәзір Ел-Өгесі (內宰相頡於伽思) дегенге келсек, ол бұл мәтінде жоқ, тек Пекиндегі орталық ұлттар университетінің мұражайында тұрған ескерткіш тастың сынық фрагментінде сақталып қалған жазу. Бұл тас кезінде ескерусіз қалғандықтан, одан бұрынғы Г.Шлегель мен В.Васильев пайдаланған нұсқаларда және А.О. Гейкельдің атласында көрсетілмеген. Қытай зерттеушілерінің аталмыш ескерткішпен танысуы тек 1911 жылдан басталған және ескерткіш тастың бұл сынған бөлігі кейінірек Пекинге әкетілген. Қытай зерттеушісі Чэн Сулоның (程邈洛) пікірінше, СТШ ХЧ-де аты аталатын 頡幹伽思 ескерткіш тастың осы бөлігіндегі ішкі зайсан 頡於伽思-тың нақ өзі. Қытайша сие-юйгаясы (頡於伽思) деп аталатын бұл кісі аты оның пікірінше көне түрік тілінде “il-ügäsi” (國榮), яғни “ел үлгісі” деген сөз дейді (Линь Гань, 1987: 711). Қытайша 頡 иероглифінің түрікше “Ел” ұғымын беретіні әрі оның дыбыстық аудармасы екені мәлім. Бұл тұрғыдан Чэн Сулоның пікірімен әбден келісуге болады. Сол бойынша мен осы кітаптың алғашқы басылымында оны «ел үгесі» деп алған едім. Ғалым Қ. Сартқожаұлы кітапты оқып шыққаннан кейін маған жазған хатында: «бұл сөзді Чэн Сулоның “il-ügäsi” деп жаңғыртқаны дұрыс. Дегенмен әлі кемшілік бар. “il-ügäsi” «ел үлгісі» дегенді меңземейді. Ол «абыз» (білгір, шешен) деген мағынаны берген. Көптеген түпнұсқада солай. Осы Орда-Балық үш тілді ескерткішінің соңғы мәтінінде «δwk('wz) 'w'wz 'yl 'wk'sy» – «тоғыз оғыз ел өгесі» деп анық жазылған (соғды мәтіні 3-жол). Сондықтан бұл тіркеске күманданба. Соғды мәтінінде «тоғыз оғыздан шыққан Ел Өгесі (Ел абызы) Алып Инанчу Баға тархан жазды» деп тұрып тасқа соғды тілінде жазып қалдырылған екен, – деген пікірін жолдапты. Ендеше, мәтінді түпнұсқадан оқыған ғалымның бұл пікірімен қалай келіспеске. Демек, «Ел-өгесі» адам атынан көрі оның атақ-айдары болғаны.

2) Көл қаған мен Бөгу қағанның Таң әулеті тарапта тұрып, Ан-Лу-шань-Сы Шиминь бүлігін жаныштаудағы ерліктері:

Ескерткіштің 3.62-6.22 жолындағы төмендегі мазмұндар бастау сөзді Ашина әулетіне қарсы қыр даладағы

2-сур. Ұйғыр қағанаты (745-840).

Fig. 3. Uighur khaganate (745-840).

Рис. 2. Уйгурский каганат (745-840)

https://mtuugii.blogspot.com/2010/11/blog-post_17.html

түрік тайпаларының басын қосып, 745 жылы Болмыш қағанды өлтіріп, билік басына келген Құлбойладан (Құтлық Білге Көл қаған), оның әкесі Хошуды тілге тиек етуден бастайды.

Осында айтылатын Көл қаған дегені Құлбойла. Оның толық аты Құтлық Білгі Көл қаған (骨咄祿毗加闕可汗 745-747 жж. тақта отырған). Ол 745 жылы тоғыз оғыздарға бас болып, Таң әулетінің қолдауымен Ашина әулетін тақтан тайдырып, Біріккен Түркі қағанатын құрды және оған Ұйғыр (ұйғыш, берекелі деген мағынада – К.Т.) қағанаты деп ат берді. Таң әулетінің оны қолдайтын себебі ол арқылы Ашина әулетінің билігіне тежеу салу, олар тарапынан төнген қауіптен арылу еді. Құтлық Білгі Көл қаған заманында Біріккен Түркі қағанаты көркейіп, қабырғасы қатайды. Ол қайтыс болғаннан кейін, орнына ұлы – осы ескерткіште Тәңірде болмыш Ел-етміш Білге қаған (登裏羅沒蜜施頡德蜜施毗伽可汗) деп аталған Баянчур қаған (磨延啜 747-759) отырды. Оны тарихи деректерде Гөр хан (葛勒可汗) деп те атайды. Біріккен Түркі (Ұйғыр) қағанаты оның кезінде жалғасты түрде күшейді. Керісінше, Таң әулеті ішкі-сыртқы күштердің қыспағымен одан сайын мүшкіл жағдайға тап болды. Сондықтан Біріккен Түркі қағанаты Баянчур қаған кезінде Шығыстағы бірден бір құдіретті мемлекетке айналды.

Бұл кезде Таң империясы Атлақ шайқасында жеңілген соң, 755 жылы әскери төрелер Ань Лушань, Сы Шимин Тан билігіне қарсы көтеріліс қозғады. Екі астана мен Хэбэйдағы 13 аймақ төңкерісші армияның қолына өтті. Осы кезде Баянчур қаған Таң патшасының өтініші мен өз ұлы Ябғұ тегіннің бастауында әскер кіргізіп көтерілісші армияны жаныштады. Мұрагер патша Тан Суцзун Чан-ань мен Лоян сынды екі астананы қайтарып алды. Бірақ Баянчур қаған ұзақ өтпей 759 жылы қайтыс болды. Сол жылы оның атына қазіргі Моңғолияның Могойн Шинэ-ус деген жерінде көне түркі графикасымен қашалған ескерткіш қойылды.

1909 жылы И. Рамстед бастаған Финляндияның фин-угор қоғамының экспедициясы Түшетхан аймағындағы Могойн Шинэ-ус деген жерінде жатқан сол ескерткішті бірінші болып тапты әрі ондағы жазбаның эстампажын алып, 1913 жылы неміс тілінде жариялады (Ramstedt, 1913: 3–63). 1914 жылы орыс ғалымы А. Руднеев оның орысша аудармасын жариялады. 1976-1980 жылдары ескерткіш жазбаның үш бірдей көшірмесі жасалып, мұқият зерттелді (Харжаубай, 1982: 3–42). Бұнда қағанның тірі кезінде істеген келелі істері түгелімен жазылған. Ал қытай деректерінде қағанның «Ань Лу-шань, Сы Шиминь бүлігін» жаныштаудағы ерлігі мен Ниньго ханшайымның оған ұзатылуы, қағанның өз балдызын Дағатқа (Дунхуан) бегі Чэнцайға (敦煌郡王承柰) бергені, патшаның оған Білге қатун атағын беріп, кейін атақты бикелердің тізіміне қосқандығы т.б жағдайлар ғана сөз болса, бұнда қағанның Ашина түркілерінің үстемдігін аударуы, жаңадан мемлекет құруы және оны нығайту жолындағы істері хронологиялық тәртіппен баяндалады. Сондықтан ол қытай деректерін толықтайтын тың мазмұндарға бай деуге болады.

Баянчур қаған қайтыс болған соң орнына екінші ұлы Идікен (移地健) таққа шығып, өзін Бөгу (牟羽) қаған деп атады. Кей әдебиеттерде Тәңір қаған деп те аталады. Ескерткіш жазбаның 6.23-6.44 жолындағы: Ұлы Айтәңірде Құт болмыш Ел-тұтмыш Алып Қатлық Білге қаған мұрагерлік етті (子愛登裏羅汨沒蜜施頡咄登蜜施合俱錄苾伽可汗繼承) деген жазбалар соған арналған. Оның кезінде Біріккен Түркі қағанаты үздіксіз дамыды. Бірақ Таң әулетінің жағдайы әлі де жақсы емес еді. Көтерілісші армия Чан-ань мен Лояннан қуып шығарылғанымен, Сы Шиминнің асыранды ұлы Сы Чаои (史朝义) әкесін өлтіріп, өзін «Сары патша» деп атап, Лоянға қайта шабуылдап, қаланы басып алады. Осы кезде Бөгу

қаған тағы да жаңадан таққа отырған Таң Дайцзун патшаның өтініші бойынша әскер бастап барып, Сы Чаоидің бүлігін жаныштап, Лоянды қайтарып алады. Ескерткіште ол туралы да толық мәлімет берілген (6.45–7.57 жол).

Бұл жолы Бөгу (Тәңір) қаған түркі жасағына бас болып, Лоянға өзі кіреді. Таң Дайцзун өзінің тұңғыш ұлы, шаһзада Вэй Шэнді бүкіл Таң қосындарының қолбасшысы етіп, Бөгу қағанмен бірлесіп соғысуға жіберді. Қаланы қайтарып алған соң, Бөгу ол маңнан жайлы жер тауып, сонда келесі 763 жылдың көктеміне дейін тұрады.

764 жылы Таң сардары түрік Бүркіт Ғайын Таңға қарсы көтерілді. Бұл жолда ол Ұйғыр қағанатымен және тибеттермен тіл біріктіріп, бірнеше жүз мың қолды бастап, Чан-анға тіке төнді. Чан-ань қауіп астында қалған сәтте Таң сардары Го Цзы-и Түрік қосынының бас штабына келіп, бас қолбасшы, уәзірлер Батұр Баға тархан, Тонбаға тархандармен сөйлесіп, оларды өз тарапына тарта білді. Сөйтіп, екі жақ бірігіп тибет қосындарына соғыс жариялады. Тибеттер Нинсяның Нинлу деген жеріне жеткенде түрік қолы артынан қуып жетіп, бір түннің өзінде олардан 50 мың адамын өлтіріп, қалған 50 мың адамын қолға түсірді. Миллионнан астам ат-көлік, түйе, қой-ешкіге ие болды. Біріккен түркі қағанатының ең қысылтаяң шақтағы бұл жәрдемі үшін Таң патшасы оларға 100 мың топ торғын тарту етті.

Ескерткіш таста осы жайлар еске алынып, Біріккен Түркі қағанаты мен Таң мемлекеті арасында бауырластық одақ құрылып, мәңгі-бақи нағашы-жиен болып қалу туралы қол жеткен уәделер жазылған.

3) Манихей дінінің түріктер арасына таралуы:

Біріккен Түркі қағанаты кезі Шығыс пен Батыс арасындағы саяси, мәдени, рухани қарым-қатынастың ең бір жанданған кезеңі ретінде тарихта қалды. Орда-Балық ескерткішінің үш тілде жазылуы манихей дінінің Қытай арқылы Ұйғыр қағанатына таралуымен тікелей байланысты. Тонбаға тарханның Бөгу қағанға қосып, 2 мың соғды саудагерін өлтіруі – бұл кезде манихей дінінің түріктердің рухани өміріне дендеп кіріп, оларды дәстүрлі көзқарастар мен ұстанымдарынан айныта бастағанынан дерек беретін.

719 жылы маусым айында Тохар мемлекетінің патшасы Жаханиян шығыстағы елдерге дін тарату ісін манихей дінінің мозысы (пірәдері) Фурстаданға жүктейді. Олар манихей дінінің шығыстағы ірі ел Таң империясында кең қанат жаюын армандады. Бірақ бұл діннің таралуы Таңның астана байтағы Чананда қарсылыққа ұшырады. Сол себепті, Парсы мен Тохар елдерінен келген бұл дін Қытай елінен өз мүриттерін таба алмады (Зәкенұлы, 2008: 80).

Ай тәңірде Құт болмыш Көл Білге қаған (Бөгу қаған немесе Тәңір қаған) Лояндағы кезінде сонда дін таратып жүрген шетелдік мозымен (дін таратушы пірәдер) кездесіп, бұл діннің уағыздары жөнінде ұзақ әңгімелескеннен кейін, будда дініне деген сенімнен бет бұрып, манихей дінін қабылдайды (Chavanes, Pelio, 1958). Сонымен бірге, төрт бірдей дін таратушыны өзімен бірге Орда-Балыққа алып қайтады. Сыртқы саясаттағы мұндай ашықтық пен өзге мәдениетке деген жатырқаусыз көзқарас кейін келе елдің саяси өмірінде сенім мен пікір алауыздығын пайда қылды.

Соған қарамастан, манихей діні тез арада Ұйғыр қағанатының мемлекеттік дініне айналған. Алып Білге қағанның атына орнатылған аталмыш тас ескерткіш бетіндегі бұл деректер Таң дәуірінде қағаз бетіне түскен өзге де тарихи деректермен негізінен сәйкес келеді. Бөгу 762 жылы 20 қарашада Лоянды толықтай өз бақылауына алып, онда

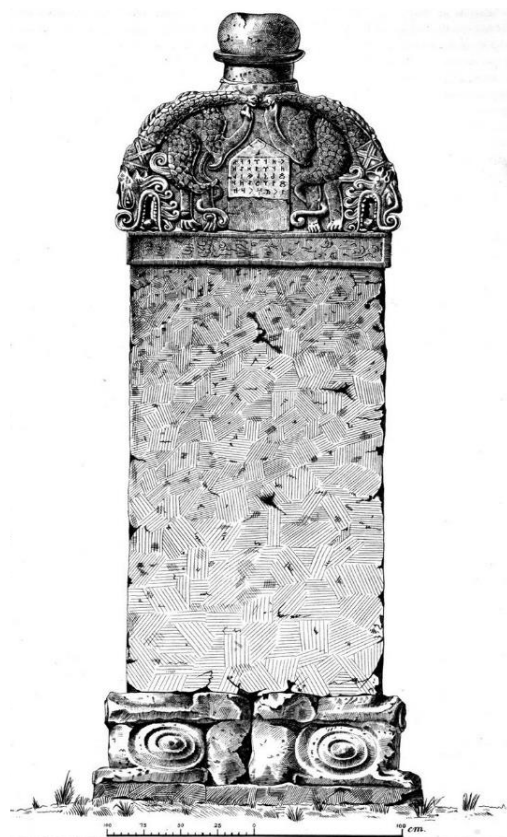
келесі 763 жылдың наурыз айына дейін тұрады. Сондықтан манихей дінінің Орхон бойындағы түріктер арасына таралуы 763 жылдың сәуір, мамыр айларына тура келеді. Бірақ манихей дінін қабылдаудың алдында оның өзі де әрі-сәрі болып көп толғанады. Ол Лоянда манихей дінінің мүриттерімен ұдайы екі күн, екі түн айтысып-тартысып, үшінші күні өз сенімінен бет бұрады. Манихей дінінің уағыздары оны ерекше әсерлендіреді. Сөйтіп ол халық көп жиналған алқада монахтың алдына иіліп, тағзым етіп, күнәсін кешуді өтінеді (Ян Фусюэ, 2003: 17).

У. Ван мен А. Габайн жинақтаған «Түрікше Тұрфан текстерінің» «Бөгу қағанның дінге кіру естеліктерінде» мынадай жолдар кездеседі:

“Бұл діннің төрт монахы Табғаш елінен келген кезде олар төрт түрлі арманмен келді.....(өшіп қалған).....Бірақ ел үшін, ілім үшін бастарын үлкен қатерге тікті, қысым көрді. ....Тәңір қаған (Бөгу қағанды айтады) мүриттермен екі күн, екі түн кеңесті. Үшінші күні, қаған тәбетін тыйып, мінәжатқа отырды. Ауыр азап шекті. Содан барып оның жан-дүниесі әсерге бөленді. Осылай үздіксіз жалғаса бергендіктен, оның рухи дүниесі әлденені жоғалтқандай арпалысқа түсті. Кейін Бөгу қаған бір үлкен жиналыс ашып, өзі мүриттердің алдына тізерлеп өз қылмыстарын кешуді өтінді” (Bang, 1929: 7–9).

Бұл жайлар Алып Білге қаған ескерткішінде жазылмаған. Дегенмен, ескерткіштегі деректер манихей діні Орхон бойына таралғаннан кейінгі ахуалдан дерек береді. Онда Біріккен Түркі (ұйғыр) қағанаты құрылғаннан бастап Алып Білге қаған дәуіріне дейінгі қағандардың атқарған істеріне, әсіресе, Тәңір қағанның манихей дінін осы елде тарату жолында жасаған еңбегіне жоғары баға береді. Бірақ, аталмыш дін өзінің бүкіл даму тарихында жергілікті шаман дінімен орын алмастыра алмады. Бұл ретте кей зерттеушілердің манихей діні мемлекет дініне айналғаннан кейінгі үшінші жылы шаман діні өмір сүруін тоқтатты (Жу Айшан лян, 1981: 36) деуі сәл ағат айтылған пікір деп есептейміз.

Соғды елінен келген манихей дінінің мүриттері қағанның ең сенімді адамдарына айналып, оның төңірегінде болып, мемлекет істеріне араласып отырды (ЦЧТЦ, 1963: 7638.). Кей деректе қағанның үнемі манихей дінінің мүритімен саяси істерді ақылдасатыны, оған арнап ғибадатхана салдырғаны баяндалады (Ли Чжао, 1979: 66). 840 жылы Біріккен Түркі қағанаты күйреп, тұтас ел Шығыс Түркістан мен Орта Азияға, Хэси дәлізіне көшкеннен кейін, халқының басым бөлігі будда дініне сенсе де, қаған әулеті бәз баяғыдай манихей дініне сеніп қала берді.

3-сур. 1892 ж. Орда-Балық ескерткішінің А.Гейкель сызған сыртқы көрінісі.

Fig. 3. Outside view of monument Orda-Balik in drawing of A.Heikel.

Рис. 3. Внешний вид памятника Орда-Балык в прорисовке А.Гейкеля.

4) Тонбағадан бастап Алып Білге қағанға дейінгі қағандардың істеген істері:

780 жылы ордада саяси өзгеріс болып, қағанның інісі Тонбаға тархан Тәңір (Бөгу) қағанды және оны қолдайтын соғды саудагерлерінен 2 мың адамды өлтіріп қаған тағына отырды. Тонбаға тархан таққа отырысымен өзін Құш Құтлық білге қаған деп атады. Ол ескерткіште: “Ол батыр һәм талантты атойшыл, ішті-тысты керемет адам еді” – делінеді. Ол Таң мемлекетіне өздері үшін берешек қарыздарын қайтартады әрі мемлекет атауының қытайша жазылымындағы «ұйғыр» (хуэйхэ-回纥) деген атауды «құйғыр» (хуэйгу-回鶻)³ деп өзгертуді ұсынады. 787 жылы ол қайтыс болып, орнына ұлы Талас отырады. Қытай тарихында оны Долосы (多羅斯) деп жазады. Ал ескерткіште оны: “орнына ұлы Тәңірде болмыш Құтлық Білге қаған отырды. Мемлекеттің салт-дәстүрін өзі жөнге келтіріп, бір ізге салды (子登裏羅沒蜜施俱錄毗伽可汗嗣位, 治化國俗, 頗有次序)” – деп естелікке алған (11.14-11.36 жол.). Бұл оның өмірі туралы бізге жеткен бірден бір дерек. Ал қытай деректерінде ол туралы мардымды ештеңе жазылмайды. Бізге белгілісі тек қана оның 790 жылы өз інісі тарапынан өлтірілгені.

Ол қайтыс болған соң орда бектері ақылдасып, оның ұлы Айчурды қаған сайлайды. Мәңгітаста оның лақабы Алып Құтлы Білге қаған (合汨咄祿毗伽可汗) деп жазылған (11.38-11.45 жол.): “Орнына ұлы Алып Құтлы Білге қаған отырды. Ол табиғатынан көңілді жан еді (天姓康樂)” деп естелікке алынады. Айчур 795 жылы қайтыс болады. Осы жылы оның бас уәзірі Құтлық Біріккен Түркі қағанатына қаған болады. Ол осынау тас ескерткіште: Қайтыс болған соң Тәңірде Йөрөлміш алып Құтлық Көл білге қаған оның ізін басты 崩後, 登裏羅羽錄沒蜜施合汨咄祿胡祿毗伽可汗繼承 (11.50-11.71 жол.) деп нақышталған.

Тарихшылар Құтлықтың шыққан тегі едіз тайпасы деседі. Ол биліктегі кезінде мемлекет ішіндегі не алуан жөнсіздіктерді жөнге салады. 805 жылы ол қайтыс болып, орнына Тәңірде Алып Күлік Білге қаған отырады. Ескерткіште де оның аты осылай жазылған: 崩後膝裏野合俱錄毗伽可汗嗣位 (15.57-15.70 жол.). Бірақ оның Құтлықтың ұлы екені немесе басқа тұқымнан екені тарихи деректерде жазылмаған. Бұл ескерткіште де солай. Ол 808 жылы қайтыс болған соң орнына Айтәңірде Құтболмыш Алып Білге қаған отырады (808-821).

Ескерткіште ол таққа отырғаннан бұрынғы жайлар туралы кеңінен баяндалады (12.1-19.14 жол.). Тасқа қашалған бұл жайлар Алып Білге қағанның қаған тағына отырудан бұрынғы және кейінгі өмірінде атқарған істеріне арналған. Таң мемлекетінің оны құрметтеп, оған арнайы ескерткіш қоюға көмектесудегі мақсаты да оның тірі кезінде Таң мемлекетінің игілігі үшін істеген істерін әспеттеу, оны мәңгі есте қалдыру болатын. Ал Алып Білге қағанға келсек, ол өз кезінде Шығыс Түркістанда Таң мемлекетінің ықпалынан пайдаланып өз ырықтылығын сақтап қалуды, сол арқылы көне Жібек жолының өз аумағынан өтуін, одан түсетін пайда көзін қамтамасыз ету үшін Бесбалық сынды маңызды бекіністі жанын сала қорғап, ол жерден тибет күштерін ығыстырып шықты. 815 жылы Ай Тәңірде құт болмыш Алып Білге қаған Табғаш еліне жаушы жіберіп, патша Сян Цзуннен (憲宗 805-820) қызы Тайхэ патшайымды (太和公主) өзіне ұзатуды талап етті. Ол патшаның он жетінші қызы еді.

821 жылы сәуірде Алып Білге қаған қайтыс болады да, орнына ұлы Тәңірде Ұлық болмыш Алып Күчлүк Білге қаған (登裏羅羽錄沒蜜施合汨主錄毗伽崇德可汗) отырды. Бұл қағанның аты да ескерткіште қағыс қалмаған. Сондай-ақ, алдын ала оның бұған дейін істеген істеріне де тоқталып өткен. Бұған қарағанда, осы жолдарды алдын ала жазып

³Лашын құстай көкте құйғу.

қою туралы Алып Білге қағанның өзі ұсыныс жасаса керек. Өлгеннен кейін артымда да із қалсын деген ойдан туған қам-қаракет болса керек (19.15-22.20 жол).

Бірақ оның қағандық тақта отырған кезі Біріккен Түркі қағанатының құлдырау кезіне тұспа-тұс келді. Таққа отырысымен әкесі сұратқан Тайхэ ханшаны әмеңгерлікке алады. Ол мемлекетті түрлі діни, саяси, этникалық қақтығыстардан арашалап қала алмады. Нәтижесінде 825 жылы Біріккен Түркі қағанатының тағына Азар Тегін отырып, өзін Ай Тәңірде құт болмыш Құт Білге қаған деп атады. Оның қағандық дәуірі 832 жылға дейін жалғасты. Ол өлтірілгеннен кейін, орнына Құт тегін (Ай Тәңірде Құтболмыш Құш Күчлүк Білге) қаған болды. Бірақ оның отыруы қағанаттың зауалға бет алуын одан сайын тездетті. Орда ішіндегілердің көпшілігі оның билікке келуіне наразы болды. Уәзір Арчун-құм мен Санга тегіндер бірлесіп оған қарсы шықпақ болғанда сезіліп қалып, түгел дерлік өлтірілді. Оның бұл қылығына наразы бас уәзір Төрмер Қарабұлық (掘羅勿) 839 жылы шадалардың көмегімен көтеріліс жасап, ордаға келгенде Құт тегін өзін өзі өлтіреді. Қарабұлық таққа өзі отырмай Апсап тегінді қаған көтереді. Бұл кезде елді ашаршылық жайлап, жұқпалы ауру тарайды. Оның үстіне қалың қар жауып қыруар қой, жылқы жұттан қырылады.

Саяси дағдарыс пен табиғи апаттың қоса қабатталып келуі биліктің ауысуына жағдай жасады. Ақыры 840 жылы қағанаттың әскер басы Күчлүк Баға (句錄莫賀) бас уәзірлердің қылмысына төзіп тұра алмай, қырғыз Ара (阿熱) қағанмен бірлесіп, 100 мың біріккен қол сайлады. Сол жылы қырғыз қолы Біріккен Түркі қағанатын жойды.

2. Тарихи оқиғаларға және деректерге талдау

Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін олардың аумақты бөлігі батысқа қарай көшті. СТШ. ХС-де: “Ұлыс тоз-тоз болды. Уәзірі Сапшық пен Пан тегін он бес тайпа елін бастап, қарлұқтарды паналады. Қалған қалдық бұқара Тибет пен Ансиге қосылды,”- дейді. Осы дерек бойынша тарихшылар батысқа беттеген ұйғырлар (оғыздар) негізінен үш бағытпен көшкен деп жүр. Мұның ішінде қарлұқтар иелігіндегі Тарбағатай мен Жетісуға қарай бағытталған көш ең негізгі бағыт деп есептелген. Жапон ғалымы Т. Мориясу “Батысқа ауған ұйғырлардың (оғыздардың – ав.) легі өте көп болғандықтан, бұл бағытқа сыймаған біраз бөлігі тыңнан сүрлеу салып, үздіксіз алға жылжыды. Солардың бірі Пан тегін Луньтай (Үрімші) маңынан оңтүстікке ойысып, Жұлдыз алқабына барды. Сол арқылы Яньцзиді орталық еткен өңірлерді бағындырды. Бұдан басқалары Тянь-Шаньның солтүстігіндегі жолмен батысқа қарай көшіп, сол кезде қарлұқтар иелігіндегі жерлерге барды”, – дейді (Мориясу, 1980: 67). Бұл туралы деректер мен зерттеулер Орхон түріктерінің 840 жылы батысқа қарай көшкен бөлігінің негізінен қарлұқтар иелігіндегі жерлерге бағыт алғанын көрсетеді.

Бүгінде көпшілік ғалымдар Қарахан мемлекетін 840 жылы батысқа көшкен Орхон оғыздары құрған деп есептейді. Енді біреулер оны ұйғырлардың бір табы болып есептелетін яғмалар құрған дейді (Ван Чжилай, 2004: 55). Ал орыс зерттеушілері қарлұқтар құрған дейді. Біздіңше, бұл хандық Орхон оғыздары Орта Азияға келгеннен кейін, IX ғасырдың екінші жартысында олармен тығыз этникалық байланыста болған Қазақстанның оңтүстігіндегі түрік текті тайпалар тарапынан құрылған.

XIII ғасырда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда ортағасыр кезінде әйгілі болған тайпалардың біразы шоғырланған еді. Бұған 1220 жылы осы аймақта болып қайтқан Жүржіт (金國) елшісі У Гусун-Чжун дуанның (烏古孫仲端) көрген-білгендері туралы

жазылымындағы “Солтүстікке сапар естелігі”(北使記) дәлел бола алады. Онда: “ ... Одан ары тағы 4 мың ли жүргенде жері ыси бастайды. Онда жүзден астам қала бар екен. Бірде біреуі қытайша аталмайды. Олардан мұнда меркіт (磨裏奚), мақрин (磨可裏), қырғыз (紇裏紇斯), найман (乃蠻), қаңлы (康裏), ұйғыр (回古), тұмат (途馬), қарлұқ (合魯) секілді түрлі ұлттар мен ұлыстар қоныстанғанын сұрап білдім”, – дейді (ҚТТҚД, 2005: 69). Бұлардың көпшілігі – кезінде Орхон Ұйғыр мемлекетінің жұртында пайда болған елдер. Жапон ғалымы С. Мураяма орыс тарихшысы Л.Л. Викторованың, Рашид ад-Диннің еңбектеріне және бірталай топонимикалық атауларға талдау жасай отырып, осылардың ішінде наймандарды түркі тілдес ел деген қорытындыға келеді (Murayama, 1959: 78). Бұл Орхон Ұйғыр мемлекетінен ортағасырлық түрік мемлекеттерінің арасында белгілі бір этномәдени, саяси байланыс бар екенін түсіндіреді.

Мәңгітаста кейбір түсіндіре кетуге тиісті тарихи, даосизмдік және манихейлік дүниетанымға байланысты ұғымдар мен сөз-сөйлемдер кездеседі.

Мысалы:

	Жол номерацясы	Мәтіннен аударма	Түсіндірмесі
1	3.1-3.10:	聞夫乾坤開闢, 日月照臨 «Аспан мен Жердің арасы сейіліп, Ай менен Күн жарық шашты».	«Аспан мен Жер» көне қытай тілінде «Цянь-кунь» (乾坤), яғни жарық пен қараңғылық сынды бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі жаратылыстық құбылысты білдірген. Чжоу-иде» (周易) жарықтың күші «цянь» (乾) – Аспанның символы, қараңғылықтың күші «кунь» (坤) – Жердің символы. Сондықтан бұл тіркес Аспан мен Жер, Күн мен Ай, ер мен әйел, әке мен шеше деген ұғымдардың баламасы ретінде қолданылып келді (Цыхай, 1979: 1991). Егер «инь», «янь» ұғымы заттың күйіне негіз болған қарама-қарсы екі жақты білдірсе, «Цянь-кунь» ұғымы заттың пайда болуы мен дамуына негіз болған түпкі мәнді білдіреді.
2	3.62-4.23	當先骨力悲羅之父 護輸襲國 於北方之隅, 建都於嶠昆之 野, 以明智治國, 積有歲年 «Бір кезде Құл-Бойланың әкесі Хушу арғы атасынан жалғасқан мемлекетті Солтүтіктің бір шетінде құрып, астанасын Орхон даласына орнықтырды. Парасатымен талай жыл ел басқарды»	Осындағы Құл-бойла және оның әкесі Хушу, арғы атасы дегендер кім болған? Тарихи деректер бойынша Құлбойла 745 жылы Біріккен Түркі қағанатын құрушы. Дерек бойынша Құлбойланың әкесі – Хушу (護輸), Хушудың әкесі – Чэнцзун (承宗). Бұл екеуі де яғлақар руынан шыққан тайпа көсемі Өктебек (伏帝匭, Х.Паркердің зерттеуінше – Vughteber) қайтыс болған соң (717 ж.), бірінен соң бірі билікке келген. Бірақ олар туралы тарихи деректерде ешқандай мәлімет жоқ. Бұл екеуінің аты да ТХЯ мен ТШ-да аталады. Ал Алып Білге қаған ескерткішінде Хушудың аты ғана жазылған.

3	4.25-4.64:	子骨力可汗嗣位，天生英斷，萬姓賓伏(服)，可汗在位，撫育百姓，若抱雞卵 «... ұлы Көл қаған орнына отырды, ол туада батыл әрі кескін болғандықтан, түмен руды өзіне қаратты. ...қаған тақта отырғанда бұқара-жұртқа жан тартып, мекиен балапан басқандай мәпеледі»	Бұл жолдар Құтлық Білге Көл қағанның істеген істеріне қаратып айтылған мадақ болып табылады. Бұл жерде «ұлы» (子) деген сөз Хушу қағанға байланысты айтылып тұр. Өйткені Құлбойла Құтлық Білге Көл қаған осы Хушу қағанның ұлы. Жазбада Хушу мен оның ата-бабаларының ертеден мемлекет құруға деген талпынысын айта келіп, қайтадан Құтлық Білге Көл қағанның билік басында болған кезіне мадақ айтылады. Шын мәнінде, оның дәуірі Біріккен Түркі (ұйғыр) қағанатының гүлденіп, көркейген, заң-тәртібінің кемелденген кезі еді.
4	7.58-8.17:	可汗乃頓軍東都，因觀風俗敗民弗師，將耆息等四僧入國，闡揚二祀(宗)，洞徹三際 «Қаған шығыс астанада қосындарын ретке келтіріп, жер-судың жағдайымен, дәстүр-салтымен танысып, тілеу тілесіп, Руйци сынды төрт монахты еліне алып қайтты, «екі негіз», «үш ғұмыр» жолын үгіттеді	Бұл жолдағы «эрс» 二祀 (宗) «жарық» пен «қараңғылық» пірін көрсетеді. Ал «санцзи» (三際) дегені өткен өмір, қазіргі кез және болашақ заманды меңзейді (Ню Жуцзи, 1997: 81). Бұлар қазақша «екі негіз» (манихэй еңбектерінде «екі иылтыз»), «үш ғұмыр» деген мағынада. Манихей діні өз тарихаттарының мәніне бойлау арқылы осы «үш ғұмырға» жете аласың, оларды көзбен көріп, өз ғұмырыңның мән-мағынасын бағамдай аласың деп есептейді. Манихей діні үш ғұмыр түгелдей ізгілік пен жауыздықтың алма-кезек күресіне толы, пәни дүниені көбінесе сұрқиялық жайлаған, сондықтан таза рух пен жарықтың жеңімпаз күш-қуатына сену керек деп есептейді.
5	10.35-10.44:	宰殺邦家，變為勸善之國，故聖人之在人，上行下效，法王聞受正教，深贊虔誠 «Қанды қасапқа түскен елдер өзара ізгіліктің ұрығын сепкен елдерге айналды. Адамдар арасына қасиет қонды. Жоғары мен төменнің үндесімі пайда болып, Фа Ван да ақ-әділ дін жайында естіп, оған терең тәнті болды».	Осындағы Фаван (法王) – будда дінінің жаратушысы Саки-Амонидің әспет есімі. Мәңгітасты жазушы осылай деу арқылы манихей дінін будданың да қабыл көретінін, оны шетке қақпайтындығын паш еткісі келсе керек.
6	12.32-12.42:	天可汗垂拱寶位，輔弼須得 Тәңір қаған ел аман, жұрт тынышта өзінің қасиетті тағында отыр, уәзірлер істі дұрыс атқаруы керек.	Осындағы «шуйгон» сөзі ерте кезден бастап (垂拱) ел аман, жұрт тыныш деген мағынаны білдіреді. Таң дәуірінде патшайым У-Цзы-тянь өзі ел басқарған кездегі 685-688 жылдар аралығын осындай жыл атымен атаған. «Фуби» (輔弼) сөзі ертеде Көктің ұлына қатысты төрт тараптағы төрт көмекшіге (鄰)

			байланысты жарыққа шыққан. Яғни Көктің ұлының қарсы жағындағы көмекшісі – «и» (疑), арт жағындағы көмекшісі – «чэн» (丞), сол жағындағысы – «фу» (輔), оң жағындағысы – «би» (弼) деп аталған. Кейін келе патшаның қасындағы уәзірлері «Фуби» (輔弼) аталатын болған (Цыхай, 1979: 1346).
7	13.1-13.20:	可汗宰衡之時，與諸相殊異，為絳誕之際，禎祥奇特。 Қаған чжайхэн (уәзір) лауазымында болған кезде басқа уәзір-қаралардан оқ бойы алда, туғаннан жаны айрықша ізгі еді.	Осындағы чжайхэн (宰衡) лауазымы Қытай тарихында Шығыс Хан патшалығында Ван Маннан бері келе жатқан лауазымның бір түрі. Ван Ман оны алғашында өзінің патшалық лақабы ретінде қолданған. Өйткені оның білгір екі уәзірінің бірінің аты Ахэн және бірінің аты Тайцзай болған. Ван Ман өз атын олардың құрметіне Цзай хэн қояды. Бұл лауазым мәртебесі жағынан бектерден жоғары тұрды.

Нәтижелер

Мақалада төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

Ең алдымен көне түрік, қытай және соғды тілінде жазылған Орда-Балық ескерткішіне жинақы сипаттама берілді. Оның пайда болуына негіз болған тарихи жағдайларға кеңірек тоқталып өтілді.

Ескерткіштің сақталып қалған фрагменттеріндегі мәтіндерге және өзге де қытай деректеріне негізделіп Орда-Балық ескерткішінің кімге арнап орнатылғаны, қашан орнатылғаны және кімдер тарапынан орнатылғаны анықталды.

Орхон Ұйғыр қағанатының қағандары Көл қаған мен Бөгу қағанның Таң әулеті тарапта тұрып, Ан Лу-шань және Сы Шиминь бүлігін жаныштаудағы сіңірген еңбектеріне аталмыш ескерткіштің өзінен алынған деректер мен ЦТШ, СТШ деректеріне негізделіп анықталды. Сол арқылы тұтас Таң әулетінің құрылуы мен өмір сүріп тұруындағы түріктердің тарихи орны мен рөлі нақтыланды.

Ескерткіштің қытайша мәтінінде келтірілген фактілерге негізделіп, манихей дінінің Орхон Ұйғыр қағанатының мемлекет дініне айналуының тарихи барысы, аталмыш діннің көне түріктердің әлеуметтік-саяси жағдайына жасаған әсері, нәтижесінде пайда болған саяси шиеленістер сарапталды. Сол арқылы манихей дінінің Орхон Ұйғыр қағанатының жойылуындағы басты фактор болғаны деректанулық, тарихнамалық тұрғыдан дәлелденді.

Сондай-ақ, дәстүрлі қытай деректерінде, атап айтқанда ЦТШ және СТШ-да, ЦЧТЦ-да кездеспейтін мазмұндар талдап алынды. Бұл деректер, ескерткіштің өзінде жазылған Құлбойладан бастап Алып Білге қағанға дейінгі қағандардың істеген істері жайлы деректер. Бұл мәліметтер дәстүрлі қытай деректерінде жоқ, алайда оларды толықтыратын қайталанбайтын деректер санатына жатады.

Ескерткіштегі қытайша мәтінде кездесетін қытайлық дәстүрлі философиялық, тарихи ұғымдарға, атауларға және сөйлемдерге деректанулық талдау және түсіндірме жасалды. Мұндай сөз-сөйлемдер жалпы мәтіннің өн-бойынан көптеп кездеседі. Мақала

аясында олардың манихей дінімен, қытайлық дәстүрлі дүниетаныммен байланысы сарапталды.

Қорытынды

Жалпы алғанда, Орхон Ұйғыр мемлекетінің тарихы – ғылымда әлі күнге дейін жіті назар аударылмаған әрі зерттелмеген тақырып. Батыс пен шығыстың көптеген түріктанушы, шығыстанушы ғалымдары аталмыш көне ұйғырлар мен көне түріктердің бір халық екені туралы ғылыми тұжырымдарға қарамастан, оларды бір-бірінен бөліп қарап келеді. Оның үстіне, көне ұйғырлардың тарихы тек бүгінгі ұйғырлардың тарихымен ғана байланысты болып қалмастан, көптеген түрік халықтарының мемлекеттілік тарихымен, этномәдениетімен, тілдік туыстығымен де тікелей қатысты. Сондықтан, бұл мақалада көне Орхон түріктерінің тарихынан сыр шертетін маңызды ескерткіштердің бірі ретінде Орда-Балық ескерткішін деректанулық, тарихнамалық тұрғыдан жан-жақты талдап өттік.

Бұл ретте, әсіресе Орда-Балық ескерткішінің және ондағы қытайша мәтіннің пайда болуы, оған негіз болған тарихи жағдаяттар, мәтіннің мазмұны сарапталды. Атап айтқанда, Орда-Балық ескерткіші Орхон Ұйғыр қағанатының тоғызыншы қағаны Алып Білге қағанның (808–821) құрметіне арнап, 814 жылы оның тірі кезінде орнатылған. Бұдан соң, көп өтпей 840 жылы Орхон Ұйғыр қағанаты күйреді. Ескерткіштегі қытайша мәтінді зерттеу арқылы аталмыш қағанаттың күйреуіне себеп болған көптеген жағдаяттардың беті ашылды. Ең басты себеп манихей дінінің Орхон түріктерінің арасына күшпен насихатталуы және енгізілуі болған. Бұл тарихи қателікті Таң еліндегі көтерілісті жаныштауға көмектесу үшін Лоянға барған Түрік Бөгу қаған жіберген. Ол манихей дініне деген өзінің жеке басының қызығушылығын тұтас түрік халқына, мемлекетіне күшпен таңған. Нәтижесінде өзінің дәстүрлі сенімінен айнығысы келмеген Орхон түріктері аталмыш жаңа дінді қабылдауға құлықсыз һәм қарсы болған. Нәтижесінде қаған бір жақ, халық бір жақ болып ішкі қайшылық асқынғандықтан, осы орайда пайдаланған сыртқы күштер қағанатты оп-оңай аударып тастай алған.

Мақалада осыған алып келген себептермен қоса, Ұйғыр қағанатының айналасында жүріп жатқан тарихи процестерге де тоқталып өттік. Ескерткіште жазылған қағанаттың ең алғаш іргесін қалаған Құлбойла (Құтлық Білге Көл қаған) қағаннан бастап, Алып Білге қағанға дейінгі қағандардың өмір сүрген уақыты мен істеген істерін, олардың манихей дінімен, мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатымен болған байланысын анықтадық. Сол арқылы, Орхон Ұйғыр қағанатының билеуші тобының орын алмасу және ел билеу тарихын жүйелеу мүмкіндігі туды.

Орхон Ұйғыр қағанаты жойылғаннан кейін батысқа беттеген Орхон түріктері Жетісуға және Шу, Талас өңіріне келіп, жаңа мемлекеттік құрылымды – Қарахан мемлекетін құруға ат салысты. Бұл әрине, Орхон Ұйғыр қағанаты мен Орта Азияны байланыстыратын тарихи құбылыс. Сондықтан Орда-Балық ескерткішінің қытайша мәтінінде көптеген тарихи ақпараттар жасырынған. Оны әр қырынан зерттеп, сол дәуірдің нақты, қайталанбас дереккөзі ретінде ғылыми айналымға ендірудің маңызы зор.

1-қосымша. Орда-Балық ескерткішіндегі қытай жазбасы (Автордың қалпына келтірген нұсқасы).
 Приложение 1. Китайская надпись в Памятнике Орда-Балык (восстановленная версия автора).
 Appendix 1. The Chinese inscription in the Orda-Balyk Inscription (author's reconstructed version).

	24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
1	□	□	□	□	□	繼	□	□	□	□	自	可	前	賀	而	日	師	使	羅	史	襲	聞		九
2	□	□	□	□	□	承	□	□	□	北	幼	汗	合	可	受	今	將	幣	沒	那	國	夫		姓
3	□	□	□	□	□	□	□	□	胄	庭	英	宰	毗	汗	明	悔	睿	重	蜜	革	於	幹		回
4	□	□	□	□	□	□	自	百	遺	半	雄	衡	伽	襲	教	前	息	言	施	命	北	坤		鶻
5	□	□	□	□	□	□	知	姓	棄	收	智	之	可	位	熏	非	等	甘	頡	數	方	開	莫	愛
6	□	□	□	□	功	軍	罪	與	後	半	勇	時	汗	雄	血	崇	四	乞	翳	歲	之	辟	賀	登
7	□	□	□	□	伐	將	咎	狂	吐	圍	神	與	當	才	異	事	僧	師	德	之	隅	日	達	裏
8	□	□	□	九	葛	供	哀	寇	蕃	之	武	諸	龍	勇	俗	正	入	併	蜜	聞	建	月	幹	羅
9	□	□	□	姓	祿	奉	請	合	大	次	威	相	潛	略	化	教	國	力	施	複	都	照	頡	汨
10	□	□	寺	毗	吐	官	祈	從	軍	天	力	殊	之	內	為	奉	闡	欲	毗	得	於	臨	紆	沒
11	□	中	宇	伽	蕃	并	訴	有	攻	可	一	異	時	外	蔬	旨	揚	滅	伽	我	嗚	受	伽	蜜
12	□	□	令	可	摩	皆	天	虧	圍	汗	發	為	於	修	飯	宣	二	唐	可	舊	昆	命	哩	施
13	□	□	僧	汗	旗	親	可	職	龜	親	便	絳	諸	明	之	示	祀	社	汗	國	之	之	伽	合
14	□	□	徒	複	斬	睹	汗	貢	茲	統	中	誕	王	子	鄉	此	洞	可	嗣	於	野	君	思	毗
15	□	□	寬	輿	鹹	至	矜	天	天	大	堅	之	中	登	宰	法	徹	汗	位	時	以	光		伽
16	□	□	泰	歸	追	於	其	可	可	軍	昆	際	最	裏	殺	微	三	忿	英	九	明	宅		可
17	□	□	聽	順	奔	賊	至	汗	汗	討	可	禎	長	羅	邦	妙	際	彼	智	姓	智	天		汗
18	□	世	士	葛	逐	境	誠	躬	領	滅	汗	祥	都	沒	家	難	況	孤	勇	回	治	下		聖
19	武	□	安	祿	北	長	赦	忽	兵	元	應	奇	督	蜜	變	可	法	恩	表	鶻	國	德		文
20	定	□	樂	冊	西	驅	其	師	救	凶	弦	特	刺	施	為	受	師	竊	正	卅	積	化		神
21	禍	中	自	眞	至	橫	罪	旅	援	卻	殂	自	史	俱	勸	持	妙	弄	萬	姓	有	昭		武
22		外	開	珠	撥	入	戾	大	吐	複	落	幼	內	錄	善	再	達	神	邦	拔	歲	明		碑
23		國	法	智	賀	自	遂	敗	蕃	城	牛	及	外	毗	之	三	明	器	子	悉	年	四		并
24		□	來	惠	那	將	與	賊	落	邑	馬	長	幸	伽	國	懇	門	親	愛	蜜	子	方	頡	序
25		□	門	葉	國	數	其	兵	荒	食	穀	英	相	可	故	惻	精	逞	登	三	骨	輻	紆	
26		□	□	護	俘	騎	王	奔	奔	土	量	雄	親	汗	聖	往	通	驕	裏	姓	力	湊	伽	
27		委	闍	為	獲	發	令	逐	入	黎	仗	神	國	嗣	人	者	七	雄	羅	葛	可	刑	哩	
28		付	名	主	人	號	百	至	於	庶	械	武	官	位	之	無	部	與	汨	祿	汗	罰	伽	
29		□	未	又	民	施	姓	眞	術	含	山	坐	等	治	在	識	才	王	沒	諸	嗣	峭	思	
30		□	曾	十	及	令	複	珠	四	氣	積	籌	奏	化	人	謂	高	師	蜜	異	位	峻		

31		裏	降	箭	其	取	業	河	面	之	國	帷	日	國	上	鬼	海	犄	施	姓	天	八		
32		□	伏	三	畜	其	自	俘	合	類	業	幄	天	俗	行	為	嶽	角	頡	僉	生	表		
33		□	□	姓	產	必	茲	掠	圍	純	蕩	之	可	頗	下	佛	辯	合	咄	日	英	歸		
34		□	□	突	葉	勝	已	人	一	善	盡	下	汗	有	效	今	若	勢	登	前	斷	仁		
35		□	□	騎	護	勅	降	民	時	者	地	決	垂	次	法	已	懸	齊	蜜	代	萬	捆		
36		□	□	施	為	敵	王	萬	撲	撫	無	勝	拱	序	王	悞	河	驅	施	中	姓	□		
37		□	□	□	不	必	自	萬	滅	育	居	千	實	子	聞	眞	故	克	合	興	寶	□		
38		□	□	□	受	摧	朝	有	屍	悖	人	裏	位	合	受	不	能	複	俱	可	伏	□		
39		□	□	□	教	追	覲	餘	骸	戾	複	之	輔	汨	正	可	開	京	錄	汗	□	□		
40		□	□	□	令	奔	進	馳	臭	者	葛	外	弼	咄	教	複	正	洛	苾	並	□	□		
41		□	□	□	離	逐	貢	馬	穢	屏	祿	溫	須	祿	深	事	教	皇	伽	是	□	□		
42		□	□	□	其	北	方	畜	非	除	與	柔	得	毗	贊	特	於	帝	可	□	□	□		
43		□	□	□	土	直	物	乘	人	遂	吐	惠	今	伽	虔	望	回	與	汗	□	□	□		
44		□	□	□	壤	至	與	餘	所	□	蕃	化	可	可	誠	□	鶻	回	繼	□	□	□		
45		□	□	□	□	大	左	眾	堪	□		因	汗	汗	□	□	渾	鶻	英	□	□	□		
46		□	□	□	□	敗	右	來	遂	□	偏	世	有	天	□	日	酪	長	偉	□	□	□		
47		□	□	□	□	殺	廂	歸	築	□	師	作	佐	姓	領	既	為	為	傑	□	□	□		
48		□	□	□	□	萬	選	□	京	媚	於	則	治	康	諸	有	法	兄	特	□	□	□		
49		□	□	□	□	人	實	□	觀	磧	勻	為	之	樂	僧	志	立	弟	異	□	□	□		
50		□	□	□	□	有	力	□	敗	凡	曷	國	才	崩	尼	誠	大	之	常	□	□	□		
51		□	□	□	□	餘	□	□	沒	諸	戶	經	海	後	入	任	功	邦	宇	□	□	制		
52		□	□	□	□	□	□	□	餘	行	對	營	嶽	登	國	即	績	永	內	□	□	平		
53		□	□	□	□	□	□	□	盡	人	敵	筭	之	裏	闡	持	乃	為	諸	至	可	了		
54		□	□	□	□	□	□	□	崩	及	智	莫	量	羅	揚	齋	日	舅	邦	高	汗	表		
55		□	□	□	□	□	崩	□	後	蓄	謀	能	國	羽	自	應	汝	甥	欽	祖	在	裏		
56		□	□	□	□	□	後	□	登	產	弘	紀	家	錄	後	有	僊	之	伏		位	山		
57		□	□	□	□	□	登	□	裏	崩	遠	初	體	沒	□	刻	悉	國	自	闕	撫	河	合	
58		□	□	□	□	□	裏	□	羅	後	□	北	大	蜜	慕	畫	德	可	大	毗	育	中	伊	
59		□	□	□	□	□	羅	□	汨	滕	□	方	法	施	闍	魔	於	汗	唐	伽	百	建	難	
60		□	□	□	□	□	羽	□	沒	裏	□	堅	令	合	徒	形	時	乃	玄	可	姓	都	主	
61		□	□	□	□	□	錄	□	蜜	野	□	昆	須	汨	眾	悉	都	頓	宗	汗	若	焉	莫	
62		□	□	□	□	□	沒	□	施	合	□	之	明	咄	東	令	督	軍	帝	□	抱	當	賀	
63		□	□	□	□	□	蜜	□	合	俱	□	國	特	祿	西	焚	刺	東	蒙	□	雞	先	達	
64		□	□	□	□	□	施	□	毗	錄	□	控	望	胡	循	熟	史	都	塵	□	卵	骨	幹	

65		□	□	□	□	□	句	□	伽	毗	□	弦	天	祿	環	祈	內	因	史	□	自	力		撰
66		□	□	□	□	□	主	□	可	加	□	卅	恩	毗	往	神	外	觀	思	崩	拔	悲		
67		□	□	□	□	□	錄	□	汗	可	□	餘	允	伽	來	拜	宰	風	明	後	悉	羅		
68		□	□	□	□	□	毗	□	繼	汗	□	萬	臣	可	教	鬼	相	俗	之	子	密	之		
69		□	□	□	□	□	加	□	承	嗣	□	彼	等	汗	化	並	司	敗	子	□	可	父		
70		□	□	□	□	□	可	□	□	位	□	可	所	繼	頓	擯	馬	民	朝	登	汗	護		
71		□	□	□	□	□	汗	□	□	□	□	汗	請	承	莫	斥	僉	弗	義	裏	阿	輸		
	24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

Қысқарған атаулар:

СТОЭ- Сборник трудов Орхонской экспедиции

ҚТТҚД-Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері

СТШ ХЧ-Син Таншу Хуэйхэ чжуань- Жаңа Таң кітабы, ұйғырлар баяны.

ТХЯ-Тан Хуэйяо-Таң жарғылары

ЦЧТЦ-Цзычжи Тунцзянь- Билік ғибратнамасы.

Әдебиет

Бартольд В.В., 1964. К вопросу об языках согдийском и тохарском. Соч., Т. II, ч 2. М., 461–470.

Болин С.Л., 1960. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах. ТИИАЭ АН Каз ССР, Т VIII. С.83.

Ван Чжилай 王治來, 2004. Орта Азия тарихы 中亞通史—古代卷. Ерте ғасырлар бөл., II т. Үрімші. 577 б.

Васильев В.П., 1897. Китайские надписи в орхонских памятниках в Кошоцайдаме и Карабалгасуне. Сборник трудов Орхонской экспедиции. СПб: Т. III. С. 1-36 + табл.

Гэн Шиминь 耿世民, 2003. Ұйғырлардың ежелгі әдеби-тарихи мұраларын зерттеу 維吾爾古代文獻研究.北京. Пекин. 546 б.

Жу Айшан лян, 1981. Жу Айшан лян. 如艾尚連. 試論摩尼教與回鶻的關係及其在唐朝的發展. Сибэй шиди 西北史地. №1. 36 б.

Зәкенұлы Т., 2005. Көне «ұйғыр» этнонимі және «құйғырлар». Ізденіс (Поиск). № 3 (2). Б. 42–44.

Зәкенұлы Т., 2008. Көне түркі ескерткіштеріндегі мәдени диалог көріністері. «Ұлтаралық және конфессияаралық келісім–Қазақстандағы тұрақтылықтың негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 86 б.

Қайыркен Т.З., 2024. Тастағы тарих. Көне түркі ескерткіштерінің қытайша мәтіндері. Алматы. Арда. 382.

Қайыркен Т.З., 2022. Күлтегін ескерткіші. Тарихи-деректанулық талдау. Астана. 262 б.

ҚТТҚД, 2005. ҚТТҚД-Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I т., Алматы. Дайк-Пресс. 393 б.

Ли Чжао 李肇, 1979. Таң мемлекетінің тарихына толықтаулар 唐國史補. 上海古籍出版社. II т.. Шанхай. 66 б.

Линь Гань 林幹, 1987. Түрік және ұйғыр тарихы туралы ғылыми мақалалар жинағы 突厥與回紇歷史論文選集 (全二冊). Пекин. 1030 б.

Лю Итан 刘义堂, 1975. Ұйғыр зерттеулері 维吾尔研究. Тайпей. 台北. 正中书局. 584 б.

Мориясу Тагау 森安孝夫, 1980. Гуаньюй хуэйгу дэ си цянь. Ұйғырлардың батысқа көшуі туралы 關於回鶻的西遷. Миньцзу и-цун 民族譯叢. Пекин. № 1. Б. 60–70.

Нию Жуцзи 牛汝極, 1997. Ұйғыр байырғы жазулары мен мұрағаттары 维吾尔古文字與古文獻導論. Үрімші. 320 б.

Радлов В.В., 1892. Предварительный отчет о результатах археологического исследования р. Орхона. СТОЭ. СПб. Вып. 1. С.1–12.

Chavanese E 沙畹, Pelio P 伯希和, 1958. Манихэй дінінің Қытайға таралуы 摩尼教流行中國考 (馮承鈞譯). Батыс аймақ пен Оңтүстік теңіздің тарихи-жағрапиясы 西域南海史地考證譯叢八編. 北京: 中華書局. Пекин. 62 б.

Сартхожаулы К., 2002. Объединенный каганат тюрков (745-840). Астана. 202 с.

Сартқожаулы Қ., 2003. Орхон мұралары. I т. Астана. 392 б.

Харжаубай С., 1982. Отчет эпиграфического отряда СМИКЭ в 1976-1982 гг. Рукопись, архив Института истории АН МНР. Улан-Батор. С. 3–42.

ЦЧТЦ, 1963. ЦЧТЦ-Цзычжи-тунцзян (Билік ғибратнамасы) 資治通鑑 卷237. Ху Саншэн түсінігін жазған胡三省注文. 中華書局. Пекин. 7638 б.

Цыхай, 1979. Цыхай (сөз теңізі) Cihai (abridged edition). Шанхай. 2214 б.

Чэн Суло 程溯洛, 1978. Тоғыз оғыз Білге қаған ескерткішіндегі Ұйғыр мен Таң әулеті қарым-қатынасына қатысты тұстар 釋漢文九姓回鶻毗加刻漢碑中有關回鶻和唐朝的關係. 中央民族學院學報. Пекин. № 2. Б. 11–21.

Ян Фусюэ 楊富學, 2003. Ұйғырлардың тарихи мұралары мен мәдениеті 回鶻文獻與回鶻文化. Пекин. 580 б.

Bang W., Gabain A.v., 1929. Türkische Turfan-texte.II. Berlin. P. 3–14.

Gabain A.V., 1989. Das Leben im uigurischen Konigreich von Qoco (850-1250) Gāochāng huíhú wángguó de shēnghuó [Life in the Gaochang Uighur Kingdom]. China-Turfan, 299 б.

Heikel A.O., 1890. Inscription de L Orhon recueillies par l expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-ougrienne. Helsingfors. 38 p.

Murayama S., 1959. Sind die Naiman Türken oder Mongolen? CAJ. V.IV. № 3. P. 21–37.

Ramstedt J.G., 1913. Zwei uigurische Runenischften in der Nord-Mongolen. Helsinki. P. 3–63.

Schlegel G., 1896. Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. Helsingfors. MSFOU. 141 s.

Reference

Barthold V.V., 1964. K voprosu ob yazykakh sogdiyskom i tokharskom [Questions about Sogdian and Tokhar languages]. Coch., T. II, part 2. M. P. 461-470. [in Russian].

Bolin S.L., 1960. Svedeniya arabskikh stochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smezhnykh rayonakh [Information from Arab sources of the 9th-16th centuries o the Talas River valley and adjacent areas]. TIIAE AN Kazakh SSR, T VIII. P. 83. [in Russian].

Chavanese E., Pelio P., 1958. Mó ní jiào liúxíng zhōngguó kǎo (féngchéngjūn yì) [A Study of the Popularity of Manichaeism in China (Translated by Feng Chengjun)] xīyù nánhǎi shǐ dì kǎozhèng yì cóng bā biān [A Collection of Translations on the History and Geography of the Western Regions and the South China Sea (Volume 8).]. Běijīng: Zhōnghuá shūjú. 62 p. [in Chinese].

Chen Sulo, 1978. Shì hàn wén jiǔ xìng huíhú pí jiā kè hàn bēi xià guān huíhú hé táng cháo de guānxi [Reflections on the relationship between the Uyghurs and the Tang dynasty in the

monument of Togyz Oghuz Bilge Khagan]. Zhōngyāng mínzú xuéyuàn xuébào [Journal of Central University for Nationalities]. Beijing, No. 2. P. 11-21. [in Chinese].

Cíhǎi, 1979. Cíhǎi (suōyìn běn) [Cihai (abridged edition)]. Shanghai. 2214 p. [in Chinese].

Gen Shimin, 2003. Wéiwú'ěr gǔdài wénxiàn yánjiū [Research on the ancient literary and historical heritage of the Uyghurs]. Beijing. 546 p. [in Chinese].

Jizhi-Tongjian, 1963. Jizhi-Tongjian [Mirror of state governance], Volume 237. Hu Sansheng zhuwen [Annotations by Hu Sansheng]. Zhonghua Shuju. Beijing, 7638 p. [in Chinese].

Kayrken T.Z., 2022. Kultegin eskertkishi. Tarihiy-derektanulyq taldau [Kultegin monument. Historical-data analysis]. Astana. 262 p. [in Kazakh].

Kayrken T.Z., 2024. Tastağı tarıh. Köne türki eskertkişteriniñ qıtayşa mätinderi [History in stone. Chinese texts of ancient Turkic monuments]. Almaty: Arda. 382 p. [in Kazakh].

Kharzhaubai S., 1982. Otchet epigraficheskogo otryada SMIKE v 1976-1982 gg. [Report to the epigraphic detachment of SMIKE in 1976-1982.]. Rukopis', arkhiv instituta istorii AN MNR [Manuscript, archive of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Mongolian People's Republic]. Ulaanbaatar. P. 3-42. [in Russian].

Li Zhao, 1979. Tángguó shǐ bǔ [Supplement to the History of the Tang Dynasty]. Volume II. Shanghai. 66 p. [in Chinese].

Lin Gan, 1987. Tūjué yǔ huíhé lǐshǐ lùnwén xuǎnjí [Selected Papers on Turkic and Uighur History (2 volumes)]. Beijing. 1030 p. [in Chinese].

Liu Yitang, 1975. Wei wuer yanju [Liu Yitang. Uyghur Studies]. Taipei. Zhengzhong shuju. 584 p. [in Chinese].

Moriyasu Tagau, 1980. Guanyu huigu de xi qian [On the Westward Migration of the Uighurs]. Minzu i-tsung [Ethnic Translation Series]. Beijing. No. 1. P. 60-70. [in Chinese].

Niú Rǔ jí, 1997. Wéiwú'ěr gǔwénzì yǔ gǔ wénxiàn dǎolùn [Introduction to Uyghur Ancient Writings and Ancient Historical Documents]. Urumqi. 320 p. [in Chinese].

QTTQD, 2005. QTTQD-Qazaqstan tarixı twralı Qıtay derektemeleri [Chinese sources on the history of Kazakhstan]. T. I. Almaty: Dyke Press. 393 p. [in Kazakh].

Radlov V.V., 1892. Predvaritel'nyy otchet o rezul'tatakh arkheologicheskogo issledovaniya r. Orkhona [Preliminary report on the results of archeological research. Orkhona]. STOE. St. Petersburg. Issue. 1. P. 1-12. [in Russian].

Sartkhozhauly K., 2002. Ob'yedinennyy kaganat tyurkov [The United Khaganate of the Turks (745-840)]. Astana. 202 p. [in Russian].

Sartkhozhauly K., 2003. Orhon muraları [Orkhon Heritage]. Vol. I. Astana. 392 p. [in Kazakh].

Vasiliev V.P., 1897. Kitayskiye nadpisi v orkhonskikh pamyatnikakh v Koshotsaydam i Karabalgasune [Chinese inscriptions in the Orkhon monuments in Koshotsaydam and Karabalgasun]. Sbornik trudov Orkhonskoy ekspeditsii [Collection of works of the Orkhon expedition]. St. Petersburg. Vol. III. P. 1-36 + table. [in Russian].

Wang Zhilai, 2004. Zhōngyà Tōngshǐ – Gǔdài juǎn [History of Central Asia – Ancient Times]. Vol. II. Urumqi. 577 p. [in Chinese].

Yadrintsev N.M., 1892. Otchet ekspeditsii na Orkhon, sovershennoy v 1889 g. [Report on the expedition to Orkhon, completed in 1889]. STOE. St. Petersburg. Vyp. 1. P. 79-81. [in Russian].

Yang Fuxue, 2003. Huíhú wénxiàn yǔ huíhú wénhuà [Historical heritage and culture of the Uyghurs]. Beijing. 580 p. [in Chinese].

Zakenuly T., 2005. Köne «uyğır» étnonimi jäne «quyğırlar» [The ancient ethnonym "Uyghur" and "Kuyghurs"]. Izdenis (Search). No. 3 (2). P. 42-44. [in Kazakh].

Zakenuly T., 2008. Köne türki eskertkişterindeki mädeni dialog körinisteri [Cultural dialogue manifestations in ancient Turkic monuments]. «Ultralıq jäne konfessiyaaralıq kelisim – Qazaqstandağı turaqtılıqtıñ negizi» attı xalıqaralıq ǵılımı-praktıkalıq konferenciya materialdarı [Proceedings of the international scientific and practical conference "Interethnic and interfaith harmony - the basis of stability in Kazakhstan"]. Ust-Kamenogorsk. P. 78-86. [in Kazakh].

Zhonggo Baike., 1999. Zhonggo Baike da Cidian [Encyclopedia of China]. V. Beijing. 7942 p. [in Chinese].

Zhu Aishan lian, 1981. Shìlùn Móní jiào yǔ Huíhú de guānxì jí qí zài Táng cháo de fāzhǎn [On the Relationship between Manichaeism and the Uighurs and Its Development in the Tang Dynasty]. Shibeishidi [Northwest History and Geography]. No. 1. 36 p. [in Chinese].

Bang W., Gabain A. v., 1929. Türkische Turfan-texte. II. Berlin. P. 3-14. [in German].

Gabain A.V., 1989. Das Leben im uigurischen Konigreich von Qoco (850-1250) Gāochāng huíhú wángguó de shēnghuó [Life in the Gaochang Uighur Kingdom]. China-Turfan. 299 p. [in Chinese].

Heikel A.O., 1892. Inscription de L Orhon recueillies par l expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-ougrienne. Helsingfors. 38 p.

Murayama S., 1959. Sind die Naiman Türken oder Mongolen? .CAJ. V.IV. No. 3. P.21-37. [in German].

Ramstedt J.G., 1913. Zwei Uigurische Runenischften in der Nord-Mongolen. Helsinki. P. 3-63 p. [in German].

Schlegel G., 1896. Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. Helsingfors. MSFOU. 141 p. [in German].

Автор туралы мәлімет:

Қайыркен Тұрсынхан Зақонұлы, тарих ғылымдарының докторы, Қ. Сартқожаұлы атындағы Түркология және алтайтану ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus Author ID: 57194042239

Information about the author:

Kaiyrken Tursynkhan Zakonuly, Doctor of Historical Sciences, Director of the K. Sartkozhauly Research Institute of Turkology and Altai Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57194042239

Информация об авторе:

Қайыркен Тұрсынхан Зақонұлы, доктор исторических наук, директор Научно-исследовательского института тюркологии и алтаеведения им. К. Сартқожаұлы, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57194042239

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Arabic inscriptions from the Ur-Maral region (Talas Province) in Kyrgyzstan

*L. Hermann^a, N. Bazylkhan^b, G. Soronkulov^c, L. Delwiche^d, A. Asein Uulu^e

^aIndependent researcher, Stavelot, Belgium

ORCID: 0009-0000-2082-6318

(E-mail: lhermann2@hotmail.com). *Corresponding author: lhermann2@hotmail.com

^bTurkic Academy, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-7231-1201

(E-mail: napilbaz@gmail.com)

^cEco-Ayan Environmental Public Foundation, Talas, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0005-2130-928X

(E-mail: gamalsoronkulov@mail.ru)

^dEco-Ayan Environmental Public Foundation, Talas, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0003-2806-2326

(E-mail: dalmalone@hotmail.fr)

^eManas Ordo National Complex Museum, Talas, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0001-6866-9304

(E-mail: azamatasein@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

Turkic rock art,
Kyrgyzstan,
Province of Talas,
Arabic inscriptions,
tamgas, 19th-
20th centuries,
pastoralism, history
of Kyrgyzstan,
Islam, epitaph..

IRSTI 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-170-195>

ABSTRACT

In the Ur-Maral region in the south of the province of Talas in Kyrgyzstan, 17 Arabic inscriptions were inventoried and documented at six different locations. However, 11 of these inscriptions were found at only two different sites (in Chiim-Tash and Zhaltyrak-Tash). While 13 of the inscriptions were deeply pecked into the rock and are clearly visible, the other four were faintly engraved and very small. These inscriptions, which are mainly names of men (three of whom are referred to as mullahs), are located between 2,700 and 3,700 metres above sea level. In two or three cases, the written names were those of deceased people, and the inscriptions were epitaphs, as evidenced by the use of the words “yadqar qildi” (“memorized and remembered”). The others were most probably inscribed by shepherds during the summer pasturing season or after crossing a pass. Only one inscription has a religious character, referring to pilgrims (“hajlary”), whereas the others are simply the shepherds’ names, sometimes including their fathers’ names. In these cases, the text is usually written in the Middle Turkic literary language as evidenced by the use of the word “oglu” (“son”). One inscription was dated to the 18th century or early 19th century based on the specific features of the lettering. The others were written in the late 19th or early 20th century, as evidenced by the presence of three dates, two following the Hijra calendar (in 1900 and 1909) and

one following the Gregorian calendar (1919), which is the most recent. Four inscriptions were associated with a tamga. The presence of 17 Arabic inscriptions at high altitude, most likely created by shepherds, sheds new light on the literacy of the Kyrgyz population during the 19th century, before the Sovietization of the country. Arabographic inscriptions found in rock art contexts should be systematically documented, analyzed and published to provide further information about the history of nomadic populations in Central Asia.

*Л. Херманн^а

“Тәуелсіз зерттеуші, Ставло, Бельгия

ORCID: 0009-0000-2082-6318

(E-mail: lhermann2@hotmail.com)

*Байланыс үшін автор: lhermann2@hotmail.com

Н. Базылхан^б

^бТүркі академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0001-7231-1201

(E-mail: napilbaz@gmail.com)

Г. Соронкулов^с

^с«ЭКО-АЯН» экологиялық қоғамдық қоры, Талас, Кыргызстан

ORCID: 0009-0005-2130-928X

(E-mail: gamalsoronkulov@mail.ru)

Л. Дельвич^д

^д«ЭКО-АЯН» экологиялық қоғамдық қоры, Талас, Кыргызстан

ORCID: 0009-0003-2806-2326

(E-mail: dalmalone@hotmail.fr)

А.А. Уулу^е

^е«Манас Ордо» ұлттық кешені мұражайы, Талас, Кыргызстан

ORCID: 0009-0001-6866-9304

(E-mail: azamatasein@gmail.com)

Қырғызстанның Талас облысы Үр-Марал аймағындағы арабграфикалық жазулар

Аннотация. Қырғызстанның Талас облысы оңтүстігіндегі Үр-Марал аймағында алты түрлі жерде 17 арабграфикалық мәтін анықталып тіркелді, олар толық құжатталды. Жартаста қашалып жазылған мәтіндердің фотосуреттері алынды, барлығының қолсызбалары жасалды, өлшемдері анықталды. Әрбір ескерткіштің орналасқан жері GPS нүктелері немесе тахиметр арқылы жасалған жалпы карта көмегімен белгіленеді.

Received 30 September 2025. Revised 30 October 2025. Accepted 02 December 2025. Available online 30 December 2025.

For citation: L. Hermann, N. Bazylkhan, G. Soronkulov, L. Delwiche, A. Asein Uulu Arabic Inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan // *Turkic Studies Journal*. 2025. T. 7. № 4. P. 170-195. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-170-195>

Сондай-ақ олардың өлшемдері масштаб қойылған фотосуреттер арқылы анықталды. Сонымен қатар, арабграфикалық мәтіндер орналасқан өзге де археологиялық нысандар – қоныстар, қорымдар сияқты ескерткіштер де тіркелді. Ежелгі эпиграфикалық мәтіндерді зерттеуде мәтіндер транслитерацияланып, аударылды. Мәтін жазулардың мерзімі анықталды. Әсіресе мәтінде мерзімі көрсетілген нақты жылдары ескерілді. Сонымен қоса, мәтіндегі арабграфикалық жазба дәстүрдің тілдік ерекшеліктеріне, қаріп түрлеріне ерекше назар аударылды. Мәтін жазудың мазмұны ескерілді, мәтінмен тікелей байланысты таңбалар немесе жануар бейнелері болса, олар да қатар қарастырылады. Аталмыш мәтіндердің 11-і екі бөлек жерде қашалған (Шиім-Таш пен Жалтырақ-Таш). Ал басқа 13 мәтіні жартасқа терең ойылып қашалған әрі анық көрінеді, қалған 4 мәтін аздап ойылып жазылған және өте кішкентай өлшемді. Мәтіндер теңіз деңгейінен 2700-3700 метр биіктікте орналасқан. Бұл жазуларда негізінен тек ер адам есімдері (оның үшеуі молдаға қатысты) кездеседі. Екі-үш жағдайда марқұмдардың аты-жөні жазылған, ал жазулы мәтіндер эпитафиялық сарынды болғандығы «*yadqar qildi*» («йадқар қылды, естелік етті, еске алдық») деген сөздерден көрініп тұр деуге болады. Сонымен қатар, арабграфикалық мәтіндердің кейбір тұстарында қалғандарын жазғы жайлауда немесе асудан өткеннен кейін малшы, қойшылар жасаған болса керек. Бір ғана жазудың діни сипаты бар, қажыларға қатысты («хажлары»), ал қалғандары жай ғана шопандардың есімдері, кейде әкелерінің атымен қоса анық жазылған. Аталмыш мәтіндер орта түрік әдеби тілінде жазылады деуге келеді, өйткені онда «оглу» («ұл») сөзін қолданған. Бір жазба мәтіндердің хронологиясы XVIII ғасыр -XIX ғасырдың басы болса, басқалары XIX ғасырдың аяғы -XX ғасырдың басында жазылған деп топшылаймыз. Мұнда үш мерзімдік атау кездесіп тұр, оның екеуі хижра күнтізбесі бойынша (1900 және 1909 жылдары). Ең соңғысы Григориан күнтізбесінен кейінгі күн (1919). Төрт жазулы мәтінде таңбалар қатар кездеседі. Тау биігінде малшы, шопандар қашап жасаған 17 арабграфикалық мәтін XIX ғасырға қатысты болуы, елді «советтендіруге» дейінгі қырғыз халқының сауаттылығы туралы жаңа мәліметтер береді. Сонымен қоса, Орталық Азиядағы малшы, жылқышы қауымдастығының тарихы туралы жаңа мәліметтер де айқын болып тұр. Сол себептен жартастағы өнер контексіндегі арабграфиялық жазбаларды жүйелі түрде құжаттау, ғылыми талдау және жариялау қажеттілігі бар.

Кілт сөздер: түркі жартас өнері, Қырғызстан, Талас облысы, арабграфикалы мәтіндер, таңбалар, XIX-XX ғасырлар, мал шаруашылығы, Қырғызстан тарихы, ислам, эпитафия.

Л. Херманн^a

^aНезависимый исследователь, Ставро, Бельгия

ORCID: 0009-0000-2082-6318

(E-mail: lhermann2@hotmail.com)

*Автор для корреспонденции: lhermann2@hotmail.com

Н. Базылхан^b

^bТюркская академия, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0001-7231-1201

(E-mail: napilbaz@gmail.com)

Г. Соронкулов^c

^cЭкологический общественный фонд «ЭКО-АЯН», Талас, Кыргызстан

ORCID: 0009-0005-2130-928X

(E-mail: gamalsoronkulov@mail.ru)

Л. Дельвич^d

^dЭкологический общественный фонд «ЭКО-АЯН», Талас, Кыргызстан

ORCID: 0009-0003-2806-2326

(E-mail: dalmalone@hotmail.fr)

А.А. Уулу^e

^eМузей национального комплекса Манас Ордо, Талас, Кыргызстан

ORCID: 0009-0001-6866-9304

(E-mail: azamatasein@gmail.com)

Арабографические надписи из Ур-Маральского района (Таласская область) в Киргизии

Аннотация. В южной части Таласской области Кыргызстана, в районе Ур-Марал, было выявлено и зарегистрировано 17 арабографических надписей, расположенных на шести различных участках. Все надписи были полностью задокументированы: произведена фотосъёмка текстов, высеченных на скалах, выполнены их графические копии и определены размеры. Местоположение каждого объекта фиксировалось с помощью GPS-координат или наносилось на общую карту, составленную с использованием тахеометра. При интерпретации учитывалось содержание текста, а также сопутствующие элементы – такие, как тамги или изображения животных, если они имели непосредственную связь с надписью. 11 из них были сосредоточены только в двух разных местах (в Чийм-Таше и Жалтырак-Таше). Если 13 надписей были глубоко выбиты в скале и хорошо видны, то четыре другие надписи были едва заметны и очень маленького размера. Надписи расположены в основном на высоте от 2700 до 3700 метров над уровнем моря. Эти надписи представляют собой имена людей, причём только мужчин (три из них относятся к мулле). В двух-трёх случаях были написаны имена умерших, а надписи представляли собой эпитафии, о чём свидетельствует использование слов «йадкар кылды» («вспомним»). Остальные надписи, скорее всего, были сделаны пастухами во время летнего выпаса или после перехода через перевал. Только одна надпись носит религиозный характер и относится к паломникам («хаджлары»), тогда как остальные представляют собой просто имена пастухов, иногда с точностью до имён их отцов. В этих случаях текст обычно написан на среднетюркском литературном языке, о чём свидетельствует использование слова «оглу» («сын»). Если одна надпись из-за особенностей письма относится к XVIII или началу XIX века, то остальные относятся к концу XIX или началу XX века, о чём также свидетельствует наличие трёх дат, две из которых относятся к календарю хиджры (1900 и 1909 гг.). Дата по григорианскому календарю является самой поздней (1919 г.). Четыре надписи были связаны с тамгой. Наличие 17 арабских надписей на большой высоте, выполненных, скорее всего, пастухами, даёт новую информацию о грамотности кыргызского населения в XIX веке, до советизации страны. Арабографические надписи в контексте наскального искусства необходимо систематически документировать, анализировать и публиковать для получения новой информации об истории пастухов в Центральной Азии.

Ключевые слова: тюркское наскальное искусство, Кыргызстан, Таласская область, арабские надписи, тамги, 19-20 века, скотоводство, история Кыргызстана, ислам, эпитафия.

Introduction

Ur-Maral is a nature reserve located in northwestern Kyrgyzstan, thirty kilometres southwest of Talas, and named after the river that flows through it (Fig. 1). The river is approximately 70 kilometres long and originates from the confluence of the Tabylgaty and Chiim-Tash rivers. These rivers both rise from glaciers that form the southern boundary of the Ur-Maral region. This mountainous area contains several petroglyph sites, with the first written records dating back to 1897. These sites were only partially documented in the late 1950s and early 1960s (Gaponenko, 1963: 101–110). The best known and most extensively studied of these sites are Zhaltyrak-Tash, at 2,700 metres above sea level, and Chiim-Tash, at 3,100 metres (see the research materials section below). Additional groups of petroglyphs were found in the Ur-Maral region and published in the beginning of the 21st century (Hermann, 2017).

In July 2025, Luc Hermann used GPS to document new Arabic inscriptions during a project supervised by Azamat Asein Uulu, director of the Manas Ordo memorial in Talas. Preliminary prospections of this area, conducted by Laurence Delwiche and Gamal Soronkulov from the environmental public foundation Eco-Ayan, which is based in Talas, were previously carried out in order to localise new Arabic inscriptions.

Fig. 1. A. Location of Ur-Maral (UM) in Kyrgyzstan. B. Location of the Arabic inscriptions: 1. Agynai-Tor (AT I-II); 2. Zhaltyrak-Tash (ZhT I-VIII); 3. Chiim-Tash (CT I-V); 4. UM I; 5. UM II-III; 6. UM IV. (© Google Earth).

1-сур. А. Қырғызстандағы Үр-Маралдың (ҮМ) орналасқан жері. В. Араб жазуларының орналасқан жері: 1. Ағынай-Топ (АТ I-II); 2. Жалтырақ-Таш (ЖТ I-VIII); 3. Чиим-Таш (СТ I-V); 4. ҮМ I; 5. ҮМ II-III; 6. ҮМ IV. (© Google Earth).

Рис. 1. А. Местоположение Ур-Марала (УМ) в Кыргызстане. Б. Местоположение арабских надписей: 1. Агынай-Топ (АТ I-II); 2. Жалтырак-Таш (ЖТ I-VIII); 3. Чиим-Таш (СТ I-V); 4. УМ I; 5. УМ II-III; 6. УМ IV. (© Google Earth).

Research background

Arabic inscriptions have previously been recorded in this region, specifically at Chiim-Tash (Amanbaeva et al., 2011: 48), although they have never been published. More broadly, numerous Arabic inscriptions have been found at rock art sites across Central Asia. For instance, over 67 such inscriptions have been documented at Kara-Too in Kyrgyzstan (Hermann, 2019: 20). However, these inscriptions remain untranslated, unanalyzed and unpublished.

Research on Arabic epigraphy in Central Asia has so far mainly focused on funerary contexts, such as inscriptions on mausoleums and tombstones (Dzhumagulov, 1987; Muminov, Duisenov, 2023). Studies dedicated specifically to Arabic inscriptions among petroglyphs have only recently begun to appear and remain scarce: they are about sites in Kazakhstan, viz. Kulzhabasy (Bazilkhan et al., 2013), Akkainar and Tamgaly (Zheleznyakov et al., 2019) and Eshkiolmes (Hermann, Bazilkhan, 2023), about sites in Kyrgyzstan, viz. Kuldak (Tabaldiev, 2012: 56; Tabaldiev et al., 2008), Kara-Say (Hermann et al., 2025a: 368) and Sandyk-Tash (Hermann et al., 2025b: 58-59), and also about the site of Karatash in Uzbekistan, at the border with Kazakhstan (Kashchey, 2020: 41-42).

The published Arabic inscriptions as petroglyphs are usually names, probably of shepherds (Bazilkhan et al., 2013; Zheleznyakov et al., 2019), sometimes of a mullah (Hermann et al., 2025b: 58) but can also be epitaphs for deceased people (Hermann et al., 2025a: 370) or have a religious meaning (Hermann et al., 2025a: 372).

Methodology and research materials

A comprehensive, multidisciplinary approach is required to study a rock art site. The entire area must be systematically surveyed in order to document all engravings and record their locations within the landscape using GPS points or a general map produced with a tachymeter. It is also essential to capture their orientation and dimensions through scaled photographs. It is also essential to document any other archaeological features present at the site, such as settlements or graves, in order to analyze the petroglyphs in relation to one another and within their broader contextual reality.

The study of ancient epigraphy involves several steps. First, inscriptions must be transliterated and translated. Secondly, they must be dated, either through an explicit date provided by the author, or by examining specific linguistic features or distinctive letter forms. Thirdly, the content and meaning of the inscription must be analyzed, ideally in conjunction with associated elements, such as tamgas or animal depictions, when these are directly related to the text. Finally, a broader regional assessment of all inscriptions is necessary to identify common features and distinct local developments.

Seventeen Arabic inscriptions were identified at six different locations (Fig. 1). The sites are presented below in order from east to west and from south to north. Each inscription is designated by the name of the site where it was found, followed by a Roman numeral.

However, the general designation 'Ur-Maral' has been adopted for four Arabic inscriptions located at three different sites not associated with other rock art depictions.

The aim of this paper is to contribute new material to the study of Arabic epigraphy by translating and analyzing all Arabic inscriptions identified to date at rock art sites in the Ur-Maral region of Kyrgyzstan. Furthermore, by examining all inscriptions from a single region for the first time, we intend to identify the major trends and determine common features.

Agynai-Tor is located in the south-eastern part of the Ur-Maral region, approximately 2,200 m southwest of Zhaltyrak-Tash, at an altitude of 3,100 m above sea level. An initial survey of the site conducted by Gamal Soronkulov in August 2022, revealed two Arabic inscriptions, designated Agynai-Tor (AT) I and II. The site has not previously been scientifically documented, and no publications concerning it exist.

Zhaltyrak-Tash is located in the south-eastern part of the Ur-Maral region, along the Tabylgaty River, at an altitude of 2,700 m above sea level. It was first discovered by archaeologists in 1956 (Gaponenko, 1963: 102), and yielded not only drawings in the Saka-Siberian artistic tradition, but also numerous Old Turkic graffiti. The site, particularly the Saka petroglyphs, was subsequently documented by a Russian-Kazakh team (Sher et al., 1987) and later by a Franco-Kyrgyz archaeological mission (Tashbaeva, Francfort, 2005).

During a prospection in 2025, we documented eight inscriptions, designated Zhaltyrak-Tash (ZhT) I to VIII. All of these inscriptions are located on the vertical section of the site and are numbered from east to west. These include one Sogdian inscription (ZhT IV), one Runic inscription (ZhT V), and six Arabic inscriptions (ZhT I–III and VI–VIII). There are also numerous Cyrillic inscriptions at the site, which have been documented but not yet been assigned a numbering system. They will receive their own numbering system at a later stage of the research project.

Chiim-Tash is located in the southwestern part of the Ur-Maral region, at an altitude of 3,100 m, at the foot of a mountain pass situated at 3,600 m. The site consists of a large rock formation approximately 10 m high and 80 m wide. At its base lies a broad flat area that could have been used for temporary encampments before or after crossing the pass. Today, this space is used by shepherds as a cattle pen.

The first publication concerning this site reports that there are more than 1,000 drawings, including medieval tamgas, Arabic inscriptions, and chariots, although the information provided is extremely limited (Amanbaeva et al., 2011: 48). In 2016, Luc Hermann documented the site, identifying 1,098 petroglyphs, including 150 engravings dating from the 18th century to the early 20th century (Hermann, 2018). Five Arabic inscriptions were recorded, which we have designated Chiim-Tash (CT) I to V. We also documented 36 Cyrillic inscriptions from the second half of the 20th century were documented, though we have not yet assigned them a number.

The Ur-Maral region contains several small groups of petroglyphs scattered across different locations. Four Arabic inscriptions were documented at three separate locations on the left bank of the Chiim-Tash River. To distinguish these inscriptions from those belonging to the Chiim-Tash site itself, we have been designated them Ur-Maral (UM) I to IV.

Analyses

Arabic inscriptions from Agynai-Tor: (transliteration and translation by Napil Bazylkhan) Agynai-Tor I

Location and description (fig.2A): The inscription is on a flat rock and has two lines. A tamga was depicted on the left part of the inscription after the second line. The letters are well visible and without patina.

Transcription: 1. Aybay Äšuw; 2. Timqa

Translation: Agbay Ashu Timkha

Dating: It most probably dates to the 19th century.

Analysis: It is the name of a person. The tamga is the symbol of the Shapyrashty (Castagné, 1921: 44) and was also found at Chiim-Tash (Hermann, 2020: 188).

Agynai-Tor II

Location and description (fig.2B): The inscription is on a very large rock without any other petroglyph, on a flat surface slightly oriented to the southwest. The four letters are well visible and without patina.

Transcription: Juma Baz[Bay?] Nihim

Translation: Zhuma Baz[Bay?] Nikhim

Dating: Most probably late 19th century.

Analysis: It is the name of a person.

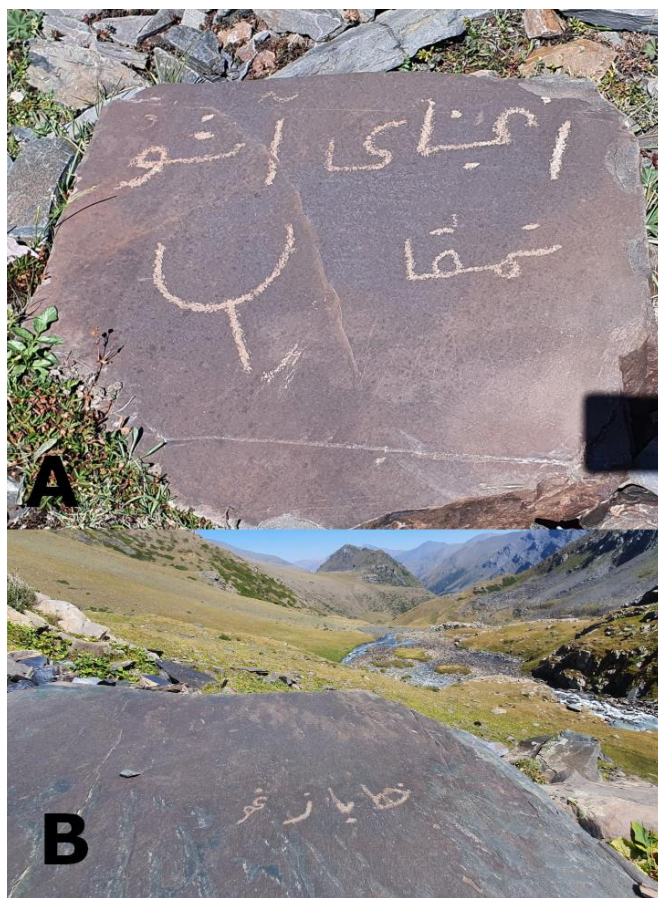

Fig.2. A. Agynai-Tor I; B. Agynai-Tor II (Pictures: Gamal Soronkulov).

2-сур. А. Ағынай-Тор I; Б. Ағынай-Тор II (Суреттер: Гамал Соронкулов).

Рис.2. А. Агынай-Тор I; Б. Агынай-Тор II (Фотографии: Гамал Соронкулов).

Arabic inscriptions from Zhaltyrak-Tash

Zhaltryak-Tash I

Location and description (fig.3A): The inscription is on the main vertical rock of the site, on a north-oriented panel at an altitude of 2676 m. It measures 89x22 cm. The letters were deeply pecked in the rock and are well visible despite a light patina and the presence of lichen.

Transcription: [Z]ekirov 1919

Translation: Zhekirov 1919

Dating: 1919.

Analysis: It is the name of a person. The date is given by the author of the text. It should be noted that this date was written following the Gregorian calendar and not after the Hijri.

Zhaltryak-Tash II

Location and description (fig.4A): The inscription is on the main vertical rock of the site, on a west-oriented panel at an altitude of 2673 m. It only measures 6x2 cm. The letters were slightly engraved in the rock and are almost not visible. The inscription is on the upper part of the panel. The Arabic inscription ZhT III and the Sogdian inscription ZhT IV are on the same panel, which is also fully covered by other petroglyphs, mainly by Old Turkic graffiti, such as riders. The inscription is only visible in raking light. This panel is 17 meters west of the inscription ZhT I.

Transcription: 1. Mulla Myrza jan oglu Syrsalaya oglu; 2. Hajlary ushbu harurym [?]

Translation: 1. Mollah Mirzazhan, son of Syrsalaya; 2. The pilgrims, namely these ones / those (?)

Dating: It most probably dates to the 19th century, because the graphics and language of this inscription are written close to the Kyrgyz phonology.

Analysis: The text is written in the Middle Turkic, a literary language, as indicated by the use of the word 'oglu' ("son"). The term 'Hajlary' refers directly to a pilgrimage (Hajj). However, it is unclear whether this inscription is intended as a memorial to a Mollah who is said to have traveled with other pilgrims to Mecca. Alternatively, the pilgrimage may have been to the Zhaltyrak-Tash rock art site itself, which is still considered sacred by Kyrgyz shepherds in the Ur-Maral region (as reported to the authors by their Kyrgyz guides). In this case, the inscription may commemorate a pilgrimage made by a group of people, accompanied by Mollah Mirzazhan, to Zhaltyrak-Tash.

Zhaltryak-Tash III

Location and description (fig. 4B): The inscription is located on the main vertical rock face of the site, on a west-oriented panel at an altitude of 2,673 m. It measures only 9 × 7 cm. The letters are lightly engraved and are barely visible. This inscription appears on the lower part of the same panel as inscriptions ZhT II and IV and can be seen only under raking light.

Transcription: Yadam [Hadam?]

Translation: Yadam [Hadam?]

Dating: It most probably dates to the late 19th or early 20th century.

Analysis: It is the name of a person.

Zhaltryak-Tash VI

Location and description (fig. 3B): The inscription is located on the main vertical rock face of the site, on a southeast-oriented panel at an altitude of 2,671 m. It measures 41 × 12 cm. The letters are deeply pecked into the rock and are well visible. The initial letters partially

cover the depiction of an Iron Age goat. This panel lies six meters west of inscriptions ZhT II–III and eleven meters east of inscriptions ZhT VII–VIII.

Transcription: [H]aday bah

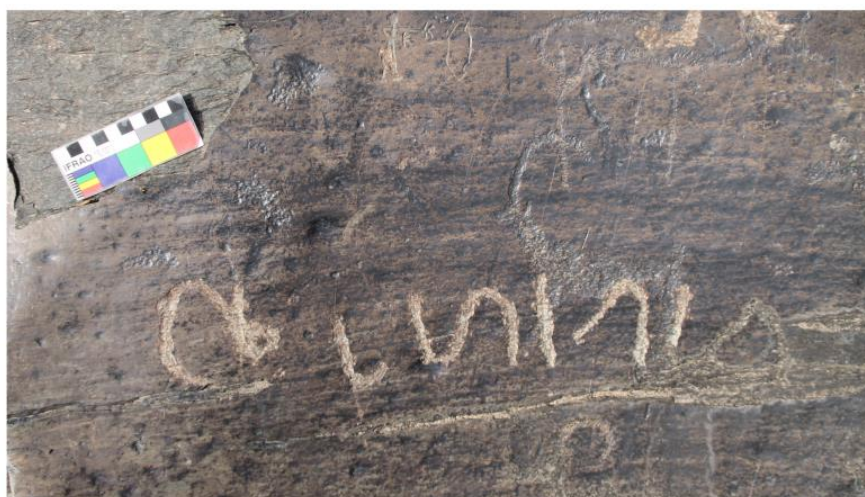
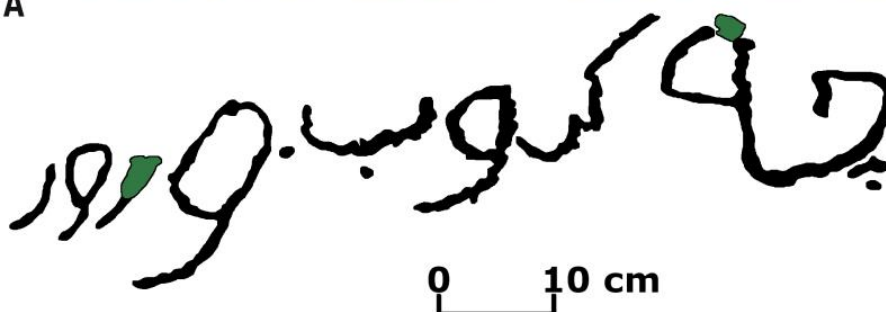
Translation: Khadaybakh

Dating: It most probably dates to the late 19th or early 20th century.

Analysis: It is the name of a person.

A

B

Fig.3. A. Zhaltyrak-Tash I; B. Zhaltyrak-Tash VI (Pictures and drawing: Luc Hermann).

З-сур. А. Жалтырақ-Таш I; Б. Жалтырақ-Таш VI (Суреттер мен қолсызбалар: Люк Херманн).

Рис.3. А. Жалтырақ-Таш I; Б. Жалтырақ-Таш VI (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

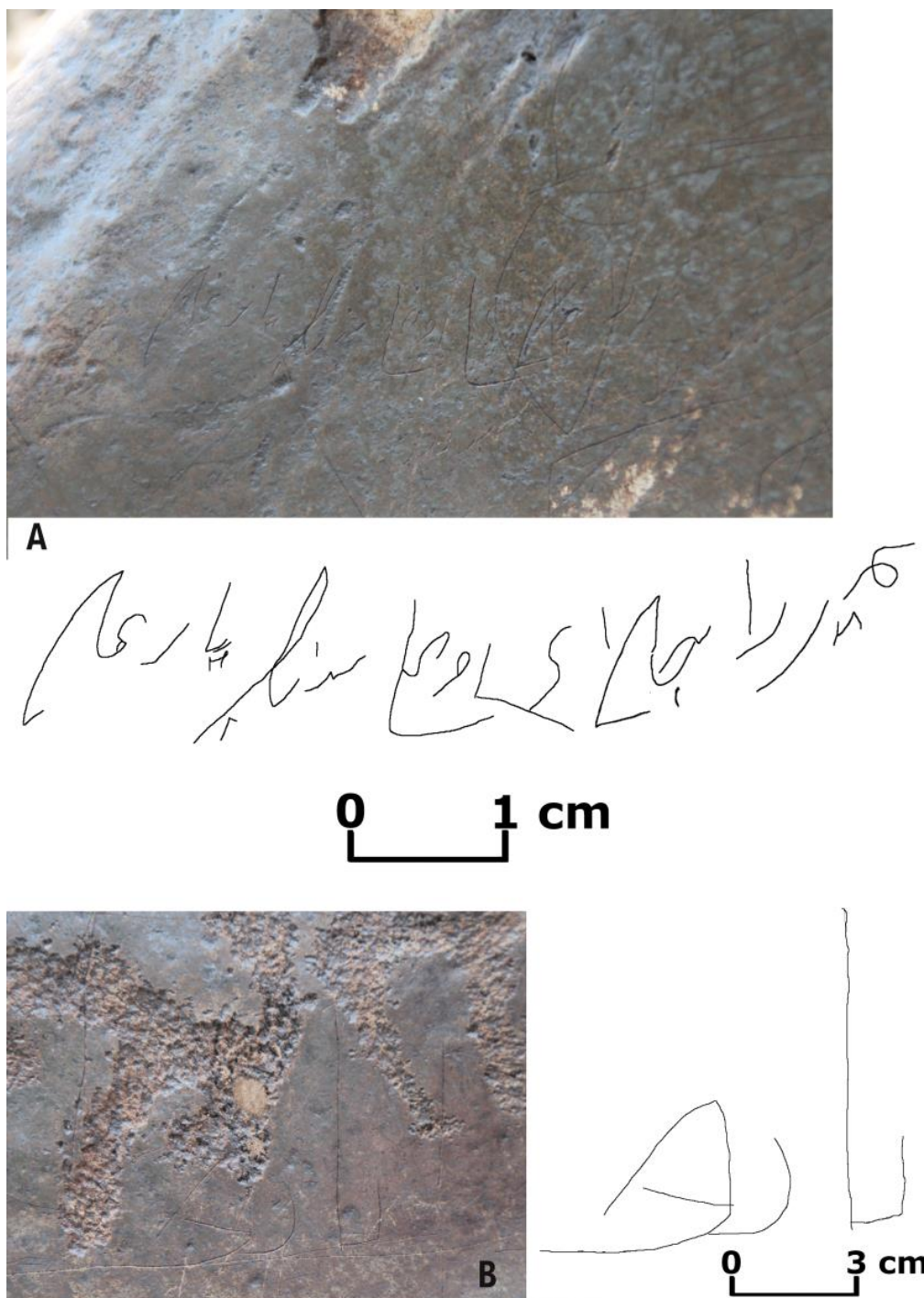

Fig. 4. A. Zhaltyrak-Tash II; B. Zhaltyrak-Tash III (Pictures and drawings: Luc Hermann).
 4-сур. А. Жалтырақ-Таш II; В. Жалтырақ-Таш III (Суреттер мен қолсызбалар: Люк Херманн).
 Рис. 4. А. Жалтырақ-Таш II; В. Жалтырақ-Таш III (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

Zhaltryak-Tash VII

Location and description (fig.5A): The inscription is located on the main vertical rock face of the site, on an east-oriented panel at an altitude of 2,675 m. It measures 21 × 5 cm. The letters are lightly engraved and difficult to discern. The inscription appears on the upper part of the same panel as inscription ZhT VIII.

Transcription: Ormaral Askerining oglu

Translation: Ormaral, Asker's son

Dating: It most probably dates to the late 19th or early 20th century.

Analysis: The inscription records the name of a person. The text is written in the Middle Turkic literary language, as indicated by the use of the word *oglu* (“son”). The individual’s name, Ormaral, corresponds to the name of the region, which would be typical for a shepherd who adopted the name of the area in which he lived as a family name.

Zhaltryak-Tash VIII

Location and description (fig.5B): The inscription is located on the main vertical rock face of the site, on an east-oriented panel at an altitude of 2,675 m. It measures 11 × 4 cm. The letters are lightly engraved and difficult to discern. Additionally, they are partially overlain by a more recent Cyrillic inscription. ZhT VIII was engraved directly below inscription ZhT VII.

Transcription: 1. Pyrytar [?] Birun Pal Timur oglu; 2. Qolum qoydum

Translation: 1. Pyritar Birun, Paltimur’s son; 2. I wrote my hand.

Dating: It most probably dates to the late 19th century, because the graphics and language of this inscription are written close to the Kyrgyz phonology.

Analysis: The text is written in the Middle Turkic literary language, as indicated by the use of the word ‘*oglu*’ (“son”). It records the name of a person who explicitly stated that he wrote the text himself. This detail provides important context for understanding other Arabic inscriptions: it indicates that the text refers to a living individual rather than a deceased one. Arabic inscriptions as petroglyphs were sometimes used as epitaphs to remember deceased people (Hermann et al., 2025: 370). In this case, the author clarified with the phrase ‘*Qolum qoydum*’ that he was still alive, confirming that the inscription is not an epitaph.

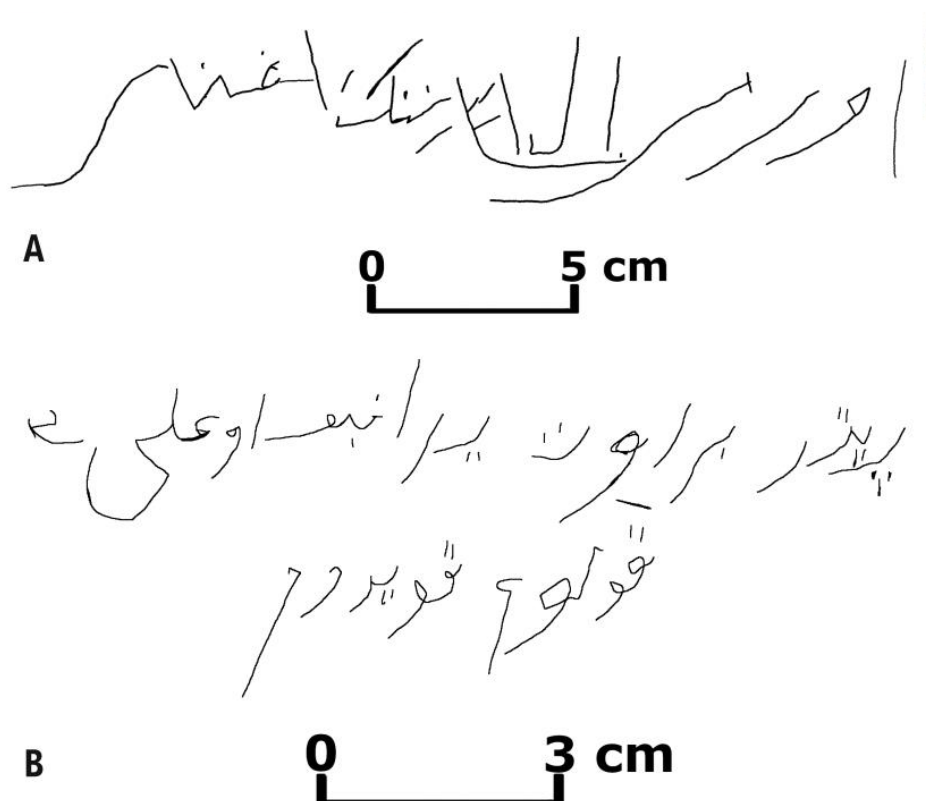

Fig.5. A. Zhaltyrak-Tash VII; B. Zhaltyrak-Tash VIII (Picture and drawings: Luc Hermann).

5-сур. А. Жалтырақ-Таш VII; В. Жалтырақ-Таш VIII (Сурет және қолсызбалар: Люк Херманн).

Рис.5. А. Жалтырақ-Таш VII; В. Жалтырақ-Таш VIII (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

Arabic inscriptions from Chiim-Tash

Chiim-Tash I

Location and description (fig.6A): This inscription is located on a north-east-oriented panel on the upper part of the main rock. It measures 52x12 cm and is carved on the same panel as the inscription CT II. A Tarak tamga (the symbol of the Kazakh Khans, known as the Tore) is associated with the inscription on its left side.

Transcription: Bu čiyinlar 1327 jilda

Translation: These are the Chiyins in 1327 [1909].

Dating: 1909 (Gregorian calendar); 1327 (after the Hijri)

Analysis: It is the name of several people. The plural form is used to indicate members of the same family. With the word 'bu', the author clarified that they are alive; therefore, the text is not an epitaph. The date was written according to the Islamic Hijri calendar.

Chiim-Tash II

Location and description (fig.6B): This inscription is located on a north-east-oriented panel on the upper part of the main rock. It measures 48x13 cm. and is carved on the same panel as the inscription CT I. A tamga is associated with the inscription on its right side.

Transcription: Bu Čiyin

Translation: This is Chiyin

Dating: It most probably dates to the late 19th century.

Analysis: It is the name of a person. With the word “bu”, Chiman clarified that he was the author of the text and that he was alive, therefore, the text is not an epitaph. The tamga is similar in appearance to the Arabic numeral 7. Tamgas of this kind are not known to have existed in Kyrgyzstan until now (Hermann, 2020: 189).

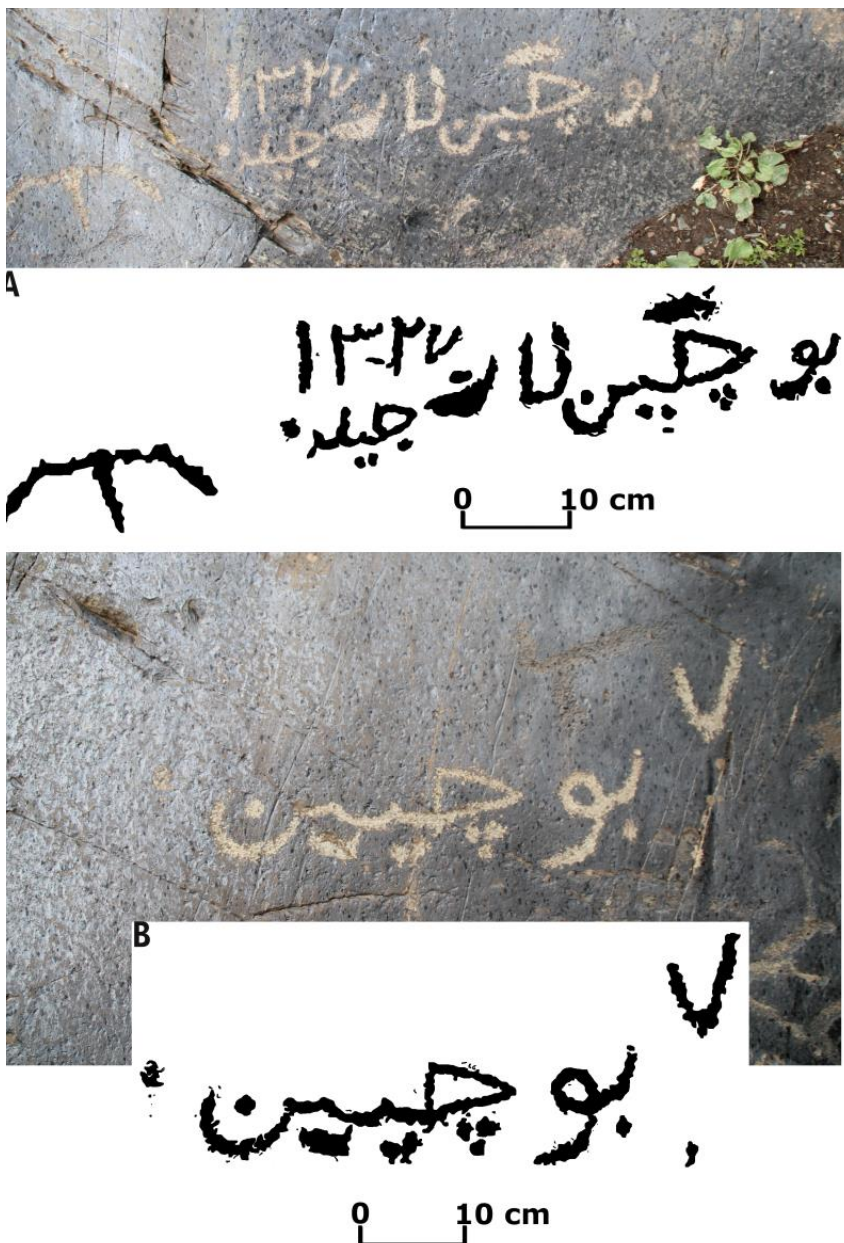

Fig.6. A. Chiim-Tash I; B. Chiim-Tash II (Pictures and drawings: Luc Hermann).
 6-сур. А. Чиим-Таш I; Б. Чиим-Таш II (Суреттер мен сызбалар: Люк Херманн).
 Рис.6. А. Чиим-Таш I; Б. Чиим-Таш II (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

Chiim-Tash III

Location and description (fig.7A): This inscription is located on a north-oriented panel on the western side of the main rock. It measures 43x12 cm.

Transcription: Mirza Mahqil [Sarig mahqil ?] Ičilga [Pičilma?]

Translation: Mirza Makhkyl Itshilge

Dating: Perhaps dating from the 18th century or beginning of the 19th century: the form of the last letter's form belongs to the earliest Arabographic Turkic inscriptions in Central Asia (underlined in red on the drawing). Therefore, the inscription may have been carved on the rock in the 18th-19th centuries.

Analysis: It is the name of a person.

Chiim-Tash IV

Location and description (fig.8A): This inscription is located on a northwest-oriented panel on the lower part of the main rock. It measures 51x16 cm.

Transcription: Mola [Molla] Gali čar [Jar] Yazqan Namat 18 jilda

Translation: Written by Namat, Mullah Ghali Tshar [Zhar] in the 18th year

Dating: It most probably dates to the late 19th century or early 20th century, this inscription is written in Kyrgyz phonology, using the graphics and language typical of the time. Was it written in 1900-1901? (see the analysis below).

Analysis: The inscription gives the date as 'the 18th year'. We propose interpreting this as 1318 according to the Islamic Hijri calendar, corresponding to 1900 or 1901 in the Gregorian calendar. This interpretation is supported by the linguistic and graphic features of the text, which suggest a date in the late 19th or early 20th century. The inscription mentions two names. In the first part, a man named Namat claims authorship of the inscription using the word 'Yazqan'. The second part contains the name of a mullah, also written by Namat. We propose that the inscription may serve as an epitaph. Namat wanted to commemorate Mullah Ghali Tshar.

Chiim-Tash V

Location and description (fig.7B): This inscription is located on a north-oriented panel on the lower part of the main rock. It measures 42x9 cm. A tamga is depicted on the right side of the inscription.

Transcription: Borsuqbay Bočuq uli

Translation: Son of Borsukbai Bochuk

Dating: It most probably dates to the 19th century.

Analysis: It is the name of a person. Contrary to other Arabic inscriptions in this region, the word "uli" and not "oglu" was used to mean "son". The tamga appears to be a variant of the tarak tamga of the Tore (Hermann, 2020: 189).

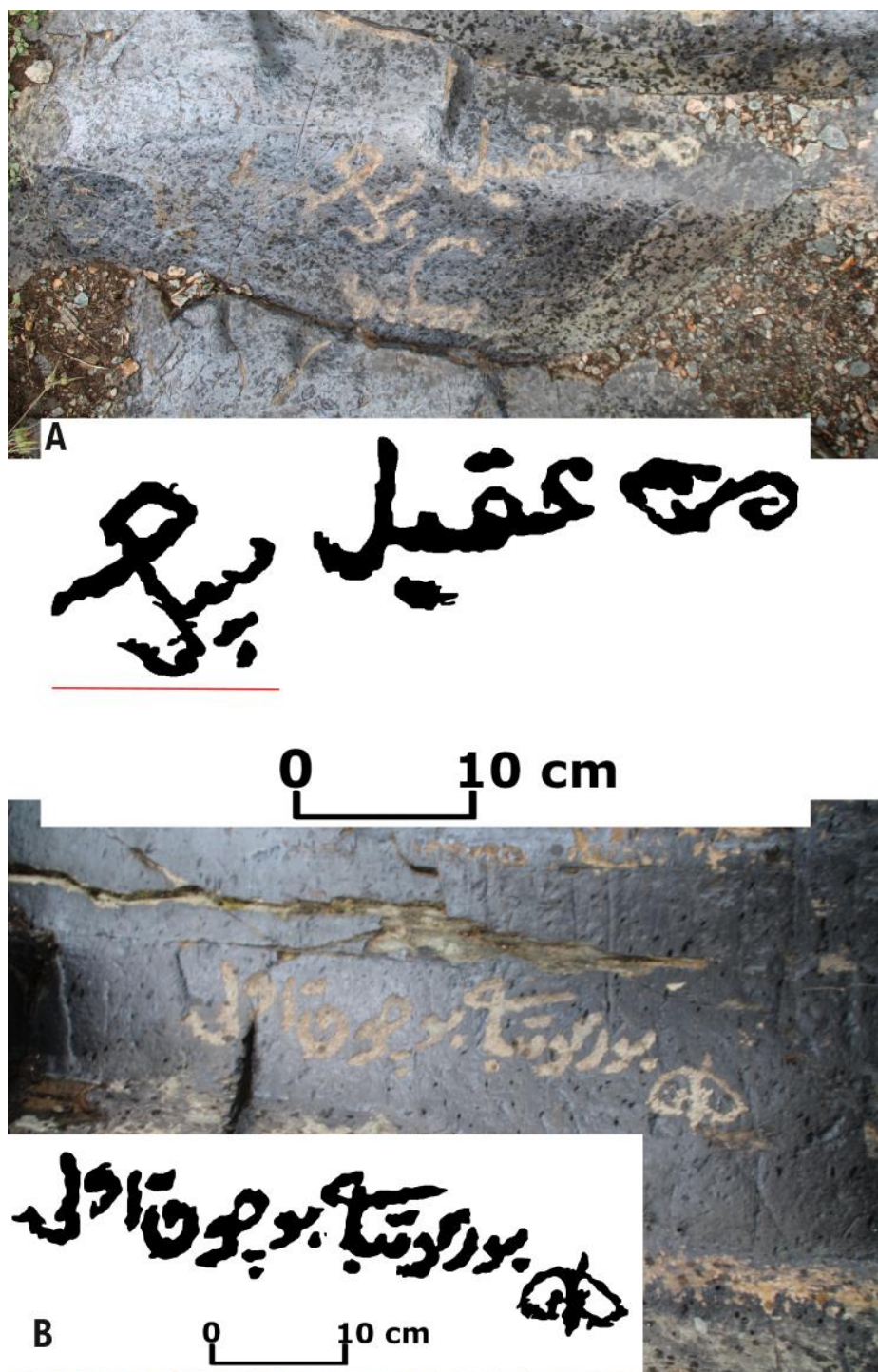

Fig. 7. A. Chiim-Tash III; B. Chiim-Tash V (Pictures and drawings Luc Hermann).
 7-сур. А. Чиим-Таш III; Б. Чиим-Таш V (Суреттер мен сызбалар: Люк Херманн).
 Рис. 7. А. Чиим-Таш III; Б. Чиим-Таш V (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

Fig.8. A. Chiim-Tash IV; B. Ur-Maral II (Pictures and drawing: Luc Hermann).
 8-сур. А. Чиим-Таш IV; Б. Ур-Марал II (Суреттер мен қолсызба: Люк Херманн).
 Рис.8. А. Чиим-Таш IV; Б. Ур-Марал II (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

Arabic inscriptions along the Chiim-Tash River

Ur-Maral I

Location and description (fig.9A): This inscription is located 7500 meters northeast of the rock art site of Chiim-Tash, around three kilometers before the confluence of the Chiim-Tash and Shorolu rivers, at an altitude of around 2000 m. The inscription is located on a south-oriented rock and measures 55 × 12 cm. Cyrillic inscriptions from the 1970s were also pecked onto this panel.

Transcription: Yebed Hasret [Masre?] Yusuf Manat

Translation: Yebed Hasret [Masre?] Yusuf Manat

Dating: It most probably dates to the late 19th or early 20th century.

Analysis: It is the name of a person.

Ur-Maral II

Location and description (fig.8B): This inscription is located approximately 150 meters north (downstream) of the confluence of the Chiim-Tash and Shorolu rivers, at an altitude of about 1790 m. The inscription is on an east-oriented rock and measures 38x14 cm. Cyrillic inscriptions were also pecked on this panel. The inscription UM III is in its direct vicinity.

Transcription: Manab [Manayib?]

Translation: Manab [Manayib?]

Dating: It most probably dates to the late 19th or early 20th century.

Analysis: It is the name of a person. Manap (Kyrgyz: *манап*, manap) is a representative of the privileged feudal class among the northern Kyrgyz, the opposite of the common people.

Ur-Maral III

Location and description (fig.9B): This inscription is located approximately 150 meters north (downstream) of the confluence of the Chiim-Tash and Shorolu rivers, at an altitude of around 1790 m. The inscription is on an east-oriented rock and measures 48x13 cm. Cyrillic inscriptions from the 1970's were also pecked on this panel. The inscription UM II is in its direct vicinity.

Transcription: [...?] Keñebek buryuf [Kenbek Borsub?]

Translation: Kenebek Buryuf [Kenbek Borsub?]

Dating: It most probably dates to the late 19th or early 20th century.

Analysis: It is the name of a person.

Ur-Maral IV

Location and description (fig.10): This inscription is located on a flat rock on the shore of the Chiim-Tash River, between an old settlement and the river itself. The settlement and the inscription are only 50 m north (downstream) of the confluence of the Karagaily and Chiim-Tash rivers, at an altitude of 1532 m. The inscription measures 56x15 cm. The left part of it measures 20x5 cm, and the right part measures 25x13 cm.

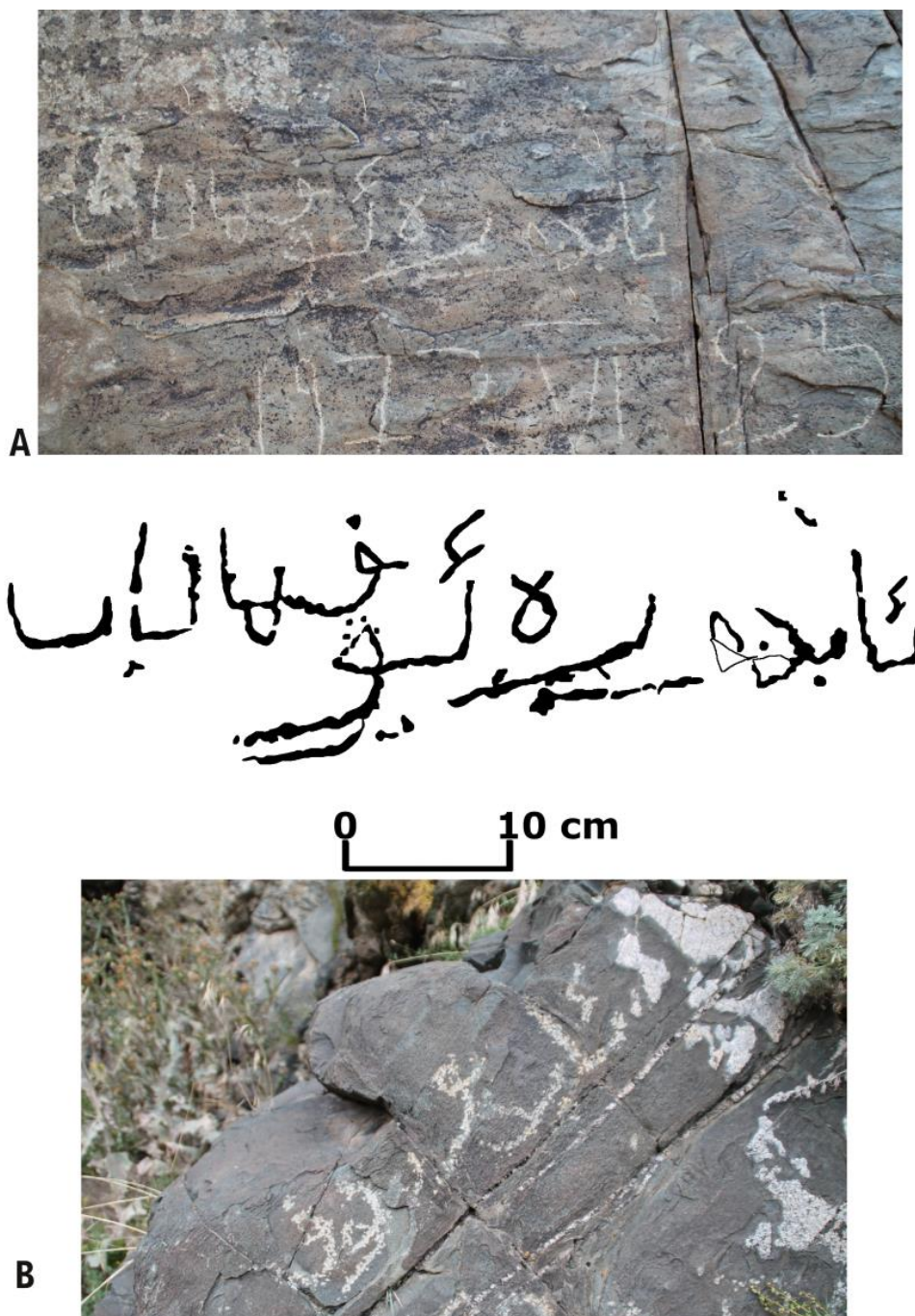
Transcription: 1. [Ishbu //Ušbu?] Item [Nitem?] yad / av?/ aldi qildi 2. Molda Ittari yadq[h] ar qildi

Translation: 1. This Item (Nitem?) has been [hunted] memorized and remembered. 2. Mullah Ittari remembered.

Dating: 19th century, because two goats were depicted with(in) this inscription and their style is from the 19th century, which allows us to date it back in that century.

Analysis: The inscription has two parts, both of which are intended to commemorate a person, as is evident from the use of the words “yadw[h]ar qildi”. This inscription is therefore

a double epitaph, even though there are no burial mounds are in the vicinity. Another epitaph was found on a rock art site in Kara-Say (province of Talas, Kyrgyzstan), also without a burial mound nearby (Hermann et al., 2025: 370).

Fig.9. A. Ur-Maral I; B. Ur-Maral III (Pictures and drawing: Luc Hermann).

9-сур. А. Ур-Марал I; В. Ур-Марал III (Суреттер мен қолсызбалар: Люк Херманн).

Рис.9. А. Ур-Марал I; В. Ур-Марал III (Фотографии и прорисовка: Люк Херманн).

Fig.10. Ur-Maral IV (Picture: Laurence Delwiche; drawing: Luc Hermann).
 10-сур. Ур-Марал IV (Сурет: Лоренс Дельвич; қолсызба: Люк Херманн).
 Рис.10. Ур-Марал IV (Фото: Лоренс Дельвич; прорисовка: Люк Херманн).

Results

A global analysis of the Arabic inscriptions from Ur-Maral: major trends and common features

In total, 17 Arabic inscriptions were documented in the Ur-Maral region across six different sites. Some general features can be observed in these inscriptions.

About the locations of the inscriptions:

The inscriptions were primarily found in the high mountains. Three of the six sites with a total of 13 inscriptions are at altitudes between 2700 m and 3100 m. The other three sites, with only four inscriptions, lie between 1500 m and 2000 m a.s.l. This indicates that the inscriptions were mainly carved at recurring locations, preferably on plateaus at the top of the valleys. These three high-altitude sites were (and still are) used for summer pastoralism and, in the case of Chiim-Tash, are situated directly at the foot of a mountain pass. Three of the four inscriptions (UM I–III) located further down the valley are positioned along the path to the plateau. The lowest inscription in the valley (UM IV) is situated near a settlement.

About the authors of the inscriptions:

19 different names were documented by the 17 inscriptions. All of the names are of men. Three of them refer to a mullah (ZhT II, CT IV and UM IV). In four cases, the author specifies whose son he is (ZhT VII, ZhT VIII, CT V) or the mullah is (ZhT II). In one case, the plural

was used for multiple family members (CT I). As these inscriptions were found near summer pastures, we suggest that the names are those of shepherds as well as the three mullahs. Furthermore, the use of the family name Ormaral which also corresponds to the region where the inscription was engraved seems to confirm that it was written by shepherd (ZT VII).

About the date of the inscriptions:

Only three of the inscriptions had dates: probably 1900-01 (CT IV), 1909 (1327 in the Hijri calendar, CT I) and 1919 (ZhT I). A fourth inscription can be dated to the 19th century based on the style of the two goats depicted alongside it (UM IV). A fifth inscription can be dated to the 18th or early 19th century based on the distinctive features of a letter (CT III). All the other inscriptions are most likely from the 19th century or early 20th century, because their graphics and language usually correspond closely to the Kyrgyz phonology. Furthermore, we observe that these inscriptions usually have the same patina as the inscriptions which can be dated.

About the technique used for the inscriptions:

13 inscriptions were deeply pecked into the rock and are therefore clearly visible. However, four inscriptions, all of which are located on two panels at Zhaltyrak-Tash, were only slightly engraved and are very small in size (ZhT II, III, VII, VIII). Due to their orientation, these small, engraved inscriptions could only be seen in specific daylight conditions: ZhT II and III could only be seen after 11 am, and ZhT VII and VIII could only be seen before 3 pm.

About the subjects of the inscriptions:

All of the inscriptions are names of people, and only of men are named. One inscription with two names refers to deceased people (UM IV), and a third inscription referring to a mullah but written by someone else, is also probably an epitaph (CT IV). The remaining names are most likely those of the shepherds who engraved them, as evidenced by the phrase "I wrote my name" ("Qolum qoydum") on one inscription (ZhT VIII) or the phrase "this is" ("Bu") on inscriptions (CT I, CT II and AK I). One inscription is more unusual, referring to pilgrims ("hajlary") (ZhTII). However, it is difficult to determine whether it was a dedication to the Hadj to Mecca or a pilgrimage to the Zhaltyrak-Tash rock art site, which is still considered sacred place by the shepherds today. However, we didn't find any religious inscriptions in Arabic script at Zhaltyrak-Tash or at other places in the Ur-Maral region.

It should also be noted that four inscriptions were associated with a tamga. Three of them are at the site Chiim-Tash (CT I, CT II and CT V) and the fourth is at the Agynai-Tor site (AT I). Both sites are located at the foot of a pass. However, we currently do not have sufficient information to determine whether there is a relationship between the association of tamgas and inscriptions and the locations of these inscriptions.

Conclusion

Due to the abundance of other petroglyphs at these rock art sites, Arabic inscriptions have largely been overlooked by archaeologists and remain mostly unpublished. Furthermore, publishing inscriptions from the late 19th or early 20th century is often not considered a priority when there are still unpublished Bronze Age petroglyphs. Nevertheless, these inscriptions provide valuable new information about the history of Kyrgyzstan and the people of Central Asia. They are an integral part of the rock art sites and must therefore also be documented and studied.

The presence of 17 Arabic inscriptions in the Ur-Maral region offers researchers new material for studying literacy before the Sovietization of Kyrgyzstan. Furthermore, these inscriptions are not unique to this region: more than 67 Arabic inscriptions have been found at the Kara-Too site near Kochkor in Kyrgyzstan (Hermann, 2019: 20). Other inscriptions from the Talas region have recently been published (Hermann et al., 2025a: 368), and the authors of this paper documented an additional site near Talas in the summer of 2025 bearing eleven Arabic inscriptions (unpublished).

Until now, the study of Arabic inscriptions has mainly focused on graveyards. While two or three epitaphs are present among the inscriptions in the Ur-Maral region, most of them record the names of their authors. These inscriptions were engraved at high altitudes, near summer pastures or mountain passes. Such sites were frequented by shepherds, and it is likely that they carved their names on the rocks, as also observed in the few Arabic inscriptions previously published (Bazilkhan et al., 2013; Zheleznyakov et al., 2019; Hermann & Bazilkhan, 2023). Considering the numerous Arabic inscriptions engraved on rocks during the 19th and early 20th centuries, it is evident that shepherds were capable of writing their names and sometimes more complex sentences. This suggests that Islamic schools played a leading role in the alphabetization of nomadic populations in Kyrgyzstan before Sovietization, and likely in other Central Asian countries as well. These Arabic inscriptions written by shepherds indicate that alphabetization in Central Asia (at least in Kyrgyzstan and probably also in Kazakhstan) began before Sovietization. For these reasons, it is essential that archaeologists document and publish Arabic inscriptions in order to adopt a differentiated approach to the study of literacy in Central Asia.

Литература

Базылхан Н., Железняков Б.А., Херманн Л., Жамбулатов К., 2013. Новые находки арабографичных надписей в горах Кулжабасы. Известия МОН РК. Сер. обществ. наук. №3 (289). Алматы. С. 151-155.

Гапоненко В.М., 1963. Наскальные изображения Таласской долины, Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Изд-во АН Кирг.ССР. С. 101-110.

Джумагулов Ч., 1987. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. Фрунзе: Илим. 167 с.

Железняков Б., Херманн Л., Базылхан Н., 2019. Арабографичные надписи из Аккайнара и Тамгалы. История и археология Семиречья. № 6. С. 234-239.

Кащей О.А., 2020. Наскальные изображения Караташа. Археология Евразийских степей. № 5. Казан. С. 39-49. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2020.5.39.49>

Мүминов Э.Қ., Дүйсенов Б.Д., 2023. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері – Кітап-альбом. Алматы: Алтын парақ. 496 с.

Табалдыев К.Ш., 2019. Средневековые знаки-тамги Кыргызстана. Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд: МИЦАИ. С. 364-386.

Табалдиев К.Ш., Белек К., 2008. Памятники письменности на камне Кыргызстана (свод памятников письменности на камне). Бишкек: Учкун. 336 с.

Шер Я.А., Миклашевиш Е.А., Самашев З.С., Советова О.С., 1987. Петроглифы Жалтырак-Таша. Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово. С. 70-78.

Amanbaeva B., Suleymanova A., Zholdoshev Ch., 2011. Rock art in Kyrgyzstan. Clottes J. (ed.). Rock art in Central Asia. Paris: ICOMOS. P. 43-71.

Castagné J., 1921. Les tamgas des Kirghizes (Kazaks). *Revue du monde musulman*. XLVII. Paris. P. 29-65.

Hermann L., 2017. Un site d'art rupestre dans l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan. *International Newsletter on Rock Art*. №78. Foix. P. 10-13.

Hermann L., 2018. Le site de Chiim-Tash dans la région de l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan. *International Newsletter on Rock Art*. №82. Foix. P. 11-16.

Hermann L., 2019. L'art rupestre de la vallée de Kara-Too (oblast de Naryn) au Kirghizstan. *International Newsletter on Rock Art*. №83. Foix. P. 14-24.

Hermann L., 2020. Repertory of the tamgas in the Talas region (Kyrgyzstan). Jacobson-Tepfer E., Novozhenov V. A. (eds.). *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai*. №2. Almaty: UNESCO center for the Rapprochement of Cultures. P. 185-191.

Hermann L., Bazylkhan N., 2023. Kazakh ethnographic petroglyphs and an Arabic inscription in Eshkiolmes (South-Eastern Kazakhstan). *Arkheologiya Kazakhstana*. №2 (20). Almaty. P. 222-231. <https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.222.231>

Hermann L., Bazylkhan N., Soronkulov G., Delwiche L., Usein Uulu A., 2025a. The new Rock Art Site of Kara-Say (Province of Talas) in Kyrgyzstan with Tamgas and two Arabic Inscriptions. *Arkheologiya Kazakhstana*. №2 (28). Almaty. P. 359-375. <https://doi.org/10.52967/akz2025.2.28.359.375>

Hermann L., Soronkulov G., Delwiche L., 2025b. The rock art site of Sandyk-Tash (Jalal-Abad) in Kyrgyzstan. *Expression*. №49. Capo di Ponte. P. 44-60.

Tashbaeva I.-K., Francfort H.-P., 2005. Studies of the Zhaltyrak-Tash Petroglyphs. *Bulletin of the International Institute for Central Asian Research*. №1. Samarkand. Bishkek. P. 14-19.

Reference

Bazylkhan N., Zheleznyakov B., Hermann L., Zhambulatov K., 2013. Novie nakhodki arabographicheskikh nadpisei v gorakh Kulzhabasy [New Finds of Arabic Inscriptions in the Kulzhabasy Mountains]. *Khabarlary izvestiya*. №3 (289). Almaty. P. 152-155. [in Russian]

Dzhumagulov Tsh., 1987. Epigrafika Kirgizii [Epigraphy of the Kyrgyz]. Issue 3. Frunze: Izdatelstvo "Ilim". 168 p. [in Russian]

Zheleznyakov B., Hermann L., Bazylkhan N., 2019. Arabograficheskie nadpisi iz Akkainara i Tamgaly [Arabic inscriptions from Akkainar and Tamgaly], *Istoriya i arkheologiya Semiretschya* [History and archaeology of Semirechie]. №6. Almaty. P. 234-239. [in Russian]

Gaponenko V.M., 1963. Naskalnye izobrazheniya Talasskoï doliny [Rock art of the Talas valleys]. *Arkheologicheskie pamyatniki Talasskoi doliny* [Archaeological monuments of the Talas hills]. Frunze. P. 101-110. [in Russian]

Kashey O.A., 2020. Naskalnye izobrazheniya Karatasha [Rock art of Karatash]. *Arkheologiya Evraziiskikh stepei* [Archaeology of the Eurasian steppes]. №5. Kazan. P. 39-49. [in Russian] <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2020.5.39.49>

Muminov A.K., Duisenov B.D., 2023. «Abat-Baitak» Korymynyn arabzhazuly epigrafikalyk eskertkshsteri» [Epigraphic Monuments in Arabic Script from the "Abat-Baytad" Necropolis] – Kitap-albom. Almaty: Altın paraq. 496 p. [in Kazakh and Russian]

Tabaldiev K., 2012. Izutshenie epigrafiki i znakov-tamg Kyrgyzstana [Documentation of epigraphy and tamgas of Kyrgyzstan]. *Istoritsheskoe kulturnoe nasledie i sovremennaya kultura* [Historical cultural heritage and contemporary culture]. Almaty. P. 52-61. [in Russian]

Tabaldiev K. Sh., Belek K., 2008. Pamyatniki pismennosti na kamnie Kyrgyzstana (svod pamyatnikov pismennosti na kamnie) [Monuments of inscriptions on stone of Kyrgyzstan (collection of monuments of inscriptions on stones)]. Bishkek. 336 p. [in Russian]

Sher Ya. A., Miklashevitch E.A., Samashev Z.S., Sovetova O.S., 1987. Petroglify Zhaltyrak-Tasha [Petroglyphs of Zhaltyrak-Tash]. Problemy arkheologitscheskikh kultur stepei Evrazii [Problems of the archaeological cultures of the Eurasian steppes]. Kemerovo. P. 70-78. [in Russian]

Amanbaeva B., Suleymanova A., Zholdoshev Ch., 2011. Rock art in Kyrgyzstan. Clottes J. (ed.). Rock art in Central Asia. Paris: ICOMOS. P. 43-71.

Castagné J., 1921. Les tamgas des Kirghizes (Kazaks) [Tamgas of the Kyrgyz (Kazakh)]. Revue du monde musulman. Vol. XLVII. Paris. P. 29-65. [in French]

Hermann L., 2017. Un site d'art rupestre dans l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan [A rock art site in Ur-Maral (oblast of Talas) in Kyrgyzstan]. International Newsletter on Rock Art. №78. Foix. P. 10-13. [in French and English]

Hermann L., 2018. Le site de Chiim-Tash dans la région de l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan [The site of Chiim-Tash in the Ur-Maral region (oblast of Talas) in Kyrgyzstan]. International Newsletter on Rock Art. №82. Foix. P.11-16. [in French and English]

Hermann L., 2019. L'art rupestre de la vallée de Kara-Too (oblast de Naryn) au Kirghizstan [The rock art of the Kara-Too valley (oblast of Naryn) in Kyrgyzstan]. International Newsletter on Rock Art. №83. Foix. P.14-24. [in French and English]

Hermann L., 2020. Repertory of the tamgas in the Talas region (Kyrgyzstan), Jacobson-Tepfer E., Novozhenov V. A. (eds.). Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai. №2. Almaty, P. 185-191.

Hermann L., Bazylkhan N., 2023. Kazakh ethnographic petroglyphs and an Arabic inscription in Eshkiolmes (South-Eastern Kazakhstan). Arkheologiya Kazakhstana. №2 (20). Almaty. P. 222-231. <https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.222.231>

Hermann L., Bazylkhan N., Soronkulov G., Delwiche L., Usein Uulu A., 2025a. The new Rock Art Site of Kara-Say (Province of Talas) in Kyrgyzstan with Tamgas and two Arabic Inscriptions. Arkheologiya Kazakhstana. №2 (28). Almaty. P. 359-375. <https://doi.org/10.52967/akz2025.2.28.359.375>

Hermann L., Soronkulov G., Delwiche L., 2025b. The rock art site of Sandyk-Tash (Jalal-Abad) in Kyrgyzstan. Expression. №49. Capo di Ponte. P. 44-60.

Tashbaeva I.-K., Francfort H.-P., 2005. Studies of the Zhaltyrak-Tash Petroglyphs. Bulletin of the International Institute for Central Asian Research. №1. Samarkand. Bishkek. P. 14-19.

Information about authors:

Luc Hermann, PhD, Independent Researcher, 6 B-4970 Stavelot, Les Closures, Belgium.

Napil Bazylkhan, Candidate of Philology, Senior Expert, Department of Science, Turkic Academy, 32 E-179 Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Gamal Soronkulov, Master of Engineering, Independent Researcher, Eco-AYAN Environmental Public Foundation, 10 Nurzhanova Str., Talas, Kyrgyzstan.

Laurence Delwiche, Independent Researcher, Eco-AYAN Environmental Public Foundation, 10 Nurzhanova Str., Talas, Kyrgyzstan.

Azamat Asein Uulu, Director, Manas Ordo National Complex Museum, 724114 Tash-Aryk, Talas region, Kyrgyzstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Люк Херманн, PhD, тәуелсіз зерттеуші, 6 В-4970 Stavelot. Les Closures, Бельгия.

Напил Базылхан, филология ғылымдарының кандидаты, аға сарапшы, ғылым бөлімі, Түркі академиясы, Е-179 көш., 32, Астана, Қазақстан Республикасы.

Гамал Соронкулов, техника магистрі, тәуелсіз зерттеуші, «Эко-АЯН» экологиялық қоғамдық қоры, ул. Нұржанова, 10, Талас, Қырғызстан.

Лоренс Дельвич, тәуелсіз зерттеуші, «Эко-АЯН» экологиялық қоғамдық қоры, ул. Нұржанова, 10, Талас, Қырғызстан.

Азамат Асеин Уулу, директор, «Манас Ордо» ұлттық кешені мұражайы, 724114-Таш-Арық, Талас ауданы, Қырғызстан.

Сведения об авторах:

Люк Херманн, PhD, независимый исследователь, 6 В-4970 Stavelot, Les Closures, Бельгия.

Напил Базылхан, кандидат филологических наук, старший эксперт отдела науки, Тюркская академия, ул. Е-179, 32, Астана, Республика Казахстан.

Гамал Соронкулов, магистр технических наук, независимый исследователь, Экологический общественный фонд «Эко-АЯН», ул. Нуржанова, 10, КГ-Талас, Кыргызстан.

Лоренс Дельвич, независимый исследователь, Экологический общественный фонд «Эко-АЯН», ул. Нуржанова, 10, КГ-Талас, Кыргызстан.

Азамат Асеин Уулу, директор, Национальный комплексный музей «Манас Ордо», 724114-Таш-Арык, Таласская область, Кыргызстан.

Contribution of the authors:

L. Hermann conceptualization, methodology, writing-reviewing and editing the manuscript, processing of illustrations, conducting the research.

N. Bazylkhan methodology, writing-reviewing the manuscript.

G. Soronkulov conducting and gestion of the research, reviewing the manuscript.

L. Delwiche conducting research, administration, ressources and financing.

Asein Uulu Azamat conducting and gestion of the research.

Авторлардың үлесі:

Л. Херманн тұжырымдама, әдіснама, қолжазбаны жазды, сараптады және редакция-лады, иллюстрацияларды өңдеді, зерттеу жүргізді.

Н. Базылхан әдіснама, көне мәтінді оқыды, қолжазбаны жазды, сараптады.

Г. Соронкулов зерттеуді жүргізді және басқарды, қолжазбаны сараптады.

Л. Дельвич зерттеу жүргізді, әкімшілік, ресурстар және қаржыландыру істерімен айналысты.

А. Асеин Уулу зерттеуді жүргізді және басқарды.

Вклад авторов:

Л. Херман концептуализация, методология, написание, рецензирование и редактирование рукописи, обработка иллюстраций, проведение исследования.

Н. Базылхан методология, написание и чтение текста, рецензирование рукописи.

Г. Соронкулов проведение и управление исследованием, рецензирование рукописи.

Л. Дельвич проведение исследования, администрирование, ресурсы и финансирование.

А. Асеин Уулу проведение и управление исследованием.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Жүніс Әміре «Диуанындағы» фоно-семантикалық бірліктер және олардың қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстары

*С. Утебеков^а, Ж. Сүйінжанова^б

^аҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0003-3557-6758

(E-mail: senuteb@gmail.com)

^бБайланыс үшін автор: senuteb@gmail.com

^бҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0003-4036-9016

(E-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

Жүніс Әміре, Диуан, газал, фоно-семантикалық сабақтастық, Көне Анадолы түрікшесі, түрік тілі, оғыз тілдері, қазақ тілі, түркі тілдері, сопылық әдебиет.

XҒТАР 16.01.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-196-213>

АННОТАЦИЯ

Мақалада Анадолы түріктерінің мәдени өміріне ерекше әсер еткен және түрік әдеби тілінің қалыптасуына үлкен үлес қосқан сопылық әдебиеттің ірі өкілі Жүніс Әміренің (XIII-XIV ғасырлар) «Диуан» атты поэтикалық жинағындағы жалпытүркілік лексикалық қабатқа кешенді лингвистикалық талдау жасалады. Жүніс Әміренің тілі арқылы қазақ және түрік әдеби тілі әлі толық қалыптаспай тұрған тарихи кезеңдегі жазба мұралардың тілін талдау арқылы қазіргі түркі тілдері арасындағы тарихи-тілдік сабақтастықты, фонетикалық, морфологиялық және семантикалық ұқсастықтарды анықтау мақсаты алдыңғы орынға шығады. Зерттеу барысында «Диуанда» кездесетін, қазіргі түрік әдеби тілінде архаизм, диалектизм немесе халықтық форма ретінде танылып, қолданыстан шығып қалған, алайда қазақ тілінде белсенді түрде қолданылып келе жатқан 50-ден астам сөз іріктеліп, тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде тілдік тұрғыдан талданады. Бұл сөздердің фонетикалық (дыбыс сәйкестіктері, алмасулар, редукция мен метатеза), морфологиялық (түбір мен қосымшалардың тарихи формалары), сондай-ақ семантикалық дамуы жан-жақты сараланады. Мысалға алынған сөздердің түрік тіліндегі көне және диалектілік формалары мен қазіргі қазақ тіліндегі тұлғалары өзара салыстырыла отырып, олардың арғы тегі – көне түркі, Қарахан, Хорезм, қыпшақ, қарлұқ және шағатай дәуіріне тән лексикалық жүйелермен байланысы көрсетіледі. Мақалада дыбыстық сәйкестік заңдылықтарына ерекше назар аударылады: мысалы, т ~ д, ш ~ с, ж ~ й, ү ~ е, ұ ~ ы, ғ ~ ө, в ~ у дыбыстарының орын алмасуы арқылы сөздердің

тарихи даму жолы көрсетіледі. Сонымен қатар, «Диуанда» оғыз тілінің элементтерімен қатар, қыпшақ және қарлұқ тілдеріне тән белгілердің аралас көрініс табуы, бұл шығарма тілінің бір ғана диалектінің шеңберінде емес, көпқабатты лингвистикалық жүйеге негізделгенін дәлелдейді. Түркі әдебиетінің ортағасырлық өкілі ретінде Жүніс Әміренің тілі тек сопылық поэзияның рухани мазмұнын ғана емес, сондай-ақ түркі халықтарының ортақ тілдік қорын, мәдени жады мен тарихи сабақтастығын да бойына сіңірген. Осы тұрғыдан алғанда, ақын шығармашылығы түркі тілдері арасындағы ішкі диахрониялық үдерістерді зерттеу үшін таптырмас лингвистикалық дерек көзі болып табылады. Мақала нәтижесінде алынған деректер түркі халықтарының ортақ лексикалық қорының сақталуы мен жойылу себептерін, жеке тілдердегі сөздердің даму бағытын, сондай-ақ әдеби тілдерге тән нормалардың қалайша қалыптасқанын зерделеуге мүмкіндік береді. Жүніс Әміре «Диуаны» сынды ескерткіштердің тілін салыстыра зерттеу арқылы қазіргі түркі тілдерінің арасындағы байланыстарды жүйелі ғылыми негізде анықтауға болатыны дәлелденеді.

*S. Utebekov^a

^a*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0003-3557-6758

(E-mail: senuteb@gmail.com)

*Corresponding author: senuteb@gmail.com

J. Suyinjanova^b

^b*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0003-4036-9016

(E-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.com)

Phono-semantic units in the “Diwan” of Yunus Emre and their continuity in modern Turkic languages

Abstract. This article provides a linguistic analysis of the shared Turkic lexical elements found in the poetic collection Diwan by Yunus Emre (13th-14th century), a prominent figure in Sufi literature who had a significant impact on the cultural life of Anatolian Turks and played a key role in shaping the Turkish literary language. By analysing the written heritage from a period when the Kazakh and Turkish literary languages were not yet fully formed, the study identifies historical and linguistic continuity, as well as phonetic, morphological

Received 06 July 2025. Revised 15 August 2025. Accepted 30 September 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: С. Утебеков, Ж. Сүйінжанова Жүніс Әміре (XIII-XIV ғғ.) дәуіріндегі түрік тілі мен қазақ тілінің фоно-семантикалық сабақтастығы // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 196-213 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-196-213>

For citation: S. Utebekov, J. Suyinjanova Phono-semantic continuity of the Turkish and Kazakh languages in the era of Yunus Emre (XIII-XIV centuries) // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. P. 196-213. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-196-213>

and semantic correspondences between modern Turkic languages through the language of Yunus Emre. The study examines more than fifty words from the 'Diwan' that are considered archaic, dialectal, or vernacular in modern Turkish literary language and have fallen out of use, yet remain actively used in the Kazakh language. It provides comprehensive analysis of the phonetic, morphological and semantic development of these words. Ancient and dialectal forms of Turkish words are compared with their modern Kazakh counterparts, demonstrating their connection to the lexical systems of the Old Turkic, Karakhanid, Khorezm, Kipchak, Karluk and Chagatai periods. Particular attention is given to sound correspondence laws, such as the alternation of $t \sim d$, $\varsigma \sim j$, $j \sim y$, $\ddot{u} \sim e$, $u \sim i$, $g \sim \emptyset$, and $v \sim u$. The presence of the Kipchak and Karluk features, alongside Oghuz elements, in the 'Diwan' suggests that the language of the work is not based on a single dialect, but represents a multi-layered linguistic system. As a medieval representative of Turkic literature, Yunus Emre's language integrates the spiritual content of Sufi poetry, with the shared linguistic heritage, cultural memory and historical continuity of Turkic peoples. These findings facilitate the study of the preservation and loss of the shared Turkic lexicon, the evolution of words in individual languages, and the formation of literary language norms. By comparing the language of literary works such as Yunus Emre's 'Diwan', the interconnections between modern Turkic languages can be determined on a systematic, scientific basis.

Keywords: Yunus Emre, Diwan, ghazal, phono-semantic continuity, Old Anatolian Turkish, Turkish language, Oghuz languages, Kazakh language, Turkic languages, Sufi literature.

С. Утебеков^а

*^аМеждународный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави,
Туркестан, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-3557-6758
(E-mail: senuteb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: senuteb@gmail.com

Ж. Сүйінжанова^б

*^бМеждународный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави,
Туркестан, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-4036-9016
(E-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.com)*

Фоносемантические единицы в «Дивани» Юнуса Эмре и их преемственность в современных тюркских языках

Аннотация. В статье проводится лингвистический анализ общетюркского лексического пласта в поэтическом сборнике «Диван» Юнуса Эмре (XIII-XIV века), выдающегося представителя суфийской литературы, который оказал особое влияние на культурную жизнь анатолийских турок и внёс большой вклад в формирование турецкого литературного языка. Анализируя язык письменных памятников исторического периода, когда казахский и турецкий литературные языки ещё не были полностью сформированы, ставится цель выявить историко-лингвистическую преемственность, фонетические,

морфологические и семантические сходства современных тюркских языков. В процессе написания статьи было выбрано более 50 слов из «Дивана», которые в современном турецком литературном языке считаются архаизмами, диалектизмами или устаревшими словами и вышли из употребления, но при этом активно используются в казахском языке. Эти слова анализируются с лингвистической точки зрения на основе историко-сравнительного метода. Всесторонне исследуется их фонетическое (соответствия звуков, замены, редукция и метатеза) оформление, морфемно-структурный анализ включает рассмотрение исторической эволюции корневых и аффиксальных морфем, а также прослеживается семантическое развитие слова в диахроническом аспекте. Древние и диалектные формы слов, взятых в качестве примеров, сравниваются с их современными формами в казахском языке и демонстрируется их связь с лексическими системами древнетюркской, караханидской, хорезмской, кыпчакской, карлукской и чагатайской времён. Особое внимание в статье уделяется закономерностям звуковых соответствий: например, историческое развитие слова прослеживается через фонетические изменения, отражающие эволюцию звукового состава: $t \sim d$, $sh \sim s$, $zh \sim y$, $y \sim e$, $u \sim ы$, $f \sim \emptyset$, $v \sim u$. Кроме того, смешанное проявление в «Диване» элементов огузского языка наряду с признаками кыпчакских и карлукских языков доказывает, что язык этого произведения основан на многоуровневой лингвистической системе, а не на рамках одного диалекта. Язык Юнуса Эмре как средневекового представителя турецкой литературы отражает не только духовное содержание суфийской поэзии, но и общую языковую систему, культурную память и историческую преемственность тюркских народов. С этой точки зрения творчество поэта является незаменимым лингвистическим источником для изучения внутренних диахронических процессов в тюркских языках. Полученные в результате статьи данные позволяют изучить причины сохранения и исчезновения общего лексического фонда тюркских народов, рассматривается направление эволюции слов в отдельных языках, а также процесс формирования норм, характерных для литературного языка. Обосновывается, что систематическое и научно обоснованное сравнительное изучение языка памятников, таких, как «Диван» Юнуса Эмре, позволяет выявить закономерные связи между диахронией и синхронией тюркских языков.

Ключевые слова: Юнус Эмре, Диван, газель, фоносемантическая преемственность, древнеанатолийско-тюркский, турецкий язык, огузские языки, казахский язык, тюркские языки, суфийская литература.

Kіріспе

Түрік әдеби тілінің қалыптасу тарихында XIII-XVI ғасыр аралығы өте маңызды кезең болып саналады. Түркия түркологиясында «Eski Anadolu Türkçesi» деп аталатын бұл кезеңде Қашқари сөздігінде де біршама атап өтілетін түркі тілдерінің оғыздық ерекшеліктерінің нақты көрінісі байқала бастады. Морфологиялық, фонетикалық және лексикалық жағынан байқалатын бұл тілдік ерекшелік Факих Якут Арслан, Ахмед Факих, Сұлтан Велед, Шеййад Хамза, Ходжа Деххани, Жүніс Әміре, Әбулхайр Руми, Ариф Али, Гүлшехри, Ашык Паша, Ходжа Месуд, Шейхоғлу Садреддин Мустафа, Ахмед-и Даи, Шейхи, Кады Бурханеддин, Эрзурумлу Кады Дарир секілді көптеген қаламгердің шығармалары арқылы кең қанат жайды. Бұл қаламгерлер Анадолыдағы

түрік мырзаларының қолдауына сүйеніп, сол шақта түркілер құрған Газне, Селжүк секілді ірі мемлекеттердің өзінде дін, білім, ғылым тіліне айналған араб және парсы тілдерін ығыстыра отырып, түрік тілінің өркендеуіне орасан зор қызмет етті. Әсіресе, бұлардың ішінде Анадолыдағы сопылық әдебиеттің негізін қалаушы, шайыр Жүніс Әміренің есімі ерекше аталады. Өмір жолы, рухани қызметі Ахмет Ясауи секілді аңыздық деректерге толы Жүніс Әміренің Анадолы тумасы екені айқын болса да, туған жылы, өмір сүрген жері, өмірден озған жылы туралы нақты деректер жоқ, дереккөздер бір-біріне сәйкес келе бермейді. Соңғы деректер мен зерттеулерде оның 1240 жылы Сакария өзенінің бойында дүниеге келіп, алғашқы білімін Конияда Таптук атты бір ғұламадан алған деген болжамдар айтылады. Анадолы, Сирия, Әзербайжан жерлерін аралағандығы, Наллыхан облысына қарасты Эмрем Сұлтан ауданында өмір сүріп, 1320 жылы қайтыс болғандығын жазады (Tatçı, 2013; Akar, 2013). Мазары Эскишехир қаласына қарасты Сарыкөйде (Tatçı, 2013; Güzel, 2003: 375).

М.Татчының берген мәліметіне сүйенсек, «Жүніс Әміре Ұлы Түркістанда Ахмет Ясауиден басталатын хикмет дәстүріне ұқсас илахи жанрында жырлар жазды. Өлеңдерінің кейбірі аруз өлшемімен жазылса, көбісінде буын өлшеміне басымдық беріледі» (Tatçı, 2013; 602). Тілдік жағынан халықтық стильге тән түсінікті, анық, жатық. Дегенмен көркемдік тұрғысынан да қуатты екенін оның қолданған метафоралық, символикалық, образдық, эмоционалды, экспрессивті қолданыстарынан байқауға болады. Ақынның өлеңдерінен оның терең білім иесі екенін, араб-парсы тілдерін жоғары деңгейде білетінін, исламның ережелері мен шариғаттың сүннеттерін жетік түсінетінін, хадистер мен риуаяттарды, ислам және басқа да халықтардың мифологиясын жақсы білетінін, араб, парсы, түркі халықтарының әдебиетіне жатық болғанын, әсіресе поэтика мен поэзия жүйесін жан-жақты меңгергенін анық көруге болады. Ақын сол шақта қарапайым халық арасында ғана қолданылып келе жатқан түрік тілінің әдебиет және мәдениет тіліне айналуына орасан зор үлес қосты. Философиялық ойларымен танылды, түркі мәдениеті мен ислам мәдениетінің біте қайнасуына еңбек сіңірді. Аллаға деген сүйіспеншілікті, пайғамбарға деген сый-құрмет, адамдар арасындағы қарым-қатынасты жырлап, гуманизмді насихаттады. Халықты бірлікке, ынтымаққа шақырады, достыққа үндеді, шындықты айтуды, жүректерден орын алуды, әділеттікті ұстануды, құндылықтарды құрметтеуді үйретті. Сондықтан да оны ғалым Али Акар айтқандай, «Қазіргі кезеңде де Анадолы, Балқан, Әзербайжан, Ирак, Иран, Сирия секілді елдердің түрік тілінде сөйлейтін ауылдарында да құрметтеп, илахилерін жатқа оқиды» (Akar, 2013: 242).

Материалдар және зерттеу әдістері

Жүніс Әміренің «Рисалатун Нусхийе» (1307 ж.) және «Диуан» (1307 ж.) атты өлең жинақтары бар. Сопылық сарында жазылған насихаттар кітабы саналатын алғашқы еңбегі мәснеуи жанрында жазылған 562 бәйіттен тұрады (Akar, 2012: 243; Tatçı, 2013). Кейбір деректерге сүйенсек, бұл еңбектің Сүлеймания кітапханасы, Караман, Яхия Эфенди, Нұросмания, Бурса нұсқалары бар (Datlı, 2014: 639).

Ал «Диуан» еңбегі ғазал дәстүрінде жазылған илахилер (діни-дидактикалық өлеңдер) жинағы болып табылады. Араб әліпбиімен жазылған отыздан аса нұсқасы, латын, грек әліпбилерімен хатқа түскен бірнеше нұсқасы бар (Tatçı, 2013; Köksal, 2014; Uysal,

2022). Еңбек алғаш 1933-1934 жылдары Б.Топрак тарапынан жарияланса, одан кейінгі кезеңдерде А.Гөлпынарлы (Gölpınarlı, 1943), Н. Касым (Kasım, 1969), Ф.К.Тимурташ (Timurtaş, 1972), М.Татчы (Tatçı, 2008), И.Н.Ұйсал (Uysal, 2017) жарияланымдары бірнеше рет жарық көрді.

Мақаламызда М.Татчы тарапынан 2008 жылы жарияланған транслитерациясы негізге алынады. 417 өлең орын алған жинақтың сөздік қорының түркілік қабаты, сөздік құрамы қазіргі түрік және қазақ тілінің әдеби нормасымен салыстырылады, мысалға алынған сөздердің дыбыстық, тұлғалық, мағыналық (фономорфо-семантикалық) ерекшеліктеріне талдау жасау мақсат етіледі. Бұл тұрғыдан алғанда зерт-теу мақаламызда көзделген мақсатқа жету үшін сипаттамалы (конфронтивті), салыстырмалы (синхрониялық), тарихи (диахрониялық), салғастырмалы (контрастивті) әдістер қолданылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жүніс Әміре шығармашылығын алғаш Ф.Көпрүлү ғылыми тұрғыдан зерттеп, «Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar» (1919 ж.) атты еңбегін жариялады. Одан соң ақынның өмірі, шығармашылығы, оған байланысты дереккөздері, Анадолы түріктерінің мәдениетіне үлесі, көзқарастары, дүниетанымы секілді тақырыптарға байланысты көптеген зерттеу жұмыстары жарық көрді. Шығармаларының тілдік және стильдік ерекшеліктері Ф.Көпрүлү, А.Гөлпынарлы, А.Жафороғлу, Э.Гемалмаз, Н.Хажыеминоғлу, Х.Саид, Б.Деде, З.Коркмаз, А.Гүншен, Ф.Тимурташ, Х.Гүнгөр, А.Акар, Э.Үшенмез, М.Өзкан, С.Тезжан, Я.Ақдемир, Т.Ток сияқты ғалымдардың еңбектерінде қолға алынды. Лексикалық қорындағы көнерген сөздер мен Орталық Азия түркілерінің тіліне тән элементтерге алғаш назар аударған ғалым – Ф.Көпрүлү (Köprülü, 1976: 292). Бұл тақырып А.Гөлпынарлының «Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler» (Gölpınarlı, 1934), А.Масаланың «Yunus Emre'de İnsan Sevgisi» (Masala, 1971), А.Жафороғлуның «Yunus Emre'de Arkaik Unsurlar» (Caferoğlu, 1972), Ж.Өзгүр «Yunus Emre'nin Kullandığı Farklı İki Türkçe» (Özgür, 2001), А.Акардың «Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre» (Akar, 2012), Я.Ақдемирдің «Yunus Emre'de Kelime Kadrosu» (Akdemir, 2013) атты мақалаларында, Б.Деденің «Yunus Emre'nin Eserlerinin Tahlili» (Dede, 1990) атты докторлық диссертациясында қарастырылады. Сол секілді Д.Датлының 2013 жылы жарық көрген «Risaletü'n-Nushiye'deki Arkaik Kelimelerin Tespiti ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması» атты мақаласында Жүніс Әміренің «Рисалатун Нусхийесіндегі» 144 көнерген түбірдің тізімін береді (Datlı, 2014). Сол жылы жарық көрген А.Жин мен В.Бабажан да «Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı Üzerine Yeni Bir İnceleme» атты мақалаларында еңбектердің Фатих нұсқасындағы 3502 реестр сөздің ішінен 300-ге жуық архаизмді мысалға келтіріп, олардың Көктүрік ескерткіштері мен «Диуани лұғат-ит түрік» еңбегінде кездесетінін және фонетикалық жағынан да, мағыналық жағынан да еш өзгермегенін атап өтеді (Cin-Babacan, 2013: 63). Бұл нұсқада ғалымның келтірген архаизмдерінің ішінде біздің талдап отырған нұсқада жоқ *dîñci* - тыңшы, *dükel* - түгел, *tutaş* – тұтас секілді сөздер бар екені назар аудартады А.Абдуллаевтың «Yunus Emre ve Azerbaycan Dili» (1991), З.Йылдырым мен Ш.Агхатабайдың жазған «Yunus Emre'nin Söz Hazinesinde Türkmen Türkçesinin Yansımaları» (2022), Шерубай Құрманбайұлы мен Марлен Адидовтың «Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin Dilindeki Türk Lehçeleri

Arası Dilsel Özellikler» (2023) атты мақалаларын ерекше атап өтуге болады. Өйткені бұл мақалалар біздің қолға алып отырған мақаламызбен өзектес бола отырып, Жүніс Әміре «Диуан» еңбегіндегі қазіргі әзербайжан, түрікмен және қазақ тілдеріне тән тілдік көрсеткіштерге байланысты талдау жасайды. Мысалы, А.Абдуллаевтың мақаласында ақынның сөздік қорындағы архаизмдерді мысалға келтіре отырып, бұлардың әзербайжан тілін түрік тілімен байланыстыратын сөздер деп бағалайды (Abdullayev, 1991: 504). Ал З.Йылдырым мен Ш.Агхатабайдың мақаласында қазіргі түрік тілі үшін көнерген сөз ретінде саналатын бірнеше мысалға тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде талдау жасалады. Соның ішінде біздің де мысал етіп алып отырған döy-, kezek, obrıl-, yар-, yort-, yumuş секілді сөздер де кездеседі (Yıldırım-Aghatabai, 2022). Шерубай Құрманбайұлы мен Марлен Адиловтың мақаласында қыпшақ тіліне тән элементтер деп 20 шақты сөзді мысалға келтіреді. Олардың арасында біз мысалға алған geñ, kezek, koduk, ogır, sagınc, sınık, süngük, toyla-, ut-, yort-, yu- сөздерін қарастырады (Kurmanbaiuly, Adilov, 2023).

Қазақ ғылымында Жүніс Әміре шығармашылығын лингвистикалық тұрғыдан талдамақ былай тұрсын, 2021 жылы Жүніс Әміренің 700 жылдығына орай ұйымдастырылған халықаралық семпозиумда түрік тілінде ұсынған М.Ескееваның «Жүніс Әміре мен Абай Құнанбаев шығармаларындағы діни құндылықтар сабақтастығы» (Eskeyeva, 2021), Д.Қамзабекұлының «Юнус Эмре және Шәкәрім: сабақтастық сипаты» (Қамзабекұлы, 2021), Д.Ысқақовтың «Жүніс Әміре мен Абай: Рухани сабақтастық» (Ысқақов, 2022), Г.Қосымованың «Юнус Эмре және Абай: “Сүю” концептісі» (Қосымова, 2022), Ш.Ибраевтың «Юнус Эмре мұрасындағы сопылық мотивтердің Абай поэзиясындағы трансформациясы жайында» (Ибраев, 2024) секілді бірлі-жарым мақаладан өзге талдау жұмысын табу қиын. Негізінен әлемнің көптеген тілдеріне аударылған Жүніс Әміренің өлеңдері 1991 жылдардан бастап басқа да түркі тілдерімен қатар қазақ тіліне де аударыла бастады. «Диуан» жинағы ең алғаш 1996 жылы Ә.Нілібаев аудармасымен жарық көрсе (Нілібаев, 1996), одан соң 2018 жылы М.Отарбаевтың (Отарбаев, 2018), 2020 жылы С.Нұржановтың (Нұржанов, 2020) аудармалары арқылы қазақ оқырмандарымен қауышты.

Талдау

Д.Аксанның берген мәліметіне сүйенсек Жүніс Әміре өлеңдерінің тілдік қабатының 13%-ы кірме сөздерден тұрады (Aksan, 2004: 120). А.Жин мен В.Бабажан шайырдың екі еңбегінде 3502 сөз қолданылғанын, оның 1708-і түркизм екенін, бұған фразалық тіркестерді, идиомаларды қосқанда мұның пайызы 65%-ға жететінін, ал араб тілінің сөздері 22%, парсы тілі 9%, т.б. тілдердің элементі 4%-ды құрайтынын жазады (Çin-Babacan, 2013: 68).

«Диуан» жинағының тілдік қабатына байланысты Я.Ақдемир мынадай статистика ұсынады (Akdemir, 2013: 453).

Түркизм: 1342 / 46,990%

Арабизм: 1063 / 36,429%

Парсизм: 490 / 16,792%

Араб + парсы: 7 / 0,239%

Парсы + араб: 11 / 0,376%

Латын-грек: 3 / 0,102%

Монголизм: 2 / 0,068%

Жалпы: 2918 / 100%

Ал С.Хуршиддің айтуынша, «Диуанда» түркізмдермен салыстырғанда кірме сөздердің саны біршама көп екені, алайда сөздердің қолданылу жиілігі жағынан басқа тілдерге қарағанда түркілік қабатының басымдығы айқын көрінеді (Khourchid, 1991: 105).

Түркизм: 12 926/ 63,8%

Арабизм: 4713/ 23,2%

Парсизм: 2614 / 12,9%

Басқа: 22 / 0,1%

Жалпы: 20275 / 100%

Әрине, Жүніс Әміренің өмір сүрген дәуірін және өлеңдерінің ислам дінін насихаттау, шариғаттың сүннеттерін үйрету мақсатында жазылғандығын ескерсек, араб және парсы кірмелерінің жиі ұшырасуы таң қалатын дүние емес деп ойлаймыз. Ал шын мәнінде Жүніс Әміре Зухал Күлтүрал атап өткендей оғыз тілінің ерекшеліктеріне негізделген түрік тілінің қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан тұлға десек қателеспейміз (Kültüral, 2022: 455).

«Диуан» лексикасының түркілік қабатына келетін болсақ, ақын тілінде қазіргі түрік тілінің әдеби нормасында қолданылатын сөздер мен фразеологиялық тіркестердің басым көпшілігі кездеседі. Сонымен қоса сол кезеңде Анадолыда өмір сүрген басқа да ақын-жазушылар секілді қазіргі түрік әдеби тілінде кездеспейтін архаизмдерді жиі қолданылғанын көруге болады. Ә.Гемалмаз оның өлеңдерінің фонетикалық ерекшеліктерін былай қойғанда, түрік тілінің нормасына ұқсас болғанымен, көне Анадолы тілінің әзербайжан, түрікмен тілдерінен аса айырмашылығы жоғын, сонымен бірге кейде көне түрік тілінің, әсіресе шығыс түркі тілдері тобының, Қарахан дәуірінде жазылған ескерткіштердің іздерін байқауға болатынын атап өтеді (Gemalmaz, 1991: 2). А.Акар да осыған ұқсас «Жүніс Әміре өз өлеңдерінде көне түркі, көне ұйғыр, Қарахан дәуіріндегі түркі тілдерінің лексикалық қорынан қолдана отырып, көне мен жаңаның, Орталық Азия мен Анадолының арасында дәнекерлік қызмет атқарады» деп жазады (Akar, 2012: 61).

Бұл мақаланы қолға алуымызға да осындай пікірлер және Жүніс Әміренің «Диуан» жинағындағы көптеген сөздердің қазіргі түрік тілінің әдеби нормасында қолданылмай, қазақ тілінде кездесуі себеп болған еді.

Сонымен мақаламызда Анадолы өңірінің ортағасырлық ұлы ақындарының бірі Жүніс Әміре «Диуанының» тілінде қолданылса да, Ыстамбұл тұрғындарының тіліне негізделген қазіргі түрік тілінің әдеби нормасынан тыс қалған, яғни түрік тілінің түсіндірме сөздігінде (Türkçe sözlük, 2005) архаизм, диалектизм, халықтық ретінде көрсетілген сөздерді мысалға ала отырып, олардың көне түркі тіліндегі және қазіргі қазақ тіліндегі дыбысталуы мен мағыналық ұқсастықтарына тоқталуды жөн санап отырмыз. Бұл орайда Қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігіне сүйенеміз.

аşıқ - «асығу, аптығу» (ЖӘД, 148/4) < көне түрік. ашуқ- (Малов, 1951: 361) > қаз. асық- (ҚӘТС-II, 57).

ауыт- «айту, сөйлеу» (YED, 16/4) < орх. аут- (Tekin, 1968: 295) > қаз. айту (ҚӘТС-I, 172).

балкі- «жарқырау» (ЖӘД, 233/12). көне қыпш. balkı- (Caferoğlu, 1931: 127) > қаз. балқы- «жұмсақ күйге айналу, еру; (ай, күн жұлдыз) нұрлану, шапақтану; жайнау» (ҚӘТС-II, 686).

bay «бай, мырза, әмір» (ЖӘД, 31/10; 95/18) < орх. bay (Tekin, 1968: 296) > қаз. бай «дәулетті кісі» (ҚӘТС-III, 145).

bayaqı «баяғы, бұрынғы; әлгі» (ЖӘД, 394/12) < көне ұйғ. bayaqı (Caferoğlu, 2011: 36) > қаз. баяғы (ҚӘТС-III, 147-148).

bayı- «баю» (Tatçı, 2008: 349) < көне ұйғ. bayı- (Caferoğlu, 2011: 36) > қаз. байы- (ҚӘТС-II, 608).

döy- «төзу, шыдау» (ЖӘД, 6/4) < Қарахан. töz- (Paçacıoğlu, 2016: 657) > қаз. төз- (ҚӘТС-XIV, 328).

dün «түн» (ЖӘД, 148/10) < көне түр. tün (Малов, 1951: 435) > қаз. түн (ҚӘТС-XIV, 490).

geñ «кең, көлемді» (ЖӘД, 111/2) < көне ұйғ. käng (Caferoğlu, 2011: 105) > қаз. кең (ҚӘТС-VII, 612).

emcek «емізик» (ЖӘД, 152/10) < *emcek > қаз. емшек (ҚӘТС-V, 272).

kayda «қайда» (Tatçı, 2008: 379) < көне ұйғ. kanta (Caferoğlu, 2011: 166) > қаз. қайда?

karak «көздің қарасы, қарашығы» (ЖӘД, 290/2) < көне ұйғ. karag (Caferoğlu, 2011: 167) > қаз. қарақ (ҚӘТС-IX, 325).

kargı «найза» (Tatçı, 2008: 379) < көне ұйғ. kargı (Caferoğlu, 2011: 167) > қаз. қару «ұрыста қолданылатын шабуыл және қорғаныс құралдары» (ҚӘТС-IX, 390).

kezek ~ kezik «кезек, рет» (ЖӘД, 198/1) < көне ұйғ. kezig > қаз. кезек.

koduk «есектің төлі» (ЖӘД, 207/9) < *koduk > қаз. қодық (ҚӘТС-IX, 634).

köy- ~ göy- «күю, жану» (ЖӘД, 313/14) < көне ұйғ. küymek (Caferoğlu, 2011: 118) > қаз. күй-.

köyün- ~ göyün- «күйіну, жану» (ЖӘД, 268/14) < көне ұйғ. köymek «күю, жану» (Caferoğlu, 2011: 118) > қаз. күйін- «әділетсіз іске, жауыздыққа т.б. қарсылықпен ашу-ызаға булығы, кею, ренжу» (ҚӘТС-VIII, 455).

kuş- «құшу, құшақтау» (ЖӘД, 245/5) < көне ұйғ. kuş- (Caferoğlu, 2011: 185) > қаз. құш- (ҚӘТС-X, 461).

nişe «не үшін? қалай?» (Tatçı, 2008: 392) < көне ұйғ. näşä «қанша? неше?; қалай?» (Caferoğlu, 2011: 135) > қаз. неше?».

obril- «опырылу, ойылу, қопарылып түсу» (ЖӘД, 241/8; 291/11) < ДЛТ. оргі «шұқыр, ор» (Atalay, 1986: 440) > қаз. опырыл- «морт қиратылу, омырылу» (ҚӘТС-XI, 712).

örü turmaq «өре тұру» (ЖӘД, 217/10) < орх. ör- «көтеріліс жасау» (Tekin, 1968: 487) > қаз. өре түрегел- / тұр- «бірі қалмай, бәрі орындарынан тұру» (ҚӘТС-XII, 190).

öt- «өту, кешу» (ЖӘД, 290/2) < көне түрік. öt- (Малов, 1951: 497) > қаз. өт- (ҚӘТС-XII, 236).

saşı «той-жиында құтты болсын үшін тәтті, ақша шашу дәстүрі, шашу» (ЖӘД, 372/8) < көне ұйғ. saşığ (Caferoğlu, 2011: 192) > қаз. шашу (ҚӘТС-XV, 302).

sagın- «ойлау, санау» (ЖӘД, 221/7; 158/7) < орх. saqın- «ойлау; жоқтау» (Tekin, 1968: 307) > қаз. сағын- «көруге құмарту, аңсау, үнемі ойлап жүру» (ҚӘТС-XII, 530).

sagınç «қалау, тілек; ой, толғам» (ЖӘД, 212/2) < көне ұйғ. sagınç ~ sakınç «с.м.» (Caferoğlu, 2011: 194) > қаз. сағыныш «аңсаған тілек, құмартқан сезім» (ҚӘТС-XII, 530).

saq «сақ, мұқият» (ЖӘД, 239/11) < көне ұйғ. sak (Caferoğlu, 2011: 194) > қаз. сақ «қырағы, абай, көреген» (ҚӘТС-XII, 550).

sın- «сыну, қирау» (ЖӘД, 244/6) < орх. sın- (Tekin, 1968: 308) > қаз. сын- (ҚӘТС-XV, 509).

sınuk «сынық, сынған» (ЖӘД, 222/6) < ДЛТ. sinuk (Atalay, 1986: 517) > қаз. сынық (ҚӘТС-XIII, 520).

sünük «сүйек» (ЖӘД, 22/4) < орх. süñök (Tekin, 2016: 308) > қаз. сүйек (ҚӘТС-ХІІІ, 395).

şeş- «шешу, босату» (ЖӘД, 194/7) < көне ұйғ. şaşmāk (Caferoğlu, 2011: 217) > қаз. шешу (ХV, 354).

talbın- «талпыну, ерсілі-қарсылы әрекеттер жасау» (ЖӘД, 295/14) < ДЛТ. talpın- (Atalay, 1986: 565) > қаз. талпын- (ҚӘТС-ХІІІ, 669).

tam- «таму, сорғалау, сыздықтау» (ЖӘД, 335/37; 373/14) < ДЛТ. tam- (Atalay, 1986: 566) > қаз. там- (ҚӘТС-ХІІІ, 674).

tañ «аң-таң, таң (қалу)» (ЖӘД, 7/8) < көне ұйғ. tang (Caferoğlu, 2011: 223) > қаз. таң (ҚӘТС-ХІІІ, 697).

tap- «табу; тағзым ету» (273/13) < көне түрік. tap- (Малов, 1951: 426) > қаз. тап- «қолға түсіру; кезіктіру» (ҚӘТС-ХІІІ, 708-709).

tapşur- «тапсыру» (Tatçı, 2008: 405) < көне түрік. tapşur- (Малов, 1951: 426) > қаз. тапсыр- «міндеттеу, жүктеу; бір затты бір адамға өткізу» (ҚӘТС-ХІІІ, 713).

tayın- «таю, тайғанақтау» (Tatçı, 2008: 405) < көне ұйғ. tay- (Caferoğlu, 2011: 229) > қаз. тай- «аяғы (дөңгелегі) сырғанап, тұрған орнынан жылжып кету» (ҚӘТС-ХІІІ, 617).

toy «той, мейрам» (ЖӘД, 327/11) < көне ұйғ. toy (Caferoğlu, 2011: 248) > қаз. той (ҚӘТС-ХІV, 207).

toyla- «тойлау, мерекелеу» (ЖӘД, 327/11) < көне ұйғ. toy (Caferoğlu, 2011: 248) > қаз. тойла- « (ҚӘТС-ХІV, 211).

tuman «тұман; көздің қарауытуы» (ЖӘД, 108/8) < орх. tuman (Tekin, 1968: 311) > қаз. тұман (ҚӘТС-ХІV, 420). Түрік әдеби т.: sis «тұман» (TS: 1777), duman «түтін» (TS: 575).

tütün ~ dütün «түтін» (ЖӘД, 207/9; 294/10) < көне ұйғ. tütün (Caferoğlu, 2011: 260) > қаз. түтін (ҚӘТС-ХІV, 528). Түрік әдеби т.: tütün «темекі жапырағы» (TS: 2022-2023). Салыстыр: tuman.

ugru ~ ugrı «ұры» (ЖӘД, 94/4; 302/7) < орх. оғры (Tekin, 1968: 309) > қаз. ұры (ҚӘТС-ХІV, 743).

ugrula- «ұрлау, біреудің бір затын білдіртпей алып кету» (ЖӘД, 302/7) < ДЛТ. ogrıla- (Atalay, 1986: 425) < көне ұйғ. ogurla- (Caferoğlu, 2011: 140) > қаз. ұрла- (ҚӘТС-ХІV, 737).

ut- «ұту, жеңу, басым түсу» (ЖӘД, 248/20) < көне ұйғ. ut- (Caferoğlu, 2011: 268) > қаз. ұт- (ҚӘТС-ХІV, 766).

yağı «жау, дұшпан» (ЖӘД, 412/22) < орх. енис. yağı (Айдаров, 1995: 147) > қаз. жау (ҚӘТС-ХVІ, 195).

yap- «жабу» (Tatçı, 2008: 413) < көне ұйғ. yap- «жабу; құру, жасау» (Caferoğlu, 2011: 268) > қаз. жап- «бір заттың аузын ашық қалдырмау, бекіту» (ҚӘТС-VІ, 44-45).

yazı «жазық, тегістік» (Tatçı, 2008: 414) < орх. yazık > қаз. жазық (ҚӘТС-V, 551).

yıl- «желу, жорту» (Tatçı, 2008: 415) < көне түрік. yel- (Малов, 1951: 387) > қаз. жел- (ҚӘТС-VІ, 281).

yort- «жорту, желу» (ЖӘД, 151/2) < көне түрік. yorut- (Малов, 1951: 389) > қаз. жорт- (ҚӘТС-VІ, 491-492).

yoyıl- «жойылу, жоқ болу, бастапқы қалпына қайта келу» (ЖӘД, 107/16) < *yogul- > қаз. жойыл- (ҚӘТС-VІ, 2011: 452).

yögrüş- «жүгірісу, ары-бері шапқыласу» (Tatçı, 2008: 416) < орх. yügür- «жүгіру» (Şirin, 2016: 748) > қаз. жүгіріс- (ҚӘТС-VI, 594).

yumış «іс, жұмыс, шаруа, қызмет» (ЖӘД, 223/2) < орх. yumuş (Tekin, 1968: 316) > қаз. жұмыс.

yuvun- «жуыну, шомылу» (ЖӘД, 127/4) < орх. yun- (Caferoğlu, 2011: 305) > қаз. жуын- (ҚӘТС-VI, 529).

Нәтиже

Түрік тілінің түсіндірме сөздігіне сүйенсек, «Диуаннан» алып, қазақ тілімен салыстырып отырған 53 сөздің ешбірі түрік тілінің әдеби нормасында қолданылмайтынын көреміз. Bay, toy, yun-, yel-, üt- секілді кейбір сөздер сөздікте берілсе де олардың архаизм немесе жергілікті сөз екені көрсетілген. Ал қазақ әдеби тілінде де, халық тілінде де бұл сөздер актив түрде қолданылады десек қателеспейміз. Ал морфонологиялық тұрғыдан саралайтын болсақ олардың ішінде bay, bayaq, qarax, kezek, qayda, sak, toy, tuman, balqı-, bayı-, öt-, sagın-, sın-, şeş-, tam-, tap-, toyla-, ut- т.б. секілді сөздер мағыналары жағынан да, фонетикалық жағынан да қандайда бір дыбыс құбылысына ұшырамаған.

Сонымен бірге бір топ сөздердегі дауысты дыбыстарға байланысты кейбір фонетикалық сәйкестіктерді және орын алған фонетикалық құбылыстарды көруге болады. Мысалы:

и ~ е: nişe ~ неше, öri ~ өре, yıl- ~ жел- т.б.

ө ~ ү: köy- ~ күй-, köyün- ~ күйін- т.б.

ұ ~ ы: qodux ~ қодық, köyün- ~ күйін-, sınıx ~ сынық, tapşur- ~ тапсыр-, tütün ~ түтін, yögrüş- ~ жүгіріс-, yuvun- ~ жуын- т.б.

ү ~ е: sünük ~ сүйек

ы ~ ø: ayıt- ~ айт-

ø ~ ы: sagınç ~ сағыныш т.б.

Бұндай сәйкестіктер мен құбылыстарды дауыссыз дыбыстарға байланысты да айтуға болады. Мысалы:

ш ~ с: aşıq- ~ асық-, tapşur- ~ тапсыр-, saçu ~ шашу т.б.

ғ ~ ø: ugru ~ ugrı ~ ұры, ugrula- ~ ұрла-, ugrulık ~ ұрлық т.б.

ғ ~ у: qarğı ~ kargu ~ қару, yağı ~ жау т.б.

д ~ з: döy- ~ төз- т.б.

д ~ т: dün ~ түн, dütün ~ түтін т.б.

ж ~ й: yort- ~ жорт-, yögrüş- ~ жүгіріс-, yumış ~ жұмыс, yuvun- ~ жуын- т.б.

ж ~ ш: emcek ~ емшек т.б.

к ~ т: geñ ~ кең т.б.

н ~ ң: taп ~ таң т.б.

ң ~ й: sünük ~ сүйек т.б.

п ~ б: obrıl- ~ опырыл-, talbın- ~ талпыну т.б.

ч ~ ш: quç- ~ құш-, saçu ~ шашу, sagınç ~ сағыныш т.б.

Аталған бұл фонетикалық сәйкестіктер мен құбылыстар түркі тілдерінің әр дәуірде және әртүрлі аймақтарда жазылған ескерткіштерінің тілін салыстырғанда да жиі кездесіп отыратынын айта кету керек. Яғни мақалада мысалға алынған сөздер қанша жерден қазіргі түрік әдеби тілінде қолданылмайды десек те, бұл сөздердің көбісінің фонетикалық жүйесі оғыз тілдерінің спецификалық ерекшеліктеріне сай келеді. Алайда

әдеби тіл ретінде әлі толық нормаланбағандықтан жүйесіздік те орын алып, әрі оғыз тілдерінің, әрі көне түркі тілінің жүйесін сақтаған басқа түркі тілдерімен үндесетін жерлерін атап өтуге болады. Мысалы, көне түркі тіліндегі анлаут т дыбысы ескерткіш тіліндегі бірнеше сөзде қазіргі оғыз тілдеріндегідей д дыбысына алмасқан. Негізінен көне түркі тілінде д дыбысымен басталатын сөз кездеспейді. Ал «Диуанда» біршама сөз д дыбысымен басталған. Алайда бұл құбылыс жүйелі емес. Яғни, ескерткіште кейбір сөздер барлық жерде т дыбысымен жазылса, кейбірі д дыбысына алмасқан. Сонымен бірге бірнеше сөздің кейбір жерде т дыбысымен кейде д дыбысымен жазылған байқалады. Мысалы:

turak (ЖӘД, 84/1) ~ durak «жер, мекен» (ЖӘД, 245/41) > түрік. durak.
tag (ЖӘД, 364/5) ~ dag «тау» (ЖӘД, 365/14) > түрік. dağ.
togru (ЖӘД, 408/13) ~ dogrı «дұрыс, тура» (ЖӘД, 127/17) > түрік. doğru.
tokuz (ЖӘД, 201/6) ~ dokuz «тоғыз» (ЖӘД, 170/13) > түрік. dokuz.
ton (ЖӘД, 209/10) ~ don «киім» (ЖӘД, 295/18) > түрік. don.
tak- (ЖӘД, 67/9) ~ daq- «тағу» (ЖӘД, 41/15) > түрік. takmak.
tur- (ЖӘД, 88/2) ~ dur- «тұру» (ЖӘД, 124/8) > түрік. durmak.
tal- (ЖӘД, 38/14) ~ dal- «сүңгу» (ЖӘД, 136/3) > түрік. dalmak
tar (ЖӘД, 63/4) ~ dar «тар» (ЖӘД, 274/10) > түрік. dar.
tütün (ЖӘД, 147/11) ~ dütün «түтін» (ЖӘД, 207/9) > түрік. tütün.
togruluk (ЖӘД, 305/9) ~ dogrulık «тыралық» (ЖӘД, 307/7) > түрік. doğruluk.
tog- (ЖӘД, 417/6) ~ dog- «туу» (ЖӘД, 77/4) > түрік. doğmak.
tut- (ЖӘД, 212/9) ~ dut- «ұстау, тұту» (ЖӘД, 226/7) > түрік. tutmak.

Қазақ әдеби тілі көне және орта түркі мәтіндеріндегі т дыбысын сақтаған десек те, т > д алмасуына байланысты мысалдар да аз емес. Мысалы: дағы, дабыс, дала, далбаса, дамбал, даңқ, дарқан, дауыс, де-, делбе, деліқұлы, делір-, деңгей, дейін, дыбыс, дым, ділдар, ділмар, диірмен, доғар-, долы, долық, домала-, домалақ, домпақ, доңғала-, доңыз, доп, дорба, дөң, дөңбек-, дөңбекші, дөңгеле-, дөңгелек, дуадақ, дүркін т.б. (Утебеков, Қыдырбаева, 2024: 157). Сонымен бірге қазақ тілінің говорларында да бұл дыбыстардың тұрақсыздығы байқалады. Мұны ғалымдар әртүрлі болжайды. Ж.Досқараев IX-XI ғасырлардағы оғыз, қыпшақ тілдерінің бір-біріне тигізген әсері деп білсе (Досқараев, 1963: 11), Б. Бекетов т > д алмасуын көрші тілдерінің әсері, д > т алмасуын көне түркі тілдерінің ізсілемі деп бағалайды (Бекетов, 1992: 36).

Көне түркі тілінде в ~ у дыбыстары да анлаут позицияда қолданылмайды. Ал оғыз тілдері тобында bar > var, bar- > var-, ber > ver-, ur- > vur- т.б. сөздерде әртүрлі дыбыс құбылыстарының әсерінен анлаут позицияда в ~ у пайда болған. Бұл құбылыстар Анадолыда жазылған көне түркі ескерткіштеріндегі секілді «Диуанда» да орын алады. Алайда көне түркі тіліндегі ur- «ұру» (ЖӘД, 1/4; 4/13), urıl- «ұрылу» (Tatçı, 2008: 409) етістіктері де «Диуанда» сақталған.

Қорытынды

Оғыз тайпалары әртүрлі саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты Кіші Азия аймағына қоныс теуіп, ықпалын жүргізе бастағаннан кейін түрік тілі өз алдына дербес тіл ретінде жандана бастады. Бастапқыда ауызекі тіл деңгейінде болған ол тіл уақыт өте келе ғылым мен мәдениеттің тіліне айналды. Алайда Қарахан мемлекеті тұсында қалыптасқан әдеби норманың дәстүрлік үрдісі көпке дейін үзілген жоқ. Жүніс Әміренің

шығармаларында да көне түркі және Қарахан дәуіріне тән, қала берді қыпшақ, қарлұқ тілдеріне тән элементтердің молынан кездесуі осыдан болса керек. Әрине, жалпылама алғанда Жүніс Әміренің жырлары фонетикалық, морфологиялық, лексикалық тұрғыдан оғыз тілдерінің ерекшеліктерін толықтай сақтайды. Дегенмен өлеңдеріндегі көптеген сөздердің өзі әдеби тіл ретінде қалыптасуына өмір бойы қызмет еткен түрік тілінің әдеби нормасынан табылмай, қыпшақ текті қазақ тілінде актив қолданылуы және қазіргі түрік әдеби тіліне қарағанда қыпшақ, қарлұқ тілдеріне тән аффикстер мен фонетикалық құбылыстардың кездесуі үзілмей келе жатқан сабақтастықтың жарқын үлгісі болса керек. Бұл түркі әлемінің ортақ ақынының шығармашылығы мен мәдени қайраткерлігін қазақ ғылымында да арнайы, әр қырынан зерттеп, зерделенуін қажет ететіндігін көрсетеді. Яғни, қазіргі түрік әдеби тілінің қалыптасуында жетекші рөл атқарған Жүніс Әміре секілді қаламгерлердің туындыларын тілдік тұрғыдан салыстыра зерттеу арқылы түркі тілдерінің әртүрлі топтарына кіретін түрік тілі мен қазақ тілінің, тіпті кеңірек алсақ, Орта Азия және Анадолы түркілерінің тіл сабақтастығының тарихи үдерістерін анықтау мүмкіндіктеріне ие бола алатынымыз сөзсіз.

Қысқарған сөздер

ДЛТ – Диуани лұғат-ит түрк (Atalay, 1986)

TS – Türkçe Sözlük (2005)

ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық, 2011)

ЖӘД – Жүніс Әміре «Диуаны» (Tatçı, 2008)

Әдебиет

Бекетов Б., 1992. Қарақалпақ қазақтарының тілі. Алматы: Рауан. 128 бет.

Досқараев Ж., 1963. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында. ҚІТ мен ДМ, 5-шығуы.

Ибраев Ш., 2024. Юнус Эмре мұрасындағы сопылық мотивтердің Абай поэзиясындағы трансформациясы жайында. Түркология. № 1(117). Б. 2-11.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Алматы: А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты. 751 б.

Қамзабекұлы Д., 2021. Юнус Эмре және Шәкәрім: сабақтастық сипаты. Түркістан. № 28 (1405). 15 шілде. Б. 1-4.

Қосымова Г., 2022. Юнус Эмре және Абай: “Сүй” концептісі. Абай. № 2. Б. 31-39.

Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР. 452 б.

Нілібаев Ә., 1996. Юнус Эмре. Таңдамалы өлеңдер. Алматы: Нұрлы әлем. 133 б.

Нұржанов С., 2020. Юнус Эмре. Өлеңдер. Нұрсұлтан: Фолиант. 159 б.

Отарбаев М., 2018. Юнус Эмре. Жырлар. Алматы: Ан Арыс. 447 б.

Утебеков С., Қыдырбаева Ү., 2024. «Диуани хикметтегі» кейбір дауыссыз фонема-лардың көне типтік және қазіргі сипаты. Ясауи университетінің хабаршысы, № 1 (131). Б. 149-162.

Ысқақов Д., 2022. Жүніс Әміре мен Абай: Рухани сабақтастық. Uluslararası Yunus Emre Sosyal bilimler dergisi. №5. S. 1-7.

Abdullayev A., 1991. Yunus Emre ve Azerbaycan Dili. Türk Dili Aylık Dil Dergisi. Aralık, Sayı: 480. S. 500-505.

- Akar A., 2012. Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre. Türk Yurdu Dergisi. Sayı: 297. S. 58-61.
- Akar A., 2013. Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken. 336 s.
- Akdemir Y., 2013. Yunus Emre’de Kelime Kadrosu. Turkish Studies. Sayı: 8/9. S. 429-458
- Aksan D., 2004. Türkçenin Söz Varlığı. Ankara: Ünal Ofset. 249 s.
- Atalay B., 1986. Mâhmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 887 s.
- Caferoğlu A., 1931. Ebu Hayyan Kitâb Al-İdrâk Li Lisân Al-Atrâk. İstanbul: Evkaf. 186 s.
- Caferoğlu A., 1972. Yunus Emre’de Arkaik Unsurlar. TDED. Sayı: 10. S. 1-107
- Caferoğlu A., 2011. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu. 320 s.
- Cin A., Babacan V., 2013. Yunus Emre’nin Risaletü’n-Nushiyye’si ve Divan’ı Üzerine Yeni Bir İnceleme. Mediterranean Journal Of Humanities. №III/2. S. 53-69.
- Datlı D., 2014. Risaletü’n-Nushiye’deki Arkaik Kelimelerin Tespiti Ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs. Eskişehir. S. 639-659.
- Dede B., 1990. Yunus Emre’Nin Eserlerinin Tahlili. Doktora Tez. Bursa: Uludağ Üniversitesi. 493 s.
- Gemalmaz E., 1991. Yunus Emre’nin Şiirlerindeki Dil Özellikleri. Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri. 15-16 Ekim. Erzurum. S. 1-6.
- Gölpınarlı A., 1934. Yunus Emre’de Öz Türkçe Kelimeler. Türkiyat Mecmuası. №4. S. 265-280.
- Gölpınarlı A., 1943. Yunus Emre Divanı. İstanbul: Akçağ. 403 s.
- Güzel A., 2003. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. Ankara: Akçağ. 455 s.
- Eskeyeva M., 2021. Yunus Emre ile Abay Kunanbayev Eserlerindeki Dinî Değerlerin Sürekliliği. Yunus Emre’nin Vefatına 700. Yıl Dönümü Anısına Uluslararası Türkçenin Anadolu’da Yazı Dili Oluşu Sempozyumu. 12-14 Temmuz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. S. 585-590.
- Kasım N., 1969. Tam ve Tekmil Yunus Emre Divanı. İstanbul: Marif. 368 s.
- Khourchid S., 1991. La Langue de Yunus Emre contttribution A L’histoire du Turc Pre-Ottoman. Ankara: Atatürk Kültür Bakanlığı. 578 p.
- Köksal M.F., 2014. Yunus Emre Divanı’nın Yeni Bir Nüshası ve Yunus’un Yayınlanmamış Şiirleri. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi. №30. S. 161-192.
- Köprülü F., 1976. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 420 s.
- Kurmanbaiulı Sh., Adilov M., 2023. Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi’nin dilindeki Türk Lehçeleri Arası Dilsel Özellikler. Türk Kültürü ve Hacı Baktaş Veli Araştırma Dergisi. №105. S. 313-333.
- Kültüral Z., 2022. Anadolu’da Türkçenin Oluşumunda Yunus Emre’nin Rölü. Yunus Emre (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri). Ankara: TBMM Basımevi. S. 453-466.
- Masala A., 1971. Yunus Emre’de İnsan Sevgisi. Çağrı Dergisi. №165. 1971. S. 12-18.
- Özgür C., 2001. Yunus Emre’nin Kullandığı Farklı İki Türkçe. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt II. №1. S. 91-103.
- Paçacıoğlu B., 2016. VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı. İstanbul: Kesit. 816 s.
- Tatçı M. 2008., Yunus Emre Divanı. Tenkitli Metin. İstanbul: Turizm ve Kültür Bakanlığı. 706 s.
- Tatçı M. 2013., Yûnus Emre. TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 43. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı. S. 600-606.

- Tatçı M., Gürelli S., 1992. Yunus Emre Bibliyografyası. Ankara: Milli Kütüphane. 104 s.
- Timurtaş F.K., 1972. Yunus Emre Divanı. İstanbul: Kervan Kitapçılık. 370 s.
- Türkçe Sözlük, 2005. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2244 s.
- Uysal İ.N., 2017. Yunus Emre Divanı Karaman Nüshası. İstanbul: Kesit. 499 s.
- Uysal İ.N., 2022. Yunus Emre Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Tek Nüshaya Dayalı Divan Nesirlerinin Gerekliği. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. № 55. S. 1-19.
- Yıldırım Z., Shahrouz A., 2022. Yunus Emre'nin Söz Hazinesinde Türkmen Türkçesinin Yansımaları. 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı. 13-16 Eylül. S. 1213-1220.

Reference

- Beketov B., 1992. Qaraqalpaq qazaqtarynyñ tili [The language of the Qaraqalpaq Kazakhs]. Almaty: Rauan. 128 p. [in Kazakh].
- Dosqaraev J., 1963. Keybir fonetikalıq qubylystar jaiynda [About some phonetic phenomena]. QTT men DM. 5-shyguy. [in Kazakh].
- İbraev Sh., 2024. Yunus Emre Murasyndagy Sopylyq Motiflerdiñ Abay Poeziyasındagy Transformatsiysy Jayında [About the transformation of Sufi motifs in Abai's poetry from the legacy of Yunus Emre]. Turcology. 1(117). 2-11 p. [in Kazakh].
- Qazaq Ądebi Tiliniñ Sözdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. 2011. Almaty: A. Baytursinov Atındağı Til Bilimi Institutı. 752 p. [in Kazakh].
- Qamzabekuly D., 2021. Yunus Emre jane Shakarim: Sabaqtastyq Sipaty [Yunus Emre and Shakarim: nature of continuity]. Turkistan. 28(1405). P. 1-4. [in Kazakh].
- Qosymova G., 2022. Yunus Emre jāne Abay: “Süyü” Kontseptisi [Yunus Emre and Abai: “Love” concept]. Abay. № 2. P. 31-39. [in Kazakh].
- Malov S., 1951. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. Moscow-Leningrad: Akademii Nauk SSSR. 452 p. [in Russian].
- Nilibaev Ä., 1996. Yunsu Emre. Tañdamaly Öleñder [Selected poems]. Almaty: Nurly älem. 133 p. [in Kazakh].
- Nurzhanov S., 2020. Yunus Emre. Öleñder [Poems]. Almaty: Folyant. 159 p. [in Kazakh].
- Otarbaev M., 2018. Yunus Emre. Zhyrlar [Poems]. Almaty: An Arys. 447 p. [in Kazakh].
- Utebekov S., Qydybaev U., 2024. “Diwani hikmetegi” keybir dauysyz fonemalardyñ köne tiptik jāne qazirgi sipaty [Ancient Typical and Modern Character of Some Consonant Phonemes in “Diwani hikmet”]. Iasauı universitetinin habarshysy [Bulletin of Yassawi University], 1 (131). P. 149-162. [in Kazakh].
- Ysqaqov D., 2022. Jünis ämire men Abay: Ruhani sabaqtastyq [Yunis Amire and Abay: spiritual continuity], Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi [International Yunus Emre Journal of Social Sciences], 5. P. 1-7. [in Kazakh].
- Abdullayev A., 1991. Yunus Emre ve Azerbaycan dili [Yunus Emre and the Azerbaijani Language], Türk Dili Dergisi [Journal of Turkish Language]. 480. P. 500-505. [in Turkish].
- Akar A., 2012. Türkiye Türkçesinin Kuruluşu ve Yunus Emre [The Establishment of Turkish in Türkiye and Yunus Emre], Türk Yurdu Dergisi [Turkish Home]. 297. P. 58-61. [in Turkish].
- Akar A., 2013. Türk Dili Tarihi [Turkish language history]. İstanbul: Ötüken. 336 p. [in Turkish].
- Akdemir Y., 2013. Yunus Emre’de kelime kadrosu [Word cast in Yunus Emre], Turkish Studies, Vol. 8/9. P. 429-458. [in Turkish].

- Aksan D., 2004. Türkçenin Söz Varlığı [Vocabulary of Turkish]. Ankara: Ünal Ofset. 249 p. [in Turkish].
- Atalay B., 1986. Mâhmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 887 p. [in Turkish].
- Caferoğlu A., 1931. Ebu Hayyan Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk. İstanbul: Evkaf. 186 p. [in Turkish].
- Caferoğlu A., 1972. Yunus Emre'de Arkaik Unsurlar [Archaic Elements in Yunus Emre]. TDED. 10. P. 1-107. [in Turkish].
- Caferoğlu A., 2011. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü [Old Uyghur Turkish Dictionary]. Ankara: Türk dil kurumu. 320 p. [in Turkish].
- Cin A., Babacan V., 2013. Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı Üzerine Yeni Bir İnceleme [A New Study on Yunus Emre's Risaletü'n-Nushiyye and Divan]. Mediterranean Journal of Humanities. №III/2. P. 53-69. [in Turkish].
- Datlı D., 2014. Risaletü'n-Nushiye'deki Arkaik Kelimelerin Tespiti ve Kelime Türlerine Göre Sınıflandırılması [Detection of archaic words in Risaletü'n-Nushiye and classification according to word types]. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması [Summit of the Wise Men of the Turkic World: Meeting of the Sultans of the Heart]. 26-28 May. Eskişehir. P. 639-659. [in Turkish].
- Dede B., 1990. Yunus Emre'nin eserlerinin tahlili [Analysis of Yunus Emre's poems]. Doktora Tez. Bursa: Uludağ Üniversitesi. 493 p. [in Turkish].
- Gemalmaz E., 1991. Yunus Emre'nin şiirlerindeki dil özellikleri [Language features in Yunus Emre's poems]. Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri [Yunus Emre Symposium Proceedings]. 15-16 October. Erzurum. P 1-6. [in Turkish].
- Gölpınarlı A., 1934. Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler [Pure Turkish Words in Yunus Emre], Türkiyat mecmuası [Journal of Turkology]. 4. P. 265-280. [in Turkish].
- Gölpınarlı A., 1943. Yunus Emre Divanı [Yunus Emre Divan]. İstanbul: Akçağ. 403 p. [in Turkish].
- Güzel A., 2003. Türk halk Edebiyatı El Kitabı [Handbook of Turkish folk literature]. Ankara: Akçağ. 455 p. [in Turkish].
- Eskeyeva M., 2021. Yunus Emre ile Abay Kunanbayev Eserlerindeki Dinî Değerlerin Sürekliliği [The Continuity of Religious Values in the Works of Yunus Emre and Abay Kunanbayev]. Yunus Emre'nin Vefatına 700. Yıl Dönümü Anısına Uluslararası Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Oluşu Sempozyumu [International Symposium on the Formation of Turkish as a Written Language in Anatolia in Memory of the 700th Anniversary of Yunus Emre's Death], 12-14 July. Ankara. P. 585-590. [in Turkish].
- Kasım N., 1969. Tam ve tekmil Yunus Emre divanı [The complete Yunus Emre divan]. İstanbul: Marif. 368 p. [in Turkish].
- Khourchid S., 1991. La Langue de Yunus Emre Contttribution A L'Histoire Du Turc Pre-Ottoman. Ankara: Atatürk Kültür Bakanlığı. 578 p.
- Köksal M.F., 2014. Yunus Emre Divanı'nın yeni bir nüshası ve Yunus'un yayımlanmamış şiirleri [A new copy of Yunus Emre's Divan and Yunus's unpublished poems]. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi [Journal Culture Studies Journal]. 30. P. 161-192. [in Turkish].
- Köprülü F., 1976. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar [The first mystics in Turkish literature]. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 420 p. [in Turkish].
- Kurmanbaiulı Sh., Adilov M., 2023. Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin Dilindeki Türk Lehçeleri Arası Dilsel Özellikler [Linguistic Features Between Turkic Languages in the

works of Abay, Yunus Emre and Ahmad Yasawi]. *Türk Kültürü ve Hacı Baktas Veli Araştırma Dergisi* [Turkish Culture and Hacı Bektas Veli Research]. 105. P. 313-333. [in Turkish].

Kültürel Z., 2022. Anadolu'da Türkçenin Oluşumunda Yunus Emre'nin Rölü. *Yunus Emre (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri)*. [Yunus Emre's Role in the Formation of Turkish in Anatolia. Yunus Emre (His Life-Thoughts-Works)] Ankara: TBMM Basımevi. P. 453-466. [in Turkish].

Masala A., 1971. Yunus Emre'de İnsan Sevgisi [Love of Humanity in Yunus Emre]. *Çağrı Dergisi*. №165. P. 12-18 [in Turkish].

Özgür C., 2001. Yunus Emre'nin Kullandığı Farklı İki Türkçe [Two different Turkish used by Yunus Emre], *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* [Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences]. II. 1. P. 91-103. [in Turkish].

Paçacıoğlu B., 2016. VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı [Vocabulary Between the 7th and 16th Centuries]. İstanbul: Kesit. 816 p. [in Turkish].

Tatçı M., 2008. Yunus Emre Divanı. Tenkitli Metin [Yunus Emre Divan. Critical text]. İstanbul: Turizm ve Kültür Bakanlığı. 706 p. [in Turkish].

Tatçı M., 2013. Yûnus Emre. TDV İslâm Ansiklopedisi [TDV Islamic Encyclopedia]. 43. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. P. 600-606. [in Turkish].

Tatçı M., Gürelli S., 1992. Yunus Emre Bibliyografyası [Yunus Emre Bibliography]. Ankara: Milli Kütüphane. 104 p. [in Turkish].

Timurtaş F.K., 1980. Yunus Emre Divanı [Yunus Emre Divan]. İstanbul: Kervan Kitapçılık. 370 p. [in Turkish].

Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. 2005. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2244 p. [in Turkish].

Uysal İ.N., 2017. Yunus Emre Divanı Karaman nüshası [Yunus Emre Divan Karaman copy]. İstanbul: Kesit. 499 p. [in Turkish].

Uysal İ.N., 2022. Yunus Emre Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Tek Nüshaya Dayalı Divan Nesirlerinin Gerekliği [The current status of Yunus Emre Studies and the Necessity of Divan Prose Based on a Single Copy]. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* [Selcuk University Journal of Turkish Studies]. 55. P. 1-19. [in Turkish].

Yıldırım Z., Shahrouz A., 2022. Yunus Emre'nin Söz Hazinesinde Türkmen Türkçesinin Yansımaları [Reflections of Turkmen Turkish in Yunus Emre's vocabulary]. 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı [Proceedings Book of the 9th International Turkology Congress], 13-16 September. P. 1213-1220. [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Утебеков Сенбек, PhD, түрік филологиясы кафедрасы, филология факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Саттарханов көш., 29, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58139973900

Сүйінжанова Жанар, филология ғылымдарының кандидаты, түрік филологиясы кафедрасы, филология факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Саттарханов көш., 29, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56258579500

Information about authors:

Utebekov Senbek, PhD., Department of Turkish Philology, Faculty of Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, 29 B. Sattarhanov Str., Turkistan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58139973900

Suyinjanova Janar, Candidate of Philological Sciences, Department of Kazakh Philology, Faculty of Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, 29 B.Sattarhanov, Turkistan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 56258579500

Сведения об авторах:

Утебеков Сенбек, PhD, кафедра турецкой филологии, факультет филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, ул. Б.Саттарханов, 29, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58139973900

Сүйінжанова Жанар, кандидат филологических наук, кафедра казахской филологии, факультет филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, ул. Б.Саттарханов, 29, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 56258579500

Авторлық үлес:

С. *Утебеков* мақаланың негізгі идеясын, тұжырымдамасын және мақсатын айқындады, ескерткіштің тілдік бірліктерінің тарихи-мәдени талдауын жасады.

Ж. *Сүйінжанова* мақаланы талқылау, қайта саралау жұмыстарына қатысты, мақаланы рәсімдеуге, метадеректердің аударылуына үлес қосты. Авторлар мақаланың барлық аспектілері бойынша тең дәрежеде жауапты болып саналады.

Authors' Contributions:

S. *Utebekov* identified the idea, concept and objective of the article, and provided a historical-comparative analysis of the linguistic units of the manuscript.

J. *Suyinjanova* participated in the discussion and revision of the article, contributing to the translation of metadata and the formatting of the manuscript. The authors share equal responsibility for all aspects of the paper.

Вклад авторов:

С. *Утебеков* определил основную идею, концепцию и цель статьи, дал историко-сравнительный анализ языковых единиц памятника.

Ж. *Сүйінжанова* принимала участие в обсуждении и пересмотре статьи, вносила вклад в перевод метаданных и оформление статьи. Авторы несут равномерную ответственность за все аспекты статьи.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

The concept of “happiness” in Turkic languages: A linguocultural approach (based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish)

Z.B. Kulmanova

Michigan State University, East Lansing, USA

ORCID: 0000-0001-8791-032X

(E-mail: kulmanov@msu.edu)

ARTICLE INFO

Keywords:

Turkic languages, concept, happiness, linguoculturology, cognitive linguistics, cross-cultural comparison, metaphorical model, proverbs, idioms, cognitive module, emotion.

IRSTI 16.01.24

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-214-232>

ABSTRACT

This article examines the national and cultural specificity of the concept of 'happiness' in Turkic languages, taking a linguistic, cultural, and cognitive approach. Adopting a qualitative research approach, it aims to reveal the interconnection between language, culture and worldview by analyzing how the concept of 'happiness' emerges in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkish. The study is based on the theory of conceptual metaphor (Lakoff and Johnson, 1980) and a comparative-interpretative linguocultural approach. The analysis is based on proverbs and idioms in the Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, and Turkish languages, which belong to different branches of the Turkic language family. This allows us to identify common and differing linguistic and cultural representations of the concept of 'happiness' in various Turkic traditions. The study's primary objective is to reveal the conceptual structure, semantic field, metaphorical models, and cultural representations inherent in lexemes denoting 'happiness' in Turkic languages. It covers three main areas: an etymological review of key terms (e.g. *baqyt*, *mutluluk*, *bakıt*); a linguistic and cultural interpretation, based on paremiological materials and idiomatic expressions; and a comparative analysis of metaphorical models. The paremiological analysis revealed that, in most Turkic cultures, happiness is generally viewed as a blessing or an external gift, originating from the will of God or fate. The most frequent metaphors include images of 'light', 'birds', 'luck', and 'gift' reflecting the common cultural perception of the impermanence of happiness. For instance, Kazakh and Turkish proverbs often depict happiness as transient, 'fleeting' or 'coming and going', depending on a person's spiritual or social harmony. Studying the concept of 'happiness' from linguistic and cultural perspectives reveals that the historical and philosophical worldview and traditional way of life of Turkic peoples play an important role in its formation. In a nomadic lifestyle, ideas about happiness

are based on harmony with nature, respect for elders, and humility before fate. Islam has also had a significant influence; in the Muslim worldview, true happiness is understood as spiritual peace and the attainment of Allah's favor. For example, the following expressions are widespread among Kazakhs: 'Sabyr tubi – sary altyn' and 'Qanagat – qaryn toygizar', in which happiness is associated with patience, contentment and spiritual maturity. For many Turkic peoples, happiness is not a personal achievement or an atmosphere of external comfort, but rather a harmonious existence with nature, family and God. In conclusion, the study emphasizes that the concept of 'happiness' is firmly rooted in the cultural consciousness of the Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkish peoples, acting as both a linguistic phenomenon and a sign of national identity, collective values, historical experience and cultural worldview. This study contributes to a deeper understanding of the cultural semantics of these languages, demonstrating how language constructs and preserves cultural representations of the world.

З.Б. Кульманова

Мичиган мемлекеттік университеті, Ист-Лансинг, АҚШ

ORCID: 0000-0001-8791-032X

(E-mail: kulmanov@msu.edu)

**Түркі тілдеріндегі «Бақыт» ұғымы: лингвомәдени зертеу
(қазақ, қырғыз, өзбек және түрік тілдері негізінде)**

Аннотация. Мақалада түркі тілдеріндегі «бақыт» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі лингвомәдени және когнитивтік тұрғыдан қарастырылады. Сапалық зерттеу парадигмасына сүйене отырып «бақыт» ұғымының түркітілдес қоғамдардағы құрылымын зерттеу арқылы тіл, мәдениет және дүниетаным арасындағы байланысты анықтауды көздейді. Зерттеу әдіснамасы ретінде Лакофф пен Джонсонның (1980) концептуалдық метафора теориясы мен салыстырмалы және интерпретативтік лингвомәдени тәсілдер қолданылған. Талдау қазақ, қырғыз, өзбек және түрік тілдерінің мақал-мәтелдері мен идиомаларына сүйенеді, бұл тілдер түркі тілдері отбасының әртүрлі тармақтарына жатады. Олардың зерттелуі «бақыт» ұғымының түркі дәстүріндегі ортақ және өзіндік лингвомәдени бейнелерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі мақсаты – түркі тілдеріндегі «бақыт» лексемасының концептуалдық құрылымын, семантикалық өрісін, метафоралық үлгілерін және мәдени репрезентацияларын ашып көрсету болып табылады. Зерттеу үш негізгі бағытқа: негізгі терминдердің этимологиялық шолуына (мыс., бақыт, мутлулук, бакыт), паремиологиялық материалдар мен тұрақты тіркестер негізіндегі лингвомәдени интерпретацияға және метафоралық үлгілерді салыстырмалы талдауға шоғырланған. Паремиологиялық материалдарға сүйенсек,

Received 06 July 2025. Revised 05 August 2025. Accepted 29 September 2025. Available online 30 December 2025.

For citation: Z.B. Kulmanova The Concept of “Happiness” in Turkic Languages: A Linguocultural Approach (Based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish) // Turkic Studies Journal. 2025. T. 7. № 4. P. 214-232. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-214-232>

түркі мәдениеттерінің басым көпшілігінде бақыт – Құдайдың еркімен немесе тағдырмен келетін сый ретінде қабылданады. Ең жиі кездесетін метафоралар – нұр, құс, сәттілік, сый. Бұл бақыттың киелі әрі сырттан келетін болмыс екенін білдіреді. Мысалы, қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде бақыт жиі ұшып кететін немесе белгілі бір рухани не әлеуметтік үйлесіммен келетін уақытша құбылыс ретінде сипатталады. «Бақыт» концептісін лингвомәдени тұрғыдан зерттегенде, түркі халықтарының тарихи-философиялық дүниетанымы мен дәстүрлі өмір салтының маңызды рөл атқаратынын байқауға болады. Мысалы, көшпенді өмір салтында табиғатпен үйлесімде өмір сүру, үлкенге құрмет, тағдырға мойынсұну – бақыт ұғымының іргетасы болып табылады. Ислам дінінің әсері де зор: мұсылмандық түсінік бойынша, нағыз бақыт – рухани тыныштық пен Алланың разылығына жету. Бұл көзқарастар тілде көрініс тапқан: «Сабыр түбі – сары алтын», «Қанағат – қарын тойғызар» сияқты мақалдарда бақыт материалдық емес, рухани тұтастықпен өлшенетіні аңғарылады. Сондай-ақ, түркі әдебиетінде бақыт жиі әділ патша, дана адам, не болмаса жомарт қоғам бейнесінде көрініс табады. «Бақыт» концептісі түркі халықтарының мәдени санасында тек тілдік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық болмыс, ұжымдық құндылықтар, тарихи тәжірибе және дүниетанымдық құрылымдардың көрінісі ретінде орныққан. Бұл жұмыс түркі дүниесінің мәдени семантикасын түсінуге ықпал етіп, тілдің мәдени дүниетанымды қалай жасақтайтыны мен сақтайтынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркі тілдері, концепт, бақыт, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, мәдениетаралық салыстыру, метафоралық модель, мақал-мәтелдер, идиомалар когнитивтік модуль, эмоция.

З.Б. Кульманова

Мичиганский государственный университет, Ист-Лансинг, США

ORCID: 0000-0001-8791-032X

(E-mail: kulmanov@msu.edu)

Концепт «Счастье» в тюркских языках: лингвокультурный подход (на материалах казахского, кыргызского, узбекского и турецкого языков)

Аннотация. В статье в лингвокультурологическом и концептуальном аспектах рассматриваются национально-культурные реалии концепта «счастье» в тюркских языках. Исходя из верифицированной научной парадигмы, автор статьи пытается определить взаимосвязь языка, культуры и картины мира, которые проявляются в концепте «счастье» в казахском, киргизском, узбекском и турецком языках. Методологическую основу исследования составляют сравнительно-концептуальный подход и теория концептуальной метафоры (Лакофф и Джонсон, 1980). Анализ основан на пословицах и идиомах казахского, кыргызского, узбекского и турецкого языков, которые принадлежат к разным группам тюркской языковой семьи (кыпчакской, кыргызско-кыпчакской, карлукской и огузской соответственно). Такой выбор позволяет выявить как общие, так и различающиеся лингвокультурные репрезентации концепта «счастье» в различных тюркских традициях.

Цель исследования – раскрыть концептуальную структуру, семантическое поле, метафорические модели и культурные представления, заключённые в лексемах,

обозначающих «счастье» в тюркских языках. Исследование охватывает три основных направления: этимологический обзор ключевых терминов (например, *baqyt*, *mutluluk*, *bakıt*), лингвокультурную интерпретацию на основе паремиологических материалов и устойчивых выражений, а также сравнительный анализ метафорических моделей. Паремиологический анализ показал, что в большинстве тюркских культур счастье воспринимается как благословение или внешний дар, как нечто, исходящее от воли Всевышнего или судьбы. Наиболее частотные метафоры репрезентируют образы «света», «птицы», «удачи» и «дара», отражающие общее культурное представление о непостоянстве счастья. Например, в казахских и турецких пословицах счастье часто описывается как нечто временное, «летающее» или «приходящее и уходящее» в зависимости от духовной или социальной гармонии человека. Важную роль в формировании концепта «счастье» играют историко-философское мировоззрение и традиционный образ жизни тюркских народов. В кочевом укладе жизни представления о счастье основаны на идеях гармонии с природой, уважения к старшим и смирения перед судьбой. Существенное влияние оказал и ислам: в мусульманской картине мира истинное счастье понимается как духовное спокойствие и обретение благоволения Аллаха. Например, у казахов широко распространены парамии: «Сабыр түбі – сары алтын», «Қанағат – қарын тойғызар», где счастье ассоциируется с терпением, довольством и духовной зрелостью. Для многих тюркских народов счастье — это не личное достижение или внешняя атмосфера комфорта, а гармоничное существование с природой, родом и Всевышним. Автор статьи приходит к выводу, что концепт «счастье» прочно укоренён в культурном сознании четырёх тюркских народов — казахского, кыргызского, узбекского и турецкого, выступая не только как языковое явление, но и как знак национальной идентичности, коллективных ценностей, исторического опыта и культурной картины мира.

Ключевые слова: тюркские языки, концепт, счастье, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, межкультурное сравнение, метафорическая модель, когнитивный модуль, пословицы, поговорки, эмоции,

Introduction

The concept of happiness has been central to philosophical and societal reflection across cultures throughout history. It is a deeply personal and nuanced experience, often situated at the intersection of inner peace, pleasure and a sense of purpose in life. As Anna Wierzbicka (2004) observes, 'Happiness is a culturally formed concept that cannot be understood without reference to the worldview and social norms of a particular community' (Wierzbicka, 2004: 36). Although happiness appears to be a universal human emotion, its definitions, expressions and underlying values are influenced by particular linguistic and cultural contexts.

In Turkic-speaking communities, for example, happiness is closely tied to conventional worldviews, religious beliefs and ancient collective practices. Each society within the Turkic world has its own unique interpretation of happiness. Language plays a pivotal role in this system, serving not only as a means of expressing emotional states, but also as a vessel for cultural memory and continuity. Through idiomatic expressions, proverbs, and traditional metaphors, languages such as Kazakh, Turkish, Kyrgyz, and Uzbek hold and transmit culturally embedded notions of happiness. This perspective is grounded in the belief that language not

only reflects emotional experiences, but also actively shapes how people understand and pursue them. For instance, 'baqyt' in Kazakh or 'mutluluk' in Turkish signify more than just happiness. They carry specific cultural connotations, including affiliation with fate (tağdyr), divine will, familial harmony, and material stability. Therefore, a linguocultural approach to the study of happiness in Turkic languages not only recognises the variety of emotional expression, but also the deeper cultural logic that informs emotional life. Understanding how happiness is expressed through language can contribute to a richer understanding of cultural psychology, emotional cognition and interethnic communication. It sheds light on how members of Turkic societies experience, describe and strive for happiness within their personal cultural narratives.

Along with other multidimensional conceptualisations of reality, happiness is conditioned by national concepts and cultural values, which differ substantially from one society to another. Investigating the relationship between language and culture helps us to understand how different groups think about and define happiness, and how this concept is maintained and passed down through language models. In analysing the way concepts such as happiness and other abstractions are structured in the human mind. One obtains a clearer idea of what cultural conceptual architecture encompasses.

This study focuses on the structure and cultural development of happiness in different Turkic languages. Drawing on comparative linguocultural analysis, It compares language and culture to reveal how happiness is expressed in Kazakh, Turkish, Kyrgyz and Uzbek words, sayings and proverbs. The study examines the ideas, metaphors, and meanings of happiness, and how these reflect shared values and morals within Turkic-speaking groups. Drawing on knowledge from the fields of cognitive linguistics, cultural studies and paremiology, this study sheds light on how emotions are encoded in language and structured by cultural contexts. The emotional experience of happiness, for example, is not universal, but is instead heavily influenced by a group's historical past, religious beliefs, and social values. The article demonstrates that, within the Turkic cultural setting, happiness is more than just a psychological or individual experience. Rather, it is a linguistically embedded, culturally constructed experience. By focusing on how happiness is conceptualized and expressed in Turkic linguistic cultures, the study aims to raise awareness of the cultural logic that governs emotional life, thereby contributing to cross-cultural sensitivity in language and emotion studies. The scientific novelty of this study lies in its comprehensive analysis of the concept of 'happiness' in the phraseology of Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkish. It identifies semantic differences between languages and demonstrates how historical and cultural factors shape the ethnocognitive understanding of happiness.

Materials and research methods

This study is grounded in a qualitative research paradigm, enabling a thorough evaluation of the internal structure, semantic layers and cultural foundations of the concept of happiness in Turkic languages. A linguocultural and cognitive-comparative approach has been adopted as the methodological framework through which to investigate the linguistic aspects of happiness and its conceptualization in Turkic-speaking communities. The study focuses on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkish. These languages were selected as they represent different branches of the Turkic language family, enabling us to identify both common and divergent features in the understanding of the concept of 'happiness'. They also share similar cultural

and religious backgrounds, primarily within the Islamic tradition. Kazakh is used as a point of reference; the other languages are used for comparison and to identify common features or national variations in interpretation.

The research materials consist of linguistic data from collections of proverbs and idiomatic expressions in the aforementioned languages, with examples drawn from Suiyerkul and Chakyroglu (2014), Madayev (2010), Tezcan Aksu, Akalın and Toparlı (2023), Qazaqtyn Etnografiyalıq Kategorialary, Ugymdar Men Ataularynyn Dasturly Zhuyesi (2011), Sadalova (2002) and Sevortyan (1974). This study examines happiness using Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson, 1980). This helps us to identify metaphors and symbols associated with happiness. Common metaphors such as 'light', 'bird', 'fate's gift', and 'divine blessing' appear in various Turkic languages. By examining proverbs, this study provides insight into the cultural aspects of expressing, preserving, and transmitting happiness through the Turkic language and culture.

Research background

Although the concept of happiness is perceived differently across cultures, it has been widely studied from cognitive linguistic, intercultural communication and psycholinguistic perspectives, particularly in terms of its meaning and conceptual structure. A few studies have attempted to reveal the universal and cognitive basis of happiness as a concept. Prominent researchers in this field include Anna Wierzbicka, Cliff Goddard and Zhengdao Ye. Wierzbicka has conducted comparative studies on the concept of happiness in different languages. Based on the Natural Semantic Metalanguage (NSM) theory, she argues that the English term 'happiness' has no direct equivalent in many other languages. In her view, 'What English speakers call "happiness" is not a universal human concept. It is culturally constructed and shaped by individualistic ideology' (Wierzbicka, 2004: 36). Her work highlights the culturally embedded nature of emotional concepts and emphasizes the limitations of assuming universal definitions across linguistic boundaries. Building on the same NSM framework, Cliff Goddard and Zhengdao Ye have conducted comparative studies on the representation of emotional concepts such as 'happiness' and 'pain' in various languages. Their research includes semantic explications in English, Chinese, French, Malay and other languages, offering detailed cross-cultural comparisons of how these deeply personal experiences are expressed and understood (Goddard & Ye, 2014).

The concept of 'baqyt' in the Kazakh language is deeply ethnolinguistic in origin and reflects national values. It is often strongly associated with communal, familial and traditional cultural values. In her work, S. Abdramanova emphasizes the close link between the concept of 'baqyt' and the Kazakh worldview. She analyzes the notion of happiness through commonly used metaphors, idiomatic expressions, and proverbs, noting: "In the Kazakh understanding, happiness is linked to spiritual harmony, inner peace, and well-being... This is reflected in the semantic fields of words like 'heart', 'luck', and 'fate'" (Abdramanova, 2022). In her 2023 monograph published by Brill, Abdramanova further explores the concept of "heart", revealing its semantic and conceptual ties to happiness, joy, and the inner world (Abdramanova, 2023). Similarly, B. Suiyerkul and A.K. Chakyroglu offer a comparative ethnolinguistic analysis of the verbal representations of happiness and unhappiness in Kazakh proverbs and sayings (Suiyerkul & Chakyroglu, 2014).

In contrast, within English-speaking cultures, happiness is more often associated with psychological well-being, personal achievement, and self-actualization. R. McLellan and colleagues (McLellan et al., 2022) have examined youth perceptions of happiness in Kazakhstan using both emic (culture-specific) and etic (universal) frameworks. Likewise, E.B. Hajdukova and her co-authors have studied cross-cultural understandings of happiness, analyzing how the concept evolves and is interpreted within specific cultural contexts (Hajdukova, Winter, & McLellan, 2017).

Research into the concept of happiness is also a key area of study in Russian linguocultural research. Karaulov introduced the idea of the conceptsphere, emphasizing that every culture maintains key concepts through language (Karaulov, 1987). E.A. Stefanova has also made a valuable contribution to this field by examining the metaphorical representations of happiness in Russian and English and identifying significant cultural differences in the expression and understanding of the concept (Stefanova, 2019).

Research into the concept of happiness in Turkic languages is grounded in a rich ethnolinguistic and cognitive foundation. Key resources such as the four-volume Ethnolinguistic Dictionary of the Kazakh Language and the Kazakh-Russian Phraseological Dictionary with Ethnolinguistic Interpretation offer extensive documentation of lexical units, idioms and proverbs that capture local notions of well-being. Z.K. Derbisheva's monograph, *Fundamentals of Linguocognitive Comparison of Languages* (2020), offers a comparative framework analyzing the word 'Bakyt' in relation to the Kyrgyz language, highlighting its universal and culture-specific features.

These works collectively lay the groundwork for comprehending the semantic and cognitive dimensions of happiness in Kazakh and related Turkic languages. However, the current study aims to build upon this body of knowledge by identifying novel patterns and cross-linguistic insights that remain unexplored.

Analysis

According to the traditional understanding, *baqyt* is a special gift or opportunity given by the Creator to an individual. It is the fulfilment of a person's goals and aspirations and the attainment of prosperity. It also refers to the special feeling of joy that indicates one has achieved happiness. In the Kazakh worldview, the durability of *baqyt* is primarily associated with wisdom. (Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Names, 2011: 738).

The Kazakh word *baqyt* (happiness) is part of the broader Turkic lexical heritage and traces its origin to the Old Turkic root “*baq*”, combined with the productive noun-forming suffix “-yt/-it”. In Old Turkic, “*baq*” conveyed a cluster of meanings such as “blessing”, “luck”, “abundance”, “success”, and “divine favor”. According to Severtian (1974), “*baq*” in ancient Turkic sources denoted goodness, fortune, blessing, and prosperity. In the Orkhon-Enisei inscriptions (8th century), it appears with meanings such as “state prosperity” and “the grace of Heaven (Tengri)”. The Tonyukuk and Bilge Qaghan inscriptions often mention “*baq*” along with “*qut*”. “*Qut*” is like a blessing or good luck from the gods. This illustrates how they believed the gods granted good fortune to individuals and groups. In the traditional Turkic worldview, ‘*baq*’ is not just a personal feeling or mindset, but a culturally significant concept that encompasses both individual and societal well-being. It is closely related to sacred assets, particularly Tengri (the Sky God), as well as to ethical and moral living. Only those who are virtuous and righteous, and who live in harmony with their community, are

believed to deserve true and lasting 'baq'. This notion is embedded in numerous expressions from Kazakh oral culture, such as: *qutty meken* (a blessed homeland), *qut daryǵan jer* (land graced with sacred energy), *baq qonǵan shańyraq* (a household upon which fortune has descended). The word *baqyt* and its derivatives appear in various forms across other Turkic languages. For example, in Kyrgyz, *bakyt* means “happiness”, and *baktuu adam* refers to a happy or fortunate person. Common phrases include *bakyt quşu* (the bird of happiness) and *bakty bar adam* (one who has luck). In Tatar, *bähet* denotes “happiness”, and *bähetle* means “fortunate” or “happy”. Proverbs like *Bähet – sabırda* (Happiness lies in patience) reflect ethical dimensions similar to Kazakh usage. In Uzbek, the term *baxt* means “happiness”, and expressions like *baxtli hayot* (a satisfied existence) or *baxtli inson* (a glad person) are broadly used. Uzbek additionally shares the idea of *baxt qushi* (the chook of fortune), highlighting symbolic continuity. In Modern Turkish, the time period *baht* (of Persian-Arabic beginning) is used more often than not to mean “fate” or “good fortune”, whilst *mutluluk* is the same old phrase for “happiness”. However, lines of the older idea remain in expressions like *bahtı açık insan* (a person with open/favorable fate) and *baht dönmesi* (alternate of fortune).

In ancient Turkic cosmology, happiness was considered a sacred gift from *Tengri*, the Sky God, closely linked with *kut*, or spiritual-moral vitality (Tekin, 1968). A person possessing *kut* was morally upright and in harmony with both society and nature, whereas losing it led to spiritual and social imbalance. This moral dimension is reflected in Kazakh, “*Baqyt jurekten*” (happiness depends on the purity of the heart). With the spread of Islam, happiness incorporated the Arabic concept of *sa‘āda*, emphasizing inner peace, ethical conduct, and alignment with divine will. In Uzbek literature, happiness is described as “*qalb tinchligi va Alloh roziligida bo‘lish*” (peace of heart and God’s satisfaction) (Madayev, 2010), while Turkish proverbs, such as “*Mutluluk paylaştıkça çoğalır*” (happiness multiplies when shared) (Türk Atasözleri Sözlüğü, 2007), underline the importance of social harmony. Among northern Turkic peoples with shamanistic traditions, happiness retained a cosmic and communal dimension. Words such as *sakhtyga* (Khakass, “clarity, brightness”) and *kuunak* (Altai, “joyful, harmonious state”) (Sadalova, 2002) emphasize balance with nature, ancestral spirits, and community. These examples demonstrate that while the core idea of happiness is recognized across Turkic languages, its verbalization and cultural encoding vary depending on historical, religious, and ecological contexts, highlighting the deeply ethnocultural and cognitive nature of the phenomenon (Derbisheva, 2020).

In Turkic mythological and poetic traditions, *baq* is frequently personified as a living, autonomous force. Phrases such as *baq qonu* (fortune has arrived), *baq ushu* (fortune has flown away), or *baq ayyrılı* (loss of fortune) depict *baq* as a bird-like entity, echoing the image of the bird of happiness. The Kazakh proverb *Baq qonǵan er oñalar, baq taıǵan er tonalady* (a man blessed with fortune prospers; a man abandoned by fortune is stripped of everything) exemplifies this worldview.

In Kazakh culture, the concept of *baqyt* is often evoked in relation to spiritual entities such as *Qyzyr Ata*, *Arwaq* (ancestral spirits), or *Kieli qut* (sacred grace). Such associations further underscore the perception of happiness as not only emotional or material but spiritual in essence, a cosmic gift that one must be worthy of receiving. Expressions like: *Baq qonu* – (Fortune arrived), *Baq taidy* (Fortune turned away), *Baq bermedi* – (he/she was not granted divine favor) convey the belief that happiness is not fully within human control, but rather, comes from beyond, from Heaven, destiny, or the spirits. Phrases such as 'baqytty jan' (lucky person) and 'baq ashyldy' (happiness came to be) demonstrate a sense of inner and social

harmony. This suggests that happiness is not just a gift; it can also manifest when one is in tune with their culture and morals.

In Kazakh sayings, *baqyt* is often seen as a mysterious and random force. It's difficult to grasp, fleeting, and under the control of fate. Many idioms and proverbs reinforce the idea that happiness is not something you can work for.

Consider the following examples: *Baqyt qusy qondy* (The bird of happiness has landed) – a metaphor for sudden, unearned good fortune. *Baqyt köktemgi bult siyaqty, ol körgeñ tüstey, usqan qustay öte shyğady* (happiness is like a spring cloud – like a dream, like a flying bird, it quickly passes). *Baqyt shybyn siyaqty – birde gülge qonady, birde könge qonady* (happiness is like a fly – it may land on a flower, or on dung). *Baq adassa, batpaqta qonady* (if fortune is lost, it lands in the mud). *Baq tazdyñ basyna, pushiqtyñ murnyna qonady* (fortune lands on a bald man's head or on a crooked nose). *Baqyttyñ közi soqyr: ne tazğa, ne aqly azğa qonady* (happiness is blind – it may land on a fool or someone undeserving). *Baq keide taýyp qonady, keide aýyp qonady. Taýyp qonsa, eskertedi, aýyp qonsa esirtedi* (sometimes fortune lands correctly and teaches; sometimes it lands wrongly and deceives).

These vivid metaphors contribute to the broader concept of *baq* as an unpredictable, almost living force, a grace from above that cannot be earned or held onto. The recurring motif of the bird (*qus*) is particularly symbolic, emphasizing the transient, fragile and elusive nature of happiness. It may also appear suddenly, but vanish just as quickly. Such phraseological units suggest that happiness is not entirely within an individual's control. Expressions such as '*Baq taidy*' (fortune turned away) and '*Baq bermeidi*' (was not granted fortune) imply a theological or cosmological basis, namely the idea that *baq* is connected to *jazmysh* (destiny), which is predetermined and external. Conversely, phrases such as '*Baqytyn taptı*' (found happiness) suggest that, although happiness is elusive, it can be discovered through moral living, family harmony, or meaningful labor.

The cultural encoding of *baqyt* in proverbs also reveals a strong connection to collectivist values and spiritual ideals. For example: *Baqyt bailyqta emes, birlikte* (happiness is not in wealth, but in unity) emphasizes communal well-being over material success. *Baq qonsa – baqyr tastan nur shashar* (if fortune arrives, even a dull stone will shine) conveys the transformative power of grace. *Qūdaı baq bergenge, aqyl da, dāulet te qonady* (to the one whom God has granted fortune, wisdom, and wealth will follow) reinforces the sacred origin of *baq*.

Similar expressions exist in other Turkic languages, reinforcing the cross-cultural understanding of happiness as an external, divine, or fate-bound force. For instance, In Kyrgyz, *Bakyt qushu keldi* (The bird of happiness has come) mirrors the Kazakh image. In Tatar, *Bähet keşe kütelmägändä kilä* (Happiness comes when it is least expected) highlights its suddenness. And in Uzbek, *Baxt kutilmagan paytda keladi* means good comes unexpectedly, which shows they have a similar belief that things are kind of predetermined.

For many Turkic peoples, happiness is not a worldly state of ease or personal accomplishment, but rather an inner harmony with nature, family and God. This philosophy stems from the nomadic and collectivist origins of Turkic culture, in which individual well-being is inextricably linked to communal and cosmic harmony. In Kazakh society, '*baqyt*' (happiness) is closely connected with patience, gratitude and self-control – virtues that promote spiritual and social balance. Proverbs such as "*Sabyr tübi – sary altyn*" (the end of patience is gold) and "*Qanağat – qaryn toiyğazar*" (contentment fills the stomach) express the idea that true happiness arises from inner peace and self-control rather than material wealth. In Kyrgyz

tradition, the concept of bakt also embodies patience and moral resilience. Proverbs like “*Sabyrdyn tübü – sary altyn*” (the end of patience is gold) and “*Yrys – el menen*” (prosperity is with the people) emphasize the interconnection between personal and communal happiness. The term yrys in Kyrgyz means both “blessing” and “happiness,” linking it to divine grace and moral behavior. In Uzbek, happiness (baxt) is often seen as a divine gift or the favor of fate: “*Baxt – Yaratganning inoyati*” (happiness is the Creator’s grace) and “*Shukr qilgan – baxt topgan*” (he who is grateful finds happiness) show that gratitude and humility lead to well-being. In Turkish culture, happiness (*mutluluk*) is viewed as inner peace and moral purity rather than material abundance. Proverbs such as “*Kanaat eden mutlu olur*” (he who is content is happy) and “*Sabreden derviş muradına ermiş*” (the patient dervish attains his desire) reflect a Sufi understanding of happiness as a spiritual state achieved through patience and submission to God’s will. Thus, in the four Turkic languages: Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkish, which represent the Kipchak, Kyrgyz-Kipchak, Karluk and Oghuz branches respectively, happiness is conceptualized as moral and spiritual harmony. Proverbs reveal that, in the Turkic worldview, happiness is not a fleeting emotion, but rather the result of patience and gratitude, as well as living in accordance with divine and social order.

These proverbs are not just old bits of wisdom; they are like cultural books that preserve and pass on national ideas. They inform us that, in Kazakh and other Turkic cultures, happiness is akin to spiritual balance, a gift from a higher power, and is tied to doing what is right and maintaining order. Based on this paremiological and textual material, several core cognitive models of 'baqyt' emerge, which will be analyzed further in the following section.

1. Cognitive Model: Happiness as “Qut” or “Näsip”. In the Kazakh conceptual framework, happiness is often understood through the lens of “qut” (sacred grace or divine aura) and “näsip” (heaven-sent portion or allotment). These terms reflect the idea that happiness is not always earned, but rather a form of divine benevolence. This concept aligns closely with a broader Turkic view, in which the sacred and the worldly are interwoven.

The proverb “*Baq qaida barasyń? – Baғы jańğańğa baramyn*” (where are you going, happiness? – I go to the one whose fortune is rising) illustrates the idea that happiness gravitates toward the morally or spiritually deserving. Similarly, “*Quty bar jigittiń isi oń bolar*” (the one blessed with qut will succeed) indicates that grace, or qut, predestines a person for prosperity. Such expressions also appear in other Turkic languages. In Kyrgyz, for example, the word nasip appears in the phrase “*Nasibin bergen Alla*” (God has granted his share), signifying divine providence. In Uzbek, the saying “*Har kimga nasib qilgan rizq bor*” (everyone has their destined sustenance) reflects a shared notion that happiness, livelihood, and success are preordained.

Kazakh expressions such as ‘*Baq qonsa, tas ta soileidi*’ (‘when fortune arrives, even the stone speaks’) and ‘*Qutty qonaq kelse, qoi egiz tabady*’ (‘when a blessed guest arrives, even the sheep give birth to twins’) emphasize the transformative, almost miraculous nature of ‘baq’. In these expressions, ‘baq’ and ‘qut’ are not only portrayed as spiritual essences, but also as agents capable of altering the physical world. This cognitive model of happiness emphasizes the passive role of the individual as a vessel to receive happiness rather than as its main architect. Phrases such as ‘*Täńir bergen baqty pende tartyp ala almaydy*’ (‘no one can take away the happiness given by God’), ‘*Asqan sululıqtan az ǵana baqyt artyq*’ (‘a little happiness is worth more than great beauty’) and ‘*Taýdaı talab bergense, barmaqtaı baq ber*’ (‘Better a fingertip of fortune than a mountain of ambition’) further consolidate the idea of happiness

as a resource dispensed by God – rare, unpredictable and more valuable than physical gifts or intellectual capacities.

2. Cognitive Model: Happiness as “Light” or “Radiance”. In poetic and literary traditions throughout Turkic cultures, happiness is often depicted as a moderate radiance or luminous glow. This metaphor highlights the spiritual nature of happiness and its connection to emotional well-being and moral virtue.

In Kazakh, the phrase “Kózime baqtyń nury úrildi” (tears of happiness welled in my eyes) poetically links emotion and radiance, portraying happiness as something that shines from within. Similarly, “Baqyt degen – nurlı kóńil, arym taza ómirim” (happiness is a radiant soul and a life of pure conscience) equates happiness with moral integrity and inner luminosity. Other expressions, inclusive of “Baqyttyń shýaǵyna bóleńdi” (bathed in the radiance of happiness) or “Núrly kúnimdey baqyt” (happiness like my vibrant day), evoke warm temperature, beauty, and religious comfort. These metaphorical constructions suggest that, in this worldview, happiness is not achieved through material gain, but through emotional and moral harmony.

Similar imagery exists in other Turkic languages. In Turkish, “Mutluluk içten gelen bir ışıktır” (happiness is a light that comes from within) reflects a similar conception of happiness as a radiant inner radiance. In Kyrgyz, “Baktuu adam nur chachat” (a happy person spreads light) reflects the same belief that emotional radiance is a sign of well-being. In this model, happiness appears to be both aesthetic and existential: it is a lightness of being, calmness of mind, and a purity of soul. It is also implicitly social. A person who is “radiant” with happiness uplifts those around them, reflecting the communal values embedded in Turkic cultures.

3. Cognitive Model: Happiness as “Mūrat / Asu / Climbing to Heights”. In some texts, happiness is conceptualized as climbing a mountain, conquering great peaks or achieving one's life goal ('mūrat'). In this model, baqyt (happiness) is associated with spiritual ascent, noble aspirations and a sense of purpose in life. For instance, “Baqyt – qol jetpes shyń emes, júrekpen tabatyn shyń” (happiness is not an unreachable peak, but one found with the heart), portrays happiness as requiring emotional depth rather than physical achievement. 'Baqyt asuyn ekiniń biri baǵyndyra almaıdy' (not everyone can conquer the peak of happiness) portrays happiness as an aspirational state that must be earned through a process of striving. Although this model emphasizes personal striving and progress, baqyt is still depicted as an external entity, a distant objective rather than an internal state.

In Kyrgyz, happiness is often linked to purpose and destiny, as in the phrase 'bakyt – Maksatyna jetken adamdyn abaly' (happiness is the state of someone who has achieved their goal). Similarly, the Uzbek word saodat (prosperity/blessedness) is traditionally associated with fulfilling one's destiny (taqdir), particularly in religious or poetic contexts. In Turkish, metaphorical expressions such as 'mutluluga giden yol' (the road to happiness) and 'zirveye ulasmak' (reaching the summit) echo the mountain imagery of life's challenges and internal aspirations. These cross-Turkic examples demonstrate that happiness is generally considered to be the outcome of moral, spiritual and emotional achievement rather than a given state.

4. Cognitive Model: Happiness as “Health, Family, and Material Wealth”. In Kazakh culture, a widely accepted cognitive model presents happiness as being dependent on health, family and material well-being. One of the most well-known proverbs states: “Birinshi bailyq – densaılyq, ekinshi bailyq – aq jaılyq, úshinshi bailyq – on saulyq” (the first wealth is health, the second wealth is a pure spouse [symbolized by the white headscarf], and the third wealth is livestock), positioning health as the foundation of happiness, followed by family

harmony and material security. Another proverb says: “Tórteýi túgeldiń tóbesinde úi bar, tórteýi túgel bolmasa – kúii bar” (one whose four values are complete lives in harmony; if not, they suffer). Here, the “four values” are often interpreted as wisdom, health, children, and property (sometimes also as a faithful spouse, contentment, health, and faith). These values together form the holistic image of happiness in traditional Kazakh society. Family is often at the center of this understanding. For example: “Ata – asqar ta’y, ana – baýyryndaғы bulaq, bala – jaғasyndaғы quraq” The saying 'The father is a lofty mountain, the mother a spring beneath it, and the child the reeds along its banks' illustrates the familial hierarchy and emotional roles: the father as a protector, the mother as a source of compassion, and the child as a symbol of future hope. 'Bala – adamnyń baýyr eti' (a child is the flesh of one's being) highlights the deep emotional and cultural value placed on children. 'Baq qonatyn adamnyń uly epti, qyzy kórikti bolady' (the one blessed with fortune will have a clever son and a beautiful daughter) shows that prosperous offspring are seen as a sign of divine favor. Even physical well-being is metaphorically equated with happiness in poetic traditions. The zhyrau (traditional Kazakh poets) expressed this vividly: "Eki kóziń oñana – Jakut emei nemene? Eki qolyń oñana – Baqyt emei nemene?!" (If your hands are healthy, is that not happiness?!). If your hands are healthy – is that not happiness?!", equating the vitality of one's senses and body with true happiness. In this model, baqyt is rooted in tangible aspects of life, such as physical health, familial harmony and material sufficiency, all of which are considered blessings that contribute to a fulfilling human existence.

Turkish proverbs such as 'Saglik varlik, varlik saglikla olur' ('wealth is health; wealth is possible through health') reflect the prioritisation of health as the foundation of happiness. Similarly, 'Ev alma, komşu al' (don't buy a house, buy a neighbour) highlights the importance of harmonious social and familial environments. In Uzbek, the phrase 'Farzand – ko'ngil shodligi' (a child is the joy of the heart) reflects the deep emotional investment in family as a source of happiness. In Kyrgyz, the phrase 'baylyk emes, yntymak – bakyt' (not wealth, but harmony is happiness) indicates that social and family cohesion are considered more important than material gain. Happiness is often defined across Turkic languages through a combination of communal, bodily and economic well-being, forming a culturally rich and interconnected framework.

5. Cognitive Model: Happiness as “Mutual Respect and Unity”. In traditional Kazakh oratory, 'baqyt' (happiness) is usually described in terms of interpersonal harmony, respect and social concord. It is more of a shared public mood than an internal state. A well-known folk saying beautifully illustrates this: 'Baqyt – qolğa qonğan qus. Bailyq – qolğa ústağan buz. Qus úship ketedi, muz erip ketedi, dúnieniń qyzyғы sizben biz’ (happiness is a bird that lands in your hand; wealth is ice you hold in your hand; the world's wonder is you and me). Wealth is ice you hold in your hand. The bird flies away and the ice melts, but true joy in life is found in meaningful relationships with others”. This proverb portrays happiness not in possessions or status, but in meaningful relationships between people. Other proverbs emphasize this collective, relational nature of happiness: 'Jyrtq jerdi jel tabar, shyn baqty el tabar' (the wind finds the torn cloth; true happiness finds the community) suggests that true happiness resides in national unity and social harmony. 'Yntymak bar jerde baqyt bar' (where there is unity, there is happiness) and 'Tatu údiń baqty tasyr, Araz údiń yrysy qashar' (a peaceful home is full of happiness; a quarrelsome home lacks prosperity) further emphasize this idea. These sayings reflect the deeply rooted belief that happiness is sustained through yntymak (unity)

and *sılastyq* (mutual respect). In this model, *baqyt* is a product of the community and shared values, rather than the pursuit of individual happiness.

Similar values are placed on social cohesion and mutual respect in Turkish expressions such as “*Birlikten kuvvet doğar*” (strength comes from unity) and “*Huzurlu aile, mutlu hayat*” (peaceful family, happy life). In Kyrgyz, ‘*Birinci baylyk – yntymak*’ (the first wealth is unity) and ‘*El yagyn – baqtyn kayrasy*’ (good neighbours are the source of happiness) reinforce the idea that social harmony is key to happiness. Uzbek proverbs such as ‘*Oila tinchligi – baxt kaliti*’ (family peace is the key to happiness) also echo this communal perspective.

6. Cognitive model: Happiness as ‘Power or social status’. In another model, *baqyt* is linked to *bilik* (power), authority and high social status. Certain proverbs convey the idea that happiness or fortune can elevate even the most ordinary individual to a position of influence: ‘*Shybynnyñ basyna baq qonsa, Samuryq kelip salem beredi*’ (‘If a fly is blessed with fortune, even the Samruk bird will greet it’) and ‘*Basyna túrymtai baqyt qonsa, Samuryq qyzmet eter panasynda*’ (‘If fortune lands on a small bird’s head, even the mighty Samruk will serve it’). These proverbs demonstrate that when someone is blessed with *baqyt*, even the powerful show deference. Happiness is equated with social elevation. Other expressions highlight the conditional and unstable nature of such happiness: ‘*Baqy taıǵan adamdy túsin it qabar*’ (A person who has lost their fortune will be bitten by a dog even while riding a camel) and ‘*Basyna baq qonarda, elden asqan danasyñ*’ (When fortune smiles upon you, you seem wiser than all). When fortune leaves you, you return to your true self). When it leaves, you return to your true self). These sayings reflect the transient nature of happiness based on power, showing how quickly one’s social image can change with the presence or loss of fortune. The proverb, ‘*Ózi qara bolsa da, Baq daıletın saı bolsa, Jer jarady qańqyly*’ (Even if a person is of humble origin, if they are blessed with fortune and wealth, their voice will echo across the land), implies that fortune – here represented by ‘*baq*’ (fortune) and ‘*däulet*’ (wealth) – can transform a person’s societal standing regardless of their background. In this context, happiness is not an internal, spiritual state, but an external status connected with social power, riches, and honor. Although transitory and contingent, it can completely redefine one’s destiny.

In Turkish, the idea of happiness being linked to status is reflected in sayings such as ‘*Şans kapıyı çalınca*’ (‘When luck knocks on the door’), which implies social advancement through good fortune. Kyrgyz proverbs such as ‘*Baktyty koldon al*’ (Take happiness by hand) emphasise seizing social advantage, while Uzbek expressions such as ‘*Boylık baxtning kalitidir*’ (Wealth is the key to happiness) connect wealth and happiness directly. Across Turkic cultures, the idea of happiness as social power and status is widely recognized, yet it is often considered fragile and impermanent.

7. Cognitive Model: Happiness as ‘Labor and Knowledge’. In Kazakh cosmology, happiness (*baqyt*) is also considered the natural result of relentless effort and intellectual development. Here, humans are not passive recipients of fortune, but active agents who find happiness through unceasing toil, education and self-improvement. *Baqyt* is never viewed as an arbitrary favor of luck, but rather as the fair reward for purposeful endeavor. This concept is reflected in proverbs such as: ‘*Baqyt kılty – eńbekte*’ (the key to happiness lies in hard work) and ‘*Eńbek pen baqyt egiz*’ (labor and happiness are twins). These proverbs both confirm the direct relationship between work and personal satisfaction. Intellectual capacity is also essential in achieving enduring happiness. Cognitive competence also plays a crucial role in securing lasting happiness. ‘*Aqyl qonbaǵan zhigıtke baqyt ta qonbaıdy*’ (wisdom and happiness go hand

in hand), and 'Bílím – baqtyn zhermetin qazyǵy, bılımsız baq – aldakimniń azyǵy' (knowledge is the stake that holds happiness in place; happiness without knowledge is someone else's gain). These expressions suggest that wisdom and education are the foundations of lasting happiness. Without them, fortune is fragile and fleeting. Intellectual and communicative competence are also linked to happiness: 'Bas – baq, aýyz – darbaza, söz – samal' (the head is happiness, the mouth is a gate, and the word is a breeze).

In this poetic metaphor, intellect (bas), expression (söz), and communicative grace are valued as core enablers of well-being. The metaphor suggests that a wise mind and eloquent speech are essential for a fulfilling life. According to this model, happiness is not an elusive or external force, but rather the logical consequence of merit, diligence and acquired knowledge. The individual is empowered – the master of their own destiny, actively forging their path to happiness through meaningful work and intellectual development.

Turkish proverbs such as 'Emek olmadan yemek olmaz' ('No food without labor') and 'Bilgi mutluluğun anahtarıdır' ('Knowledge is the key to happiness') illustrate the close relationship between effort, knowledge, and happiness. Similar values are underscored in Kyrgyz sayings such as 'Eñbek – baqtyn asası' (labor is the basis of happiness) and 'Bilim – baqtyn tushtuk chyraghy' (knowledge is the lamp of happiness). Uzbek proverbs such as 'Mehnat baxt kalitidir' (Labor is the key to happiness) further confirm this widespread cultural model among Turkic peoples.

Results

The representation of the concept of 'happiness' in the Kazakh language is rooted in the historical development, worldview and national psychology of the Kazakh people. Although the notion is considered the most precious ideal in Kazakh, qualitative research has revealed that its linguistic expression, semantic structure and conceptual models differ significantly from those of other languages. The ontological knowledge of happiness, or its cognitive foundation, varies from culture to culture. In Old Turkic inscriptions, such as the Orkhon-Yenisei texts, 'baq' meant 'qut' (divine grace), state felicity, or God's grace. This study identified seven distinct cognitive models of 'happiness' in Kazakh, based on an analysis of proverbs, idioms, common expressions and culturally embedded phrases. In the Kazakh worldview, happiness is perceived as a divine, spiritual, and mysterious gift. It is often associated with fate, 'qut' (divine blessing), and sacred power. Here, people tend to see themselves as recipients rather than creators. In the Kazakh language, happiness is considered to come from outside, from God, fate, or destiny. It is described as something that comes and goes suddenly and has a mystical and unstable nature. Happiness is seen as light, a blessing, a bird, a guest, a gift of fate and abundance. Emphasis is placed on collectivism, tradition and spiritual values, such as family, unity, health, descendants and divine blessing. According to the Kazakh cultural concept, a person must be worthy of happiness, but cannot control or attain it by their own willpower. Rather, happiness is a spiritual reward conditioned by moral and ethical behavior.

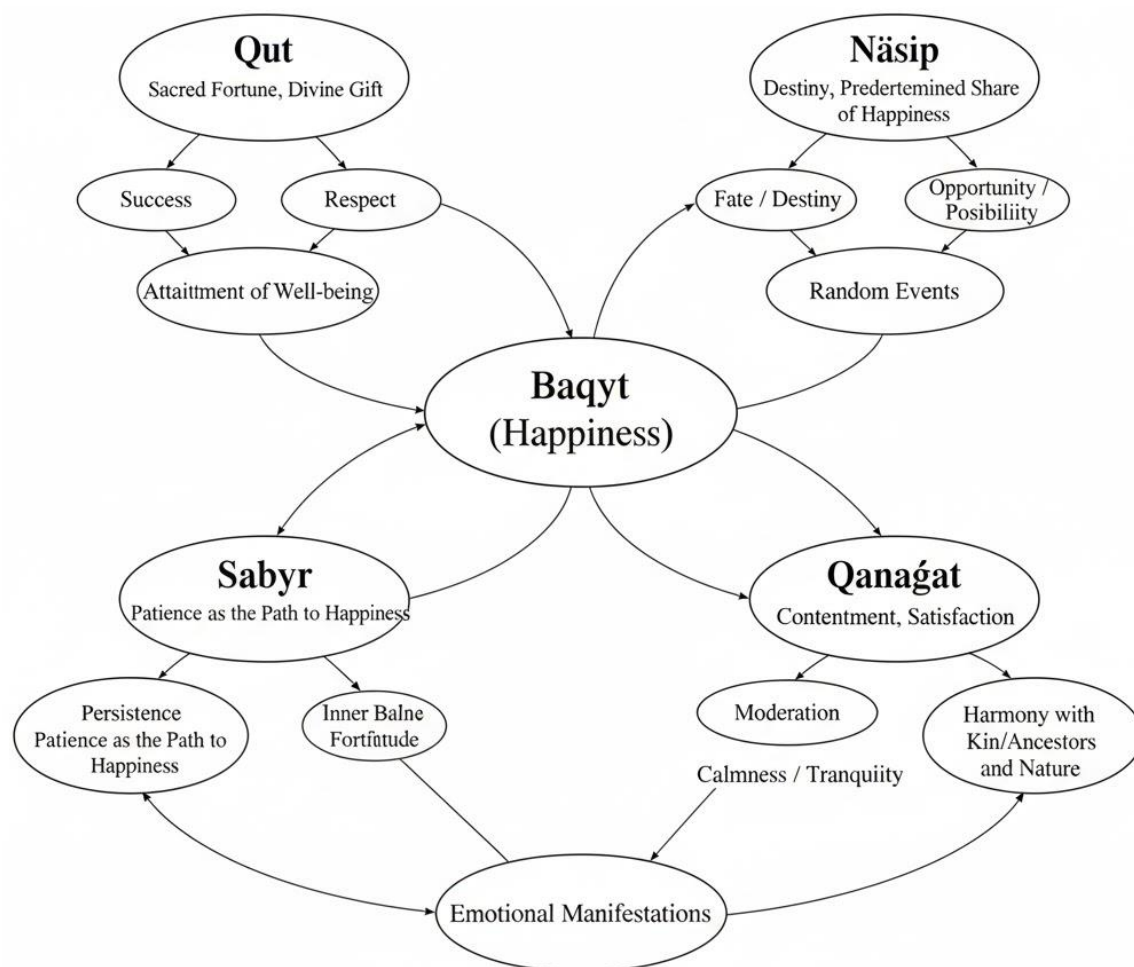

Fig. 1. Cognitive Representation of Baqyt (Happiness). (Z.B. Kulmanova).

1-сур. «Бақыт» ұғымының когнитивтік репрезентациясы. (З.Б. Құлманова).

Рис. 1. Когнитивная репрезентация понятия «Бакыт» (Счастье). (З.Б. Кулманова).

The cognitive representation of 'Baqyt' illustrates the concept of happiness in Kazakh and Turkic cultures. It is a combination of divine favor, personal virtues and social harmony. At its core is Divine Grace (Qut/Näsip), reflecting the belief that happiness is a gift from the Creator. Living ethically, being patient and cultivating wisdom can help to make happiness last. Strong relationships with family and community are vital for emotional well-being. While material comfort and a stable livelihood contribute to life satisfaction, they are balanced with spiritual and moral values. Good health enables people to fully enjoy life, and cultural expressions such as proverbs and sayings pass these ideas of happiness on from one generation to the next. In Kazakh society, however, 'happiness' can also be attributed to status, power, or prestige. Here, happiness is something that enhances one's status, giving one power over others and commanding respect and authority. In this case, it is the possession of *happiness* that makes the subject powerful, and happiness is normally perceived as a privileged and lucky gift. This dual understanding reflects the blend of spiritual and moral values with a social and collective orientation that is characteristic of traditional Kazakh thinking.

Turkic parallels:

In Kyrgyz, 'baktuu' means 'happy' and 'bakt' means 'happiness'. Similar to the Kazakh language, happiness is often seen as a blessing and a matter of fate. The idea that happiness is linked to divine favor and moral behavior is also shared. In Tatar, 'bähet' (happiness) and 'bähetle' (happy) reflect a similar notion of happiness as fortune and blessing. Expressions such as 'Bähet – Allahnıñ büläge' (happiness is a gift from God) highlight the sacred nature of happiness. In Uzbek, the word 'baxt' refers to both happiness and fate. Proverbs such as 'Baxt – Xudoning marhamati' (happiness is God's mercy) emphasize its divine origin. Happiness is often viewed as destiny or a blessing bestowed upon the worthy. In Turkish, the older term 'baht' refers more to fate or destiny, while 'mutluluk' is the modern equivalent of happiness and is more connected to inner satisfaction. Turkish proverbs such as "Bahtın açık olsun" (May your fortune be bright) imply a strong link between happiness and fate, good fortune or divine will. Additionally, expressions such as 'Birlikten kuvvet doğar' (strength comes from teamwork) reflect the communal and social nature of happiness, which is consistent with Kazakh values. These examples illustrate that, throughout Turkic cultures, happiness (baqyt/baht/bakt) is often understood as a gift from above, inseparable from moral characteristics, harmony within the community, and spiritual equilibrium. It transcends the emotional experience of any individual, embedding itself deeply in collective values, destiny and sacred culture. The concept of 'happiness' (baqyt/baht/bakt) in Kazakh and other Turkic languages has ancient cultural and religious roots. It is predominantly considered a divine, fated, and communal phenomenon rather than a purely personal emotional state.

The figure below summarizes the seven key cognitive models of happiness identified in Kazakh and reflected across several Turkic languages through proverbs, idioms and cultural expressions.

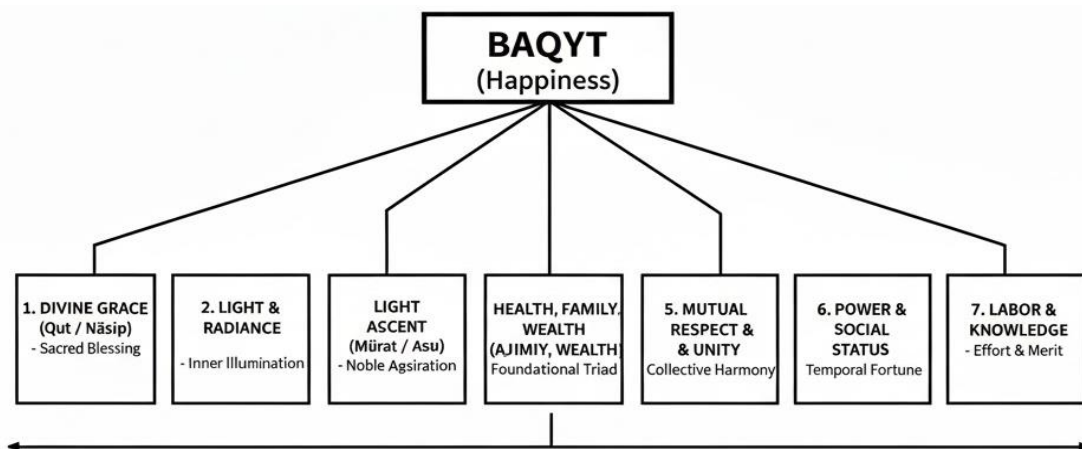

Fig. 2. The Seven Cognitive Models of Baqyt (Happiness). (Z.B. Kulmanova).

2-сур. «Бақыт» ұғымының жеті когнитивтік моделі. (З.Б. Құлманова).

Рис. 2. Семь когнитивных моделей «Бакыт» (Счастье). (З.Б. Кулманова).

This model illustrates the multidimensional nature of 'Baqyt' (happiness) in the Kazakh and wider Turkic worldview. Rather than being a single, fixed state, it is understood as the integration of seven distinct yet interconnected cognitive models derived from oral traditions and linguistic practices. The model is hierarchically structured, with *Baqyt* at its apex and branching into seven core elements that collectively define individual and communal

well-being. These elements range from divinely granted gifts (Grace/Fate) and personal accomplishments (Labor/Knowledge) to social harmony (Unity).

The divine and fate-driven perspective dominates Kazakh and broader Turkic cultural knowledge, in which happiness is considered a blessing or gift from a higher power (e.g. Tengri or God). Happiness is often described as light, a bird, or a sacred guest, symbolizing its elusive, brief, and non-secular nature. The social and communal aspect is surprisingly emphasized, with happiness being seen as rooted in solidarity, mutual respect, and family harmony. In some Turkic languages, including Kazakh and Tatar, happiness is associated with power and social status, highlighting the cultural significance of status and recognition. Labor and knowledge are recognized as practical paths towards happiness, emphasizing the value of effort and expertise in achieving well-being. Across Turkic cultures, happiness remains deeply intertwined with moral conduct, destiny, and cultural values, setting it apart from more individualistic, psychological interpretations found elsewhere.

Conclusion

Although happiness is a universal phenomenon, the way people define it varies drastically based on culture, language and history. In Turkic societies, happiness is not just an inner state of mind or something one can seek. It is much deeper and more social. It stems from a nomadic way of life, nature worship, and a strong connection to religion, family, and society. Old Turkic literature, such as the Orkhon inscriptions, used the word 'baq', meaning 'qut', which refers to sacred grace or divine favor. This offered religious legitimacy, protection and harmony from forces above humans. Even in modern Turkic languages such as Kazakh, Kyrgyz and Uzbek, the concept of joy has a mystical or sacred implication. It can be bestowed by fate, ancestors, or God, and it can disappear as quickly as it appeared. In Turkic languages in general, happiness is often described as a bird, a guest, or a beam of sunlight. Such metaphors demonstrate how fleeting and unpredictable it can be. However, they also highlight what is of the greatest importance: family, proximity, health, children, peace and moral living. Sayings such as the Kyrgyz Bailyk emes, yntymak – baqyt (not wealth, but unity is happiness) require no interpretation. The idea that happiness is found in harmony, not riches, speaks volumes. This is in stark contrast to the contemporary Western view, in which happiness is primarily an individual achievement or state of mind. In Turkic cosmology, happiness is a privilege representing one's standing in the world, relations, behavior, and faith (Sagatova & Nurligenova, 2020).

Reference

- Abdramanova S., 2022. Conceptualization of Happiness by Young Native Speakers of Kazakh. *TILTANYM*. №3. P. 72–77.
- Abdramanova S., 2023. *HEART in the Kazakh Language*. Brill's Studies in Language, Cognition and Culture.
- Goddard C., Ye Z., 2014. Exploring “happiness” and “pain” across languages and cultures. *International Journal of Language and Culture*, 1(2). P. 231–258; 131-148.
- Hajdukova E.B., Winter L., McLellan R., 2017. Culturally Situated Understandings of Wellbeing. *Cambridge Repository*. P. 1542-1566.
- Lakoff G., Johnson M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. 256 p.
- Madayev O., 2010. *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Tashkent: Mumtoz So'z. 714 p.
- McLellan R., Faucher C., Winter L., 2022. Wellbeing conceptualization in Kazakhstan. In *Cross-Cultural Perspectives*. P. 1542-1566.

McLellan R., Faucher C., Winter L., 2022. Young People's Wellbeing in Kazakhstan: A Derived Etic Approach. In *Cross-Cultural Perspectives on Wellbeing*. P. 135-154.

Sagatova A.S., Nurligenova Z.N., 2020. The Idea of Unity in the Kazakh Spirit. *Bulletin of Karaganda University*. P. 162-174. https://www.academia.edu/download/63789739/Bulletin_of_Karaganda_university_philosophy_2_98_202020200630-22627-gfemvs.pdf#page=163.

Sadalova T.M., 2002. *Altayskie narodnye skazki*. Novosibirsk: Nauka. Pamyatniki folkloru narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka; Vol. 21. 454 p.

Suiyerkul B., Chakyroglu A.K., 2014. Representation of the concepts "Happiness & Unhappiness" in the Kazakh proverbs and sayings. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 136. P. 455–459.

Tekin T., 1968. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University. 218 p.

Tezcan Aksu B., Akalın Ş.H., Toparlı R., 2023. *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 694 p.

Wierzbicka A., 2004. Happiness in Cross-Linguistic Perspective. *Daedalus*, 133(2). P. 34–43.

Дербишева З. К., 2019. Основы лингвокогнитивного сравнения языков. Москва: ФЛИНТА. 335 с.

Караулов Ю.Н., 1987. *Русский языковой образ мира: Очерки по русской лингвокультурологии*. М.: Наука.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2011. 1-том. Алматы: DPS. 738 б.

Севортян Э.В., 1974. *Этимологический словарь тюркских языков*. Выпуск I: А – Б. М.: Наука. 766 с.

Стефанова Е.А., 2019. Сопоставительный анализ концепта "счастье". *Вестник ТГУ*. С. 73-76.

Reference

Abdramanova S., 2022. Conceptualization of Happiness by Young Native Speakers of Kazakh. *TILTANYM*. №3. P. 72–77.

Abdramanova S., 2023. HEART in the Kazakh Language. *Brill's Studies in Language, Cognition and Culture*.

Goddard C., Ye Z., 2014. Exploring "happiness" and "pain" across languages and cultures. *International Journal of Language and Culture*, 1(2). P. 231–258.

Goddard C., Ye Z., 2014. Exploring "happiness" and "pain" across languages and cultures. *International Journal of Language and Culture*. P. 131-148.

Hajdukova E.B., Winter L., McLellan R., 2017. Culturally Situated Understandings of Wellbeing. *Cambridge Repository*. P. 1542-1566.

Lakoff G., Johnson M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. 256 p.

Madayev O., 2010. *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Tashkent: Mumtoz So'z. 714 p.

McLellan R., Faucher C., Winter L., 2022. Wellbeing conceptualization in Kazakhstan. In *Cross-Cultural Perspectives*. P. 1542-1566.

McLellan R., Faucher C., Winter L., 2022. Young People's Wellbeing in Kazakhstan: A Derived Etic Approach. In *Cross-Cultural Perspectives on Wellbeing*. P. 135-154.

Samuratova T.K., et al., 2015. Space and Time as Fundamental Elements of Kazakh World Image. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. P. 127-132. <https://pdfs.semanticscholar.org/b482/707f40fcef3b4fe17ff122c2ee5a6defe29c.pdf>.

Sagatova A.S., Nurligenova Z.N., 2020. The Idea of Unity in the Kazakh Spirit. *Bulletin of Karaganda University*. P. 162-174. <https://www.academia.edu/download/63789739/>

Bulletin_of_Karaganda_university_philosophy_2_98_202020200630-22627-gfemvs.pdf#page=163.

Sadalova T.M., 2002. *Altayskie narodnye skazki*. Novosibirsk: Nauka. Pamyatniki folklora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka; Vol. 21. 454 p.

Suiyerkul B., Chakyroglu A.K., 2014. Representation of the concepts “Happiness & Unhappiness” in the Kazakh proverbs and sayings. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 136. P. 455–459.

Tekin T., 1968. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University. 218 p.

Tezcan Aksu B., Akalın Ş.H., Toparlı R., 2023. *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 694 p.

Wierzbicka A., 2004. Happiness in Cross-Linguistic Perspective. *Daedalus*, 133(2). P. 34-43.

Derbisheva Z.K., 2019. *Osnovy lingvokognitivnogo sravneniya yazykov* [Fundamentals of Linguocognitive Comparison of Languages]. Moscow: FLINTA. 335 p. [in Russian].

Karaulov Yu.N., 1987. *Russkii iazykovoi obraz mira: Ocherki po russkoi lingvokulturologii* [Russian linguistic worldview: Essays on Russian linguoculturology]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Qazaqtyń etnografıalyq kategorııalar, úgymdar men atawларыnyń дәстүрлі жүіesi. *Entsiklopedia* [Encyclopedia of Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Names], 2011. Vol. 1. Almaty: DPS. 738 p. [in Kazakh].

Sevortyan E.V., 1974. *Etymologicheskii slovar' tiurkskikh iazykov* [Etymological Dictionary of Turkic Languages]. Volume I: A–B. Moscow: Nauka. 766 p. [in Russian].

Stefanova E.A., 2019. Sopostavitel'nyi analiz koncepta “schast'e” [Comparative analysis of the concept “happiness”]. *Vestnik TSU*. P. 73-76. [in Russian].

Information about the author:

Kulmanova Zulfiya Bekbulatovna, PhD, Department of Linguistics and Culture, Michigan State University, 619 Red Cedar Road, Wells hall B230, East Lansing, Michigan 48824, the USA.

Scopus ID: 57863893600

Автор туралы мәлімет:

Кульманова Зульфия Бекбулатовна, PhD, Лингвистика және Мәдениет факультеті, Мичиган мемлекеттік университеті, 619 Ред Сидар көшесі, Уелс холы B230, Ист-Лансинг, Мичиган 48824, АҚШ.

Scopus ID: 57863893600

Сведения об авторе:

Кульманова Зульфия Бекбулатовна, PhD, факультет лингвистики и культуры, Мичиганский государственный университет, ул. Ред Сидар 619, Уелс хол B230, Ист-Лансинг, Мичиган 48824, США.

Scopus ID: 57863893600

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

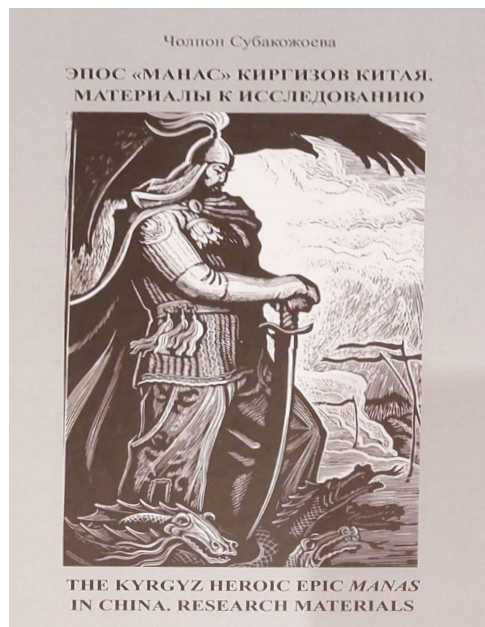
FTAMP 17.71.07

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-233-241>

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Эпос «Манас» киргизов Китая. Материалы к исследованию

Т.К. Чороев (Чоротегин)

*Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, Бишкек, Кыргызская Республика**Orcid ID: 0000-0002-2833-3160**(E-mail: chorotegint@gmail.com)*

Субакожоева Ч.Т. Эпос «Манас» киргизов Китая. Материалы к исследованию / Отв. ред. д.ф.н., зав. отделом фольклора ИМЛИ РАН В.Л.Кляус. М.: ИМЛИ РАН, 2024. 208 с.

Почти все эпосоведы, изучающие эпосы различных народов всего мира и Евразии, сегодня прекрасно знают, что героический эпос “Манас” – не единственный эпос у киргизов, но он является самым главным эпическим произведением гения киргизского народа.

Данный героический эпос испокон веков несет в себе энциклопедические сведения по этнокультурной истории и этнографии киргизского народа, который поддерживал

многовековые культурные и иные контакты со многими народами Евразии (в том числе вдоль Великого Шелкового пути).

Ученые Российской академии наук и их российские предшественники внесли огромный вклад в изучение данного кыргызского эпоса. Весьма отрадно и символично, что именно Институт мировой литературы им. А.М.Горького Российской академии наук издал новую и весьма важную монографию по манасоведению (Субакожоева, 2024: 2), написанную госпожой Чолпон Темирбековной Субакожоевой, кыргызским этнографом, историком и эпосоведом, кандидатом исторических наук (Кыргызский государственный университет им. Ишеналы Арабаева, Бишкек).

Сохранение самого эпоса среди различных групп кыргызского народа, обитающих теперь в различных государствах (не только в Кыргызской Республике и Кызылсу-Кыргызском автономном округе Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР), является общей феноменальной чертой культуры и этнического самосознания данного тюркоязычного народа. Но и этот аспект требует тщательного комплексного исследования по различным локациям.

В частности, Чолпон Субакожоева, моя бывшая студентка аж с конца XX века, плотно занимается изучением истории сохранения различных вариантов эпоса «Манас» среди кыргызов, проживающих в Китайской Народной Республике (как известно, ныне более 200 тысяч местных кыргызов проживает в СУАР и других частях КНР). В 2015 году она успешно защитила в г.Бишкек кандидатскую диссертацию по данной теме под нашим научным руководством (специальность: 07.00.07 – этнография, этнология и антропология), а затем опубликовала монографию на кыргызском языке «История сохранения и развития эпоса «Манас» у китайских кыргызов (на примере кызыл-суйских кыргызов)» (Субакожоева, 2015).

Многие фактологические материалы, впервые внесенные в научный обиход Ч.Т.Субакожоевой на кыргызском языке (2015-2016), теперь, благодаря данной рецензируемой монографии, стали доступными и для широкой русскоязычной аудитории (Субакожоева, 2024).

Автор совершенно справедливо подчеркивает, что сказительство эпоса “Манас” до сих пор является живой традицией среди этнических кыргызов, проживающих в КНР. (И мы также стали свидетелями этого, когда сами встречали кыргызских манасчы, т.е. сказителей данного эпоса, проживающих в Хотане, Восточном Памире (Ак-Тоо), Артыше, Улуу-Чате, Ак-Чий, Текес и других частях СУАР КНР в 2014–2015 гг.).

Кстати, Ч.Т.Субакожоева отнюдь не избегает таких “неудобных” проблем, как регистрация данного эпоса в списке ЮНЕСКО как от имени КНР, так и от имени Кыргызской Республики. Дело в том, что в 2009 году (в г.Абу-Даби, ОАЭ) соответствующий комитет ЮНЕСКО одобрил включение эпоса «Манас» в список нематериального культурного

Received 05 October 2025. Revised 06 November 2025. Accepted 04 November 2025. Available online 30 December 2025.

Для цитирования: Т.К. Чороев (Чоротегин) Многовековая культура и этническая идентичность кыргызов КНР сквозь призму эпоса «Манас» // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. С. 233-241. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-233-241>

For citation: T.K. Tchorev (Chorotegin) The ancient culture and ethnic identity of the Kyrgyz in China through the Epic Manas // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. Р. 233-241. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-233-241>

наследия по запросу КНР (Субакожоева, 2024: 82). При этом власти Китая подчеркивали, что они хотят помочь сохранить национальные эпосы трёх местных этносов – кыргызов («Манас»), монголов («Джангар») и тибетцев («Гэсэр»). Некоторые граждане Кыргызстана не очень поняли цели КНР и в СМИ начали бурно дискутировать по этому поводу. Были мнения о том, что как будто ханьцы «присвоили» кыргызский эпос. Ведь ханьцы же не присваивали эти эпосы от вышеуказанных народов, т.е. (кыргызов, монголов и тибетцев), а лишь хотели сохранить их также и по линии ЮНЕСКО.

Затем по предложению Кыргызстана вся трилогия кыргызского эпоса («Манас», «Семетей» и «Сейтек») также была включена в Репрезентативный список шедевров нематериального культурного наследия человечества в 2013 году (в г.Баку, Азербайджан) на VIII заседании Межправительственного комитета ЮНЕСКО.

Ч.Т.Субакожоева верно указывает, что тот факт, что эпос «Манас» не исключён из списка ЮНЕСКО по бывшей регистрации от имени КНР, является признанием значимости фольклорного наследия китайских кыргызов (Субакожоева, 2024: 82). Власти КНР ныне даже оплачивают стипендии своим обычным гражданам кыргызского происхождения за то, что они, трудясь в сёлах и городах СУАР КНР по разным специальностям, одновременно вносят лепту в сохранение традиций манасчы.

Кстати, как верно указывает автор, в КНР проводились разносторонние работы по записи, сбору, публикации и изучению эпоса «Манас» и до начала XXI века. Среди известных китайских исследователей «Манаса», внесших значительный вклад в изучение эпоса «Манас» в Китае, автор указывает имена таких видных ученых, как Мухамед Ху Чжэньхуа, Лан Инь, и этнических кыргызов – профессоров Адыл Жуматурду, Токтобюбю Исак-кызы, Мамбеттурду Мамбетакун и других, которые обогатили современное манасоведение своими глубокими и разносторонними научными трудами на материалах фольклора кыргызов КНР (Субакожоева, 2024: 35-45).

Мне как историку, опубликовавшему статьи по манасоведению, бывшему редактором некоторых манасоведческих монографий, а также как бывшему организатору ряда республиканских и международных научных конференций в Кыргызстане (2013–2016), посвященных изучению творческого наследия манасчы Жусупа Мамае, также хорошо известно, что сама Чолпон Субакожоева сумела лично встречаться не только с кыргызскими манасчы из КНР, в том числе и с Жусупом Мамаем (смотрите фотографии в “Приложении №4” данной монографии) (Субакожоева, 2024: 190-200), но также и с вышеуказанными и другими манасоведами из различных регионов КНР.

Автор рецензируемой монографии сделала верный вывод о том, что варианты эпоса «Манас», зафиксированные в Кыргызстане и среди китайских кыргызов, сохраняют общее койне и общие традиции его сюжетов и образов.

Она верно подчеркивает, что среди вариантов китайских кыргызских сказителей наиболее известным вариантом эпоса «Манас» является версия манасчы Жусупа Мамае (его имя у китайских кыргызов произносится как «Джюсюп Мамай»; 1918–2014), который оставил неиссякаемое наследие в виде самой полной версии кыргызского народного эпоса о Манасе (Мамай, 2014; Reichl, 2014; “Манасты” дүйнөгө..., 2021; и т.д.). Версия в исполнении Жусупа Мамае, как подчеркивает Ч.Т.Субакожоева, состоит из восьми частей: «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейит», «Асылбача–Бекбача», «Сомбилек» и «Чигитей» (т.е. всего восемь поколений, включая самого хана Манаса) (Субакожоева, 2024: 70–78). Традиционно же эпос «Манас» представляет трилогию (т.е. «Манас», «Семетей» и «Сейтек»).

Жусуп Мамай также записал собственные версии и других малых эпосов кыргызов (Субакожоева, 2024: 66–67). Например, эпос «Мамаке-Шопок» сохранился лишь в его версии как эпос и в кратком переложении в отдельных генеалогических легендах среди кыргызов Внутреннего Тенгир-Тоо (Внутреннего Тянь-Шаня) в Нарынской области Кыргызстана.

Ч.Т.Субакожоева, которая часто приезжала в СУАР КНР и встречалась с Жусупом Мамаем, справедливо отмечает, что он не только мог исполнять эпос «Манас» устно (сохранилась видеозапись его устной импровизации эпизода данного эпоса), но также и осуществлял запись собственного варианта, так как он имел достаточно высокое по тем временам образование.

В «Приложении» к данной монографии можно найти такое важное автобиографическое сведение Жусупа Мамаю по поводу его знаний различных алфавитов кыргызов: «В 1931 году из Ат-Башинского района Советского Союза под руководством Абдылды Кулчуна многие кыргызы бежали в Китай. У них я научился кириллице, бухгалтерскому учету и писать на латыни. В 1934 году между селами были построены школы. И я наряду с другими научился писать и читать...» (Субакожоева, 2024: 173–174). Таким образом, бывшие т.н. «басмачы» (на деле борцы за независимость Кыргызстана) помогли Жусупу Мамаю освоить как кириллицу, так и латиницу, а кыргызы Китая пользовались кыргызской версией арабского письма (Чоротегин, 2002).

Все же Жусуп Мамай сохранял традиционный фольклорный, устный вид поэтического сказительства данного героического эпоса кыргызов (с местными особенностями языка и культуры кыргызов КНР).

Ч.Т. Субакожоева полагает, и весьма справедливо, что эпическое наследие Жусупа Мамаю, обладавшего исключительным даром импровизации, является примером переходного этапа от традиционного бытования эпоса в устной форме к его письменной фиксации.

Можно добавить, что если американский поэт и переводчик Генри Уодсворт Лонгфелло (Henry Wadsworth Longfellow; 1807–1882) в своем произведении «Песнь о Гайавате» («The song of Hiawatha», 1855) старался сохранить дух эпических поэм индейцев Северной Америки (Longfellow, 2009), хотя он не был индейцем, то Жусуп Мамай сохранил свой вариант эпоса «Манас» собственного же народа.

Кстати, у данного манасчы были страшные времена изгнаний в годы т.н. «Культурной революции» в КНР в 1966–1976 гг. Он сам вспоминал об этих годах невзгод: «С 1966 до 1978 год я не мог рассказывать «Манас», поскольку стал неугоден государству, а в 1971–1975 годах болел и не мог ходить. В это время меня вместе с семьей перевезли в Ак-Булун...» (Субакожоева, 2024: 175–176).

Одной из важных частей книги является кыргызский текст и русский перевод эпизода про тризну в честь Кёкётёй-хана по версии Жусупа Мамаю с комментариями и глоссарием (Субакожоева, 2024: 87–170).

Особо следует отметить и различные сведения в «Приложении» данной книги Чолпон Субакожоевой, которые включают в себе такие подразделы:

- 1) Жусуп Мамай. Как я стал рассказывать «Манас» (Субакожоева, 2024: 171–176);
- 2) Список китайских кыргызских манасчы (зафиксировано 114 манасчы, с указанием пола, возраста, места рождения и эпизодов эпоса, которые они исполняли при сказительстве; этот список, надеемся, будет расширяться и обновляться в будущем, так как некоторые манасчы покинули этот мир, и появились новые манасчы) (Субакожоева, 2024: 177–183);

3) Китайские кыргызские манасчы, получившие поддержку администрации Ак-Чийского района СУАР КНР (зафиксировано 40 манасчы) (Субакожоева, 2024: 184-189); и, наконец,

4) Фотогалерея китайских кыргызских манасчы и исследователей «Манаса» (Субакожоева, 2024: 190–200).

Конечно, автор монографии также имеет весьма богатый мультимедийный архивный материал по изучаемой проблеме, и некоторые из них уже были опубликованы (см.: QR-код: Видео материалы «Манасчи Жусуп Мамай») (Субакожоева, 2024: 201).

Надеемся, что она и в будущем продолжит публиковать такие важные видео- и аудиоматериалы в Интернете в открытом доступе.

Полагаем, что следует добавить в будущее издание данной монографии фотографии и таких исследователей, как германские профессора Карл Райхл (Karl Reichl) и Гундула Салк (Gundula Salk), японский профессор Нишиваки Такао (Nishiwaki Takao) и других эпосоведов, которые внесли и вносят свою лепту в изучение вариантов эпоса «Манас» среди китайских кыргызских сказителей (Жүсүп Мамай жана..., 2016).

В будущих изданиях данной монографии следует добавить в список литературы новые исследования по манасоведению. (См., например, монографию на кыргызском языке: «Те, кто прославлял эпос «Манас» всему миру: Первый выпуск. В.В.Радлов, Ч.Ч.Валиханов» («Манасты» дүйнөгө..., 2021: и др.)

В целом данная монография является важным вкладом в современное манасоведение, внесенным г-жой Ч.Т. Субакожоевой, этнографом, фольклористом, переводчиком, историографом и историком в одном лице.

Данная книга стала призывом к изучению и в дальнейшем комплексных вопросов сохранения и развития кыргызского героического эпоса «Манас» среди кыргызского населения полиэтнической Китайской Народной Республики и других групп кыргызской диаспоры.

Мы от всей души желаем дорогой Чолпон Темирбек-кызы Субакожоевой дальнейших творческих дерзаний как в области манасоведения, так и в области всего эпосоведения, фольклористики и этнографии.

Литература

Жүсүп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жүсүп Мамайдын (1918–2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын, 2016. Жалал-Абат мамлекеттик университети. 22-24.05.2016. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы. Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. Бишкек: MaxPrint басмасы. 396 + iv б., сүрөт.

Мамай Жүсүп, 2014. Манас: Баатырдык эпос. Жүсүп Мамайдын варианты боюнча; транслитерация: А.Мукаш кызы, Ч.Субакожоева, Б.Иличбекова; ред. Т.А.Абдырахманов. Бишкек: Нур-Ас. 752 б. ISBN 978-9967-12-412-7.

“Манасты” дүйнөгө даңазалагандар: Биринчи чыгарылыш: В.В.Радлов, Ч.Ч.Валиханов, 2021. Текстке баш сөзүн жазган жана илимий анализ берген топтун мүчөлөрү: Т.Кененсариев, Ч.Субакожоева, А.Алымбаев (Байас Турал), Г.Нусубалиева; башкы ред. Т.Тургуналиев, жооптуу ред. Т.Кененсариев. Бишкек: Maxprint. 800 б. ISBN 978-9967-9328-8-3.

Субакожоева Ч.Т., 2024. Эпос «Манас» киргизов Китая: Материалы к исследованию. Отв. ред. д.ф.н., зав. отделом фольклора ИМЛИ РАН В.Л.Кляус. М.: ИМЛИ РАН. 340 с. ISBN 978-5-9208-0790-8.

Субакожоева Ч.Т., 2015. Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун сакталуу жана өнүгүү тарыхы (Кызыл-Суу кыргыздарынын мисалында). Научный ред. Т.К.Чоротегин. Бишкек: Оптима Текноложис. 216 б. ISBN 978-9967-04-633-7.

Чоротегин Т.К., 2002. Краткий курс по изучению арабской графики современных кыргызов КНР: учеб. пособие для студентов-историков. Отв. ред. проф. Т.Н.Омурбеков. Бишкек: Кырнац университет. 22 с. ISBN 9967-403-49-7.

Longfellow Henry Wadsworth, 2009. The Song of Hiawatha: An Epic Poem. Produced by: Juliet Sutherland, Leonard Johnson and the Online Distributed Proofreading Team. Project Gutenberg (Release Date: December 29. [eBook #30795]. (Access date: 08.08.2025). URL: <https://www.gutenberg.org/files/30795/30795-h/30795-h.htm>

Reichl Karl, 2014. Manas in the Version of Jüsüp Mamay. Translated by Karl Reichl. Vol. 1. Xinjiang “Manas” Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press. 561 p. ISBN 978-7-5085-2449-8.

Reference

Jüsüp Mamay jana kыргыз elinin manasчылык saltı: Kıtaylık zalkar kыргыз manasчысы Jüsüp Mamaydın (1918-2014) elesine arnalgan Üçünçü el aralık ilimiy-tajrıybalık jıyn [Jusup Mamai and the Manas Telling Tradition of the Kyrgyz People: The Third International Scientific and Practical Conference Dedicated to the Memory of the Great Chinese Kyrgyz Manaschy Jusup Mamai (1918–2014)], 2016. Jalal-Abat mamlekettik universiteti [Jalal-Abad State University]. 22-24.05.2016. Bayandamalar jana makalalar jıynagı. Jooptuu redaktor T.K. Çorotegin [Collection of Reports and Articles. Editor-in-Chief T.K. Chorotegin]. Bıшкеk: MaxPrint basması. 396 + iv p., picture. [in Kyrgyz].

Mamai Jusup, 2014. Manas: Baatyrdyk epic. Jusup Mamaydyn variants of boyuncha; transliteratsiya: A. Mukash kyzy, Ch. Subakozhoyeva, B. Ilichbekova; red. T.A. Abdyrakhmanov [Manas: Heroic Epic. According to Jusup Mamai; transliteration: A. Mukash kyzy, Ch. Subakozhoyeva, B. Ilyichbekova; ed. T.A. Abdyrakhmanov]. Bishkek: Nur-As. 752 p. ISBN 978-9967-12-412-7. [in Kyrgyz].

“Manasty” düynögö danazalagandar: Birinchi chygarylysh: V.V. Radlov, Ch.Ch. Valikhanov [Those Who Glorified the Epic of Manas to the Whole World: First Edition. V.V. Radlov, Ch.Ch. Valikhanov], 2021. Text, bash sözün jazgan jana ilimiy analiz bergen toptun müchölörü: T. Kenensariiev, Ch. Subakozhoyeva, A. Alymbaev (Bayas Tural), G. Nusubalieva; bashky red. T. Turgunaliev, jooptuu red. T. Kenensariiev [Editorial Team Members: T. Kenensariiev, Ch. Subakozhoeva, A. Alymbaev (Bayas Tural), G. Nusubalieva; Editor-in-Chief T. Turgunaliev; Responsible Editor T. Kenensariiev]. Bishkek: Maxprint. 800 p. ISBN 978-9967-9328-8-3. [in Kyrgyz].

Subakozhoyeva Ch.T., 2024. Epos “Manas” kirgizpv Kitaya: Materialy k issledovaniyu. Otv. red. V.L. Klyaus [The Epic of Manas of the Kyrgyz People of China: Research Materials. Responsible Editor V.L. Klyaus]. Moscow: IMLI RAS. 340 p. ISBN 978-5-9208-0790-8. [in Russian].

Subakozhoyeva Ch.T., 2015. Kytai kyrgyzdaryndagy “Manas” eposunun saktaluu jana önügüü taryhy (Kyzyl-Suu kyrgyzdarynyn misalynda). Ilimiy red. T.K. Chorotegin [History

of the preservation and development of the epic “Manas” among the Chinese Kyrgyz (on the example of the Kyzyl-Suu Kyrgyz). Scientific ed. T.K. Chorotegin]. Bishkek: Optima Technologies. 216 p. ISBN 978-9967-04-633-7. [in Kyrgyz].

Chorotegin T.K., 2002. Kratkiy kurs po izuheniyu arabskoi grafiki sovremennyh kyrgyzov KNR: Ucheb. posobie dlya studentov-istorikov. Otv. red. T.N. Omurbekov [A Brief Course on the Study of Arabic Graphics of Modern Kyrgyz in the People's Republic of China: A Textbook for History Students. Ed. Prof. T.N. Omurbekov]. Bishkek: Kyrnatsuniversitet. 22 p. ISBN 9967-403-49-7. [in Russian].

Longfellow Henry Wadsworth, 2009. The Song of Hiawatha: An Epic Poem. Produced by: Juliet Sutherland, Leonard Johnson and the Online Distributed Proofreading Team. Project Gutenberg (Release Date: December 29 [eBook #30795]. (Access date: 08.08.2025). URL: <https://www.gutenberg.org/files/30795/30795-h/30795-h.htm>

Reichl Karl, 2014. Manas in the Version of Jüsüp Mamay. Translated by Karl Reichl. Vol. 1. Xinjiang “Manas” Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press. 561 p. ISBN 978-7-5085-2449-8.

T.K. Tchoroev (Chorotegin)

Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Kyrgyz Republic

Orcid ID: 0000-0002-2833-3160

(E-mail: chorotegint@gmail.com)

The epic “Manas” of the Kyrgyz in China. Research materials

Summary of the review. This review addresses the study of the versions of the Kyrgyz heroic epic Manas preserved by the Kyrgyz diaspora in the People's Republic of China (PRC). It highlights the main content of the reviewed monograph by Ms. Cholpon Temirbekovna Subakozhoyeva (Subakojoeva), a Kyrgyz scholar and Candidate of Historical Sciences, who has been researching the versions of the Manas epic and Manas studies in the PRC since the 1990s. Many factual materials first introduced into scientific circulation by Ch. T. Subakozhoyeva in the Kyrgyz language (2015–2016), have now, thanks to this monograph in Russian language, become accessible to a much wider Russian-speaking audience in Eurasia and beyond. As the author rightly notes, extensive work on recording, collecting, publishing, and studying the Manas epic was already being carried out in the PRC before the beginning of the 21st century. Among the renowned Chinese scholars who have made significant contributions to Manas studies in China, the author cites such prominent figures as Muhamed Hu Zhenhua and Lan Ying, as well as ethnic Kyrgyz professors Adyl Jumaturdu, Toktobubu Isak-kyzy, Mambetturdu Mambetakun, and others.

The author of the monograph rightly emphasizes that among the versions of the Manas epic recorded from Kyrgyz epic tellers in the PRC, the most famous is that of Jusup Mamai ("Jüsüp Mamai"; 1918–2014). His version consists of eight parts: "Manas," "Semetey," "Seitek," "Kenenim," "Seyit," "Asylbacha–Bekbacha," "Sombilek," and "Chigitey" (i.e., eight generations in total). The author visited the PRC several times and personally met with Jusup Mamai on multiple occasions.

The monograph includes the Kyrgyz text and Russian translation of the episode describing the funeral feast in honour of Kökötöy Khan according to Jusup Mamai version, accompanied by detailed commentary and a glossary.

It would be worthwhile, in future editions of this monograph, to add to the appendix section photographs of scholars such as German professors Karl Reichl and Gundula Salk, Japanese professor Nishiwaki Takao, and other researchers who have contributed to the study of Manas epic versions among Chinese Kyrgyz epic tellers.

Overall, this monograph represents a significant contribution to contemporary Manas studies, made by Ch. Subakozhoyeva – an ethnographer, folklorist, translator, historiographer, and historian all embodied in one scholar.

Keywords: Turkic epic “Manas”, variants of the epic, Kyrgyz diaspora in China, manaschi (storytellers), Chinese manaschi, Jusup Mamai, Muhammad Hu Zhenhua, Lan Yin, meetings, author's contribution.

Т.Қ. Чороев (Чоротегин)

Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті,

Бішкек, Қырғыз Республикасы

Orcid ID: 0000-0002-2833-3160

(E-mail: chorotegint@gmail.com)

Қытайдағы қырғыздардың «Манас» эпосы. Зерттеу материалдары

Рецензияның қысқаша мазмұны. Бұл шолуда Қытай Халық Республикасындағы (ҚХР) қырғыз диаспорасы сақтаған қырғыз халқының «Манас» батырлық эпосының нұсқаларын зерттеу мәселесі қарастырылған. Шолу 1990 жылдан бері ҚХР-да этнограф және фольклортанушы ретінде «Манас» эпосының нұсқалары мен «Манастану» мәселелерін зерттеп келе жатқан қырғыз ғалымы, тарих ғылымдарының кандидаты Чолпон Темірбекқызы Субакожоева (Субакожоева) ханымның монографиясына арналған.

Ч.Т. Субакожоева ғылыми айналымға алғаш рет қырғыз тілінде (2014–2015) енгізген көптеген фактілік материалдар бүгінде осы монографиясының орыс тіліндегі нұсқасы арқылы Еуразияда және басқа да өңірлерде орыстілді кең аудиторияға қолжетімді болды.

«Манас» эпосын жазып алу, жинау, басып шығару және зерттеу бойынша ҚХР-да ХХІ ғасырдың басына дейін-ақ ауқымды жұмыстар жүргізілген. Қытайдағы «Манас» эпосын зерттеуге елеулі үлес қосқан манаснамашылар арасында автор Мұхамед Ху Чжэнхуа, Лан Йин секілді көрнекті қытай ғалымдарының, сондай-ақ ҚХР-дағы қырғыз профессорлары Адыл Жуматурду, Токтобүбү Исақызы, Мамбеттурду Мамбетақун және басқа да зерттеушілердің есімдерін атап өтеді.

Монография авторы «Манас» эпосының Қырғызстанда және Қытайдағы қырғыздар арасында жазылған нұсқаларында ортақ негіз, сюжет пен образдар жүйесінде біртұтас дәстүрлер сақталған деген орынды тұжырым жасайды.

Ол Қытай қырғыздарының арасында сақталған «Манас» дастанының ең толық нұсқасы – манасшы Жүсіп Мамайдың (Жүсүп Мамай, 1918-2014) варианты екенін атап көрсетеді. Ч.Т. Субакожоева Жүсіп Мамай орындаған нұсқаның сегіз бөлімнен тұратынын айтады: «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кеңенім», «Сейіт», «Асылбача-Бекбача», «Сәмбілек», «Шігітей» (яғни, хан Манастың өзін қосқанда барлығы сегіз буын). Автор ҚХР-дың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында бірнеше рет болып, Жүсіп Мамаймен кездескенін, оның «Манас» эпосын тек ауызша орындап қана қоймай, өзіндік жазба нұсқасын да қалдырғанын орынды атап өтеді.

Монографияның маңызды бөлімдерінің бірі – Жүсіп Мамай нұсқасы бойынша Көкетай ханның құрметіне арналған жерлеу рәсімі туралы эпизодтың қырғыз тіліндегі мәтіні мен оның орысша аудармасының қажетті түсініктемелермен және сөздікпен бірге берілуі.

Болашақ басылымдарда Қытайдағы қырғыз манасшыларының нұсқаларын зерттеуге үлес қосқан неміс ғалымдары Карл Рейхл мен Гундула Салк, жапон профессоры Нишиваки Такао және басқа да манаснамашылардың фотосуреттерін «Қосымша» бөлімінде беру орынды болар еді.

Жалпы алғанда, бұл монография – этнограф, фольклорист, аудармашы, тарихнамашы және тарихшы Чолпон Темірбекқызы Субакожоева ханымның қазіргі Манастану ғылымына қосқан елеулі үлесі болып табылады.

Кілт сөздер: түркі эпосы «Манас», эпостың нұсқалары, Қытайдағы қырғыз диаспорасы, манасшы (әпсана айтушылар), қытайлық манасшылар, Жусуп Мамай, Мұхамед Ху Чжэньхуа, Лан Инь, кездесулер, автордың үлесі.

Сведения об авторе:

Чоротегин (Чороев) Тынчтыкбек Кадырмамбетович, доктор исторических наук, профессор кафедры регионоведения и кыргызоведения, Институт истории и регионоведения, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, ул. Фрунзе, 547, Бишкек, Кыргызская Республика.

Scopus ID: 6507718697

Information about the author:

Chorotegin (Tchoroev) Tyntchtykbek, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Regional Studies and Kyrgyz Studies, Institute of History and Regional Studies, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, 547 Frunze Str., Bishkek, Kyrgyz Republic.

Scopus ID: 6507718697

Автор туралы мәлімет:

Чоротегин (Чороев) Тынчтыкбек Кадырмамбетұлы, тарих ғылымдарының докторы, тарих және өлкетану институтының өлкетану және қырғызтану кафедрасының профессоры, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Фрунзе көш., 547, Бішкек, Қырғыз Республикасы.

Scopus ID: 6507718697

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

SUBMISSIONS
АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/about/submissions#authorGuidelines>

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/about/submissions#authorGuidelines>

Рәсімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/about/submissions#authorGuidelines>

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Computer layout and design – Nurusheva D.
English translation and editing – Kupayeva A., Baigazh A.
Kazakh translation and editing – Sharip A., Rakhatkyzy N.
Russian translation and editing – Amalbekova M.
Technical secretary – Rustemova A.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
А. Купаева, А. Байгаж – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау
және ағылшын тіліне аудару
А. Шәріп, Н. Рахатқызы – қазақ тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау
М.Б. Амалбекова – орыс тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау
Техникалық хатшы – Рустемова А.

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод и редакция текстов на английском языке – А. Купаева, А. Байгаж
Перевод на казахский язык и редакция текстов – А. Шәріп, Н. Рахатқызы
Перевод на русский язык и редакция текстов – М.Б. Амалбекова
Технический секретарь – Рустемова А.

TURKIC STUDIES JOURNAL
2025. Vol. 7, No. 4 – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 243 pp.
Signed to print 17.12.2025. Print run – 40 copies.
2025. Vol. 7, № 4 – Астана: ЕҰҰ. – 243 б.
17.12.25 басуға жіберілді. Тираж – 40 дана.
2025. Т. 7, № 4 – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – 243 с.
Подписано в печать 17.12.2025. Тираж – 40 экз.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

tsj.enu.kz

